

НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

ВИДАЄТЬСЯ З 1947 р.

№ 2 (278) 2012

БЕРЕЗЕНЬ – КВІТЕНЬ

ЗМІСТ

Вчені про архіви

Дмитро Табачник: “Архівісти України – це дивовижні люди” 5

Подія

Розширене засідання колегії Державної архівної служби України 7
Доповідь Голови Державної архівної служби України О. П. Гінзбург
“Підсумки роботи Державної архівної служби та архівних установ,
установ СФД у 2011 році та їх завдання на 2012 рік” 13
“Усім нам вистачить мудрості, професіоналізму, наполегливості у тому,
щоб і надалі гідно виконувати покладені на нас завдання”
(на запитання редакції журналу “Архіви України” відповідає директор
Державного архіву Чернігівської області *Р. Б. Воробей*)..... 39

Статті та повідомлення

Ковтанюк Ю. С. Класифікація документів з електронними носіями
інформації 45
Чайковський А. С. Спецгрупи НКВС і НКДБ: міфи та реальність 77
Горєва В. В. Розвідки Української філії науково-дослідного
інституту планування і нормативів у сфері економічних та
інформологічних документознавчих досліджень у 1960–1980-х рр. 92
Кожій Р. Б. Удосконалення методичних підходів до організації
архівної справи в Тернопільській області 102
Воробей Р. Б. Чернігівській губернії – 210 років 109

З історії архівів та архівних зібрань

Сухих Л. А. Будні Київського центрального архіву давніх актів 121

Огляди джерел та документальні нариси

Леонова Л. А., Прищепя О. П. Документальні фонди середніх
навчальних закладів Волинської губернії у Державному архіві
Рівненської області 150
Шевченко М. Ю. Партизанський фотолітопис Якова Давидзона
(за документами Меморіального комплексу “Національний музей
історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”) 165
Ходоровський М. Д. Борис Антоненко-Давидович – історик літератури 176

Архівна справа за кордоном

Левченко Л. Л. Законодавчо-нормативне регулювання засекречування
і розсекречування документів у США 181

Дайджест

Кто покажет документы “матерям площади Мая”? 242

Інформація і рецензії

Сокирко О. Г. Нове видання документів Української козацької держави 248

Багнюк М. Г. Збірники матеріалів про історію і сучасність Волинського краю .. 253

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ольга ГІНЗБУРГ (головний редактор), Віктор ВОРОНІН,
Володимир ЛОЗИЦЬКИЙ, Наталія МАКОВСЬКА,
Володимир МЕЛЬНИЧЕНКО (Російська Федерація),
Ольга МУЗИЧУК, Костянтин НОВОХАТСЬКИЙ, Руслан ПИРИГ,
Юлія ПРИЛЕПШЕВА, Світлана СЕЛЬЧЕНКОВА, Валерій СОЛДАТЕНКО,
Павло СОХАНЬ, Дмитро ТАБАЧНИК, Ніна ТОПШКО,
Анатолій ЧАЙКОВСЬКИЙ, Микола ЦЕРБАК

СПІВЗАСНОВНИКИ:

Державна архівна служба України
Український інститут національної пам'яті
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського Національної академії наук України
Державний центр збереження документів НАФ

Редакція не завжди поділяє точку зору авторів публікацій та не несе відповідальності за достовірність наведених ними даних.

**“Архіви України” on-line: <http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/>
http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Au/index.html**

© Державна архівна служба України, 2012
© Український інститут національної пам'яті, 2012
© Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України, 2012
© Державний центр збереження документів НАФ, 2012

CONTENTS

Scholars about the Archives

<i>Dmytro Tabachnyk</i> : The Archivists of Ukraine are Amazing People	5
--	---

Event

The Extensive Meeting of Collegium of the State Archival Service of Ukraine	7
The Report of O. P. Hinzburh, the Head of the State Archival Service of Ukraine “The Results of the State Archival Service of Ukraine, Archival and Institutions of Insurance Fond of Documentation Activity in 2011 and the Tasks for 2012”	13
“We All Will Have Enough Wisdom, Professionalism and Stubbornness to Continue Fulfill Properly All Our Tasks” (<i>R. B. Vorobey</i> , the Director of the State Archives of Chernihiv Region, Answers on the Questions of “The Archives of Ukraine” Editorial)	39

Articles and Notices

<i>Kovtanyuk Y. S.</i> The Arrangement of Documents with Electronic Mediums of Information	45
<i>Chaikovs'kyi A. S.</i> The Special Groups of People's Commissariat for International Affairs (NKVD) and National Committee of State Security (NKGB): The Myths and Reality	77
<i>Goreva V. V.</i> The Researches of the Ukrainian Branch of Research Institute of Planning and Norms in the Field of Economic and Informological Documents Studying in 1960–1980	92
<i>Kozhiy R. B.</i> The Improving of Methodical Approaches to the Organizational Process of Archival Affairs in the Ternopil Region	102
<i>Vorobey R. B.</i> The Chernihiv Guberniya is 210 Years Old	109

From the History of Archives and Archival Collections

<i>Sukhykh L. A.</i> The Workdays of the Kyiv Central Archives of the Ancient Acts	121
--	-----

Sources Reviews and Documentary Essays

<i>Leonova L. A., Pryshepa O. P.</i> The Documental Fonds of Secondary Schools of Volyn' Guberniya in the State Archives of Rivne Region	150
<i>Shevchenko M. Y.</i> The Partisan's Photo Chronicle of Yakiv Davydson (on the Documents of the Memorial Complex “National Museum of History of Great Patriotic War of 1941–1945”)	165
<i>Khodorovs'kyi M. D.</i> Borys Antonenko-Davydovych is the Historian of the Literature	176

Archival Affairs Abroad

<i>Levchenko L. L.</i> The Legal Regulation of the Process of Classification and Declassification of Documents in the USA	181
--	-----

The Digest

Who Will Show the Documents to the “Mothers of May Square”?	242
---	-----

Information and Reviews

<i>Sokyrko O. H.</i> The New Edition of Documents of Ukrainian Cossacks' State	248
<i>Bahnyuk M. H.</i> The Collections of Documents on History and Nowadays of Volyn' Region	253

**Дмитро ТАБАЧНИК,
доктор історичних наук,
професор:**

“АРХІВІСТИ УКРАЇНИ – ЦЕ ДИВОВИЖНІ ЛЮДИ”

Архіви повинні бути далекі від політики. Це перше.

Друге. Дуже люблю великого китайського державного діяча і філософа Кун-цзи, в європейському прочитанні – Конфуцій. Одна з його безсмертних максим говорить про те, що не варто шукати чорну кішку в темній кімнаті, тим більше якщо її там немає. Мені здається, що політичний піар і політичні пристрасті навколо абсолютно професійного закону виглядають дещо наївними і навіть інфантильними.

Тепер щодо самого закону. На мій погляд, він позитивний і правильний, тому що він просто вводить термін “культурні цінності”, який був раніше прийнятий в Законі “Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей”. Ще хочу звернути увагу на те, що в 2008 році було прийнято постанову Кабінету Міністрів, яка покровоко, дуже детально визначає експертизу культурних цінностей.

Стосовно “дублетних документів” та “непоправно пошкоджених, які не підлягають відновленню”, наведу приклад з власного досвіду. Я починав свою трудову діяльність в 1980 році в Центральному державному архіві кінофотофонодокументів. Йому на збереження були передані старі, розбиті грамплатівки, знебарвлені негативи, стерті плівки. Відновити їх було абсолютно неможливо. Я думаю, що якщо комісія, котра складається з архівістів і реставраторів, приймає рішення про те, що це непоправно пошкоджені документи, які не підлягають відновленню та реставрації, то їх, звичайно, потрібно списувати з архівного фонду.

Разом з тим у проекті закону міститься дуже важлива норма, на яку варто звернути увагу: жоден документ не може бути визнаний таким, що втратив культурну цінність, якщо він створений до 1946 року. Це по-справжньому захищає корпус старих документів.

У найстарішому нашому архіві, Центральному державному архіві давніх актів, за всю його історію в 20-му столітті – в радянський і пострадянський час – через непоправну старість було списано всього 8

документів. Щоб надалі уникнути знищення документів з цієї причини, вважаю, потрібно створювати їх електронні копії.

Ще одна дуже важлива нова норма того ж закону, яка додається до статті 8, свідчить, що всі архівні документи, датовані до 1991 року, котрі знаходилися на державному обліку і зберігалися в різних архівних установах, належать Національному архівному фонду і є власністю держави. Під захист потрапляють документи відомчих архівів, секторів і підрозділів діловодства центральних органів влади.

І ще одна, на мій погляд, абсолютно нова норма міститься в статті 42. У ній сказано, що центральні державні архіви мають право перевіряти, як виконується законодавство про архівний фонд архівними підрозділами та службами діловодства всіх органів державної влади та органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій, незалежно від форм власності, і навіть об'єднань громадян та релігійних організацій. Державні архіви отримують можливість врятувати від знищення унікальні документи громадських організацій, недержавних установ, приватних компаній. Саме ці документи, та частина їх, яка підлягає зберіганню, може зберегти абсолютно неповторний дух епохи. Наприклад, як у тій чи іншій партії в 1998 році ухвалювалося рішення про висунення партійного списку кандидатів у народні депутати, або про те, які були дискусії в округах. Якщо це все не зберігати, то дуже складно буде історикам майбутнього розібратися в тому, який політичний проект був штучним, який – сателітом.

Взагалі, вважаю, що архівісти України – це дивовижні люди, це найстабільніші колективи, в яких не було політики ні на переломі 90-х років, ні в середині першого десятиліття 21 століття. У цьому я бачу позитив.

Щодо встановлення статусу конфіденційності висловлю свою думку не як державний службовець, а як історик. Я вважаю, що ніякі документи після закінчення 50-річного терміну давності не можуть вважатися конфіденційними. Якби така норма діяла у нас і в ряді держав пострадянського простору, то в нашій політиці, культурі, мистецтві було б набагато менше підлих людей, стукачів і зрадників.

(З інтерв'ю виданню "Главред")

РОЗШИРЕНЕ ЗАСІДАННЯ КОЛЕГІЇ ДЕРЖАВНОЇ АРХІВНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

28–29 лютого 2012 року відбулося розширене засідання Державної архівної служби України, на якому обговорено підсумки роботи державних архівних установ та установ системи страхового фонду документації у 2011 році та їх завдання на 2012 рік.

Робота колегіального органу розпочалася 28 лютого у конференц-залі Верховної Ради України. Відкриваючи засідання, Голова Державної архівної служби України О. П. Гінзбург представила запрошених для участі в роботі колегії, а також новопризначених директорів державних архівів та регіональних центрів страхового фонду документації. Перед присутніми виступив Голова Комітету Верховної Ради України з питань культури і духовності В. О. Яворівський. Потім учасники засідання заслухали доповідь Голови Державної архівної служби України О. П. Гінзбург. В обговоренні доповіді виступили заступник Голови Державної архівної служби України О. В. Музичук, директор департаменту організації архівної роботи Державної архівної служби України Т. П. Прись, помічник Міністра юстиції України І. Б. Матяш, директори державних архівів: Черкаської області – Т. А. Клименко, Чернігівської області – Р. Б. Воробей, Івано-Франківської області – І. І. Гриник, директор Центрального державного електронного архіву України О. М. Ус, директор Центрального державного архіву зарубіжної українки В. Г. Берковський, директор Західного регіонального центру СФД Ю. П. Нікіфоров. Після предметного й конструктивного обговорення учасники засідання ухвалили рішення колегії.

Наступна частина роботи колегії розпочалася з урочистостей – вручення відзнак Укрдержархіву за самовіддану працю та ініціативу в роботі. Зокрема оголошено Подяки Прем'єр-міністра України директору Центрального державного науково-технічного архіву України Є. В. Семенову та директору Державного архіву Волинської області В. М. Гиці. Директор Державного архіву Дніпропетровської області Н. В. Киструська удостоєна нагрудного знака “Почесний архівіст України”. Премію імені Василя Веретеннікова за кращі наукові дослідження у сфері архівної справи і діловодства присуджено директору департаменту діловодства, формування, зберігання та обліку документів Національного архівного фонду Державної архівної служби України С. В. Сельченковій (номінація “Документознавство”), директору Дер-

Президія розширеного засідання колегії Державної архівної служби України.

Зліва направо: Голова Комітету Верховної Ради України з питань культури і духовності В. О. Яворівський, Голова Державної архівної служби України О. П. Гінзбург, перший заступник Голови Державної архівної служби України В. М. Воронін, заступник Голови Державної архівної служби України О. В. Музичук, директор департаменту організації архівної роботи Укрдержархіву Т. П. Прись.

Учасники розширеного засідання колегії.

Виступ заступника Голови Державної архівної служби України О. В. Музичук.
Зліва – перший заступник Голови Державної архівної служби України В. М. Воронін.

Директор Центрального державного архіву громадських об'єднань України В. С. Лозицький, заступник директора департаменту організації архівної роботи-начальник відділу міжнародного співробітництва Укрдержархіву Ю. А. Прилепішева, директор Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України Н. В. Маковська, директор Державного архіву Київської області С. А. Каменєва (зліва направо).

Зліва направо: директор Державного архіву Донецької області Н. Д. Буценко, директор Державного архіву Одеської області І. І. Ніточко та директор Державного архіву Черкаської області Т. А. Клименко.

Директор Державного архіву Чернігівської області Р. Б. Воробей, директор Державного архіву Волинської області В. М. Гика та директор Державного архіву Рівненської області М. І. Григорук (зліва направо).

Виступ директора Державного архіву Івано-Франківської області І. І. Гриника (в центрі), зліва – директор Державного архіву Волинської області В. М. Гика, справа – директор Державного архіву Сумської області В. В. Артюх.

Виступ директора Центрального державного архіву зарубіжної українки В. Г. Берковського. Поряд – директор Центрального державного електронного архіву України О. М. Ус, директор Галузевого державного архіву Державної прикордонної служби України В. М. Гордієнко.

жавного архіву Дніпропетровської області Н. В. Киструській та заступнику начальника відділу інформації та використання документів цього ж архіву О. В. Касьянову (номінація “Археографія, архівна евристика”). Диплом переможця конкурсу “Автор року–2011 за кращу статтю, надруковану в журналі “Архіви України”, вручено начальнику відділу довідкового апарату та обліку документів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ Г. В. Путовій.

29 лютого в приміщенні державної наукової архівної бібліотеки продовжилося розширене засідання колегії, під час якого відбулося підписання Угоди між Державною архівною службою України та ЦК профспілки працівників державних установ України на 2012–2017 роки.

Результати рейтингового оцінювання ефективності діяльності місцевих державних архівів проаналізувала заступник директора департаменту-начальник відділу організаційно-аналітичної роботи та міжрегіонального співробітництва Н. К. Богунова. За досягнення високих показників Подяками Укрдержархіву відзначені колективи державних архівів: Чернігівської області (директор Р. Б. Воробей), Миколаївської області (директор Л. Л. Левченко), Волинської області (директор В. М. Гика) та Херсонської області (директор В. Ф. Боровик).

Учасники засідання також заслухали питання організації співпраці з Національним інститутом стратегічних досліджень при Президентові України, яке висвітлив секретар робочої групи з питань оцінки стану збереження національних культурних цінностей К. Л. Кобцев. Про техніко-технологічні аспекти створення СФД архівних установ розповів директор науково-дослідного, проектно-конструкторського та технологічного інституту мікрографії В. М. Приходько.

Потім відбулися виробничі наради та консультації керівників структурних підрозділів Укрдержархіву, під час яких порушувалися актуальні проблеми діяльності архівної галузі. Підсумки роботи розширеного засідання колегії підбила Голова Державної архівної служби України О. П. Гінзбург.

ДОПОВІДЬ ГОЛОВИ ДЕРЖАВНОЇ АРХІВНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ О. П. ГІНЗБУРГ

“Підсумки роботи Державної архівної служби та архівних установ, установ СФД у 2011 році та їх завдання на 2012 рік”

Шановні члени колегії та учасники засідання!

В останні роки все актуальнішими стають завдання всебічної модернізації усіх сфер діяльності держави і суспільства. Економічна криза лише загострила необхідність її проведення. Тому зрозуміла і обґрунтована політика керівництва держави щодо проведення реформування державного управління і державного апарату. Складовою частиною цієї політики є проведення реформ бюджетного процесу, широкомасштабне впровадження проекту електронного урядування з організацією електронних послуг населенню, розвитком інформаційної взаємодії між органами влади на базі сучасних інформаційно-комунікаційних систем, з впровадженням електронного документообігу.

Архіви як складова частина суспільства не можуть бути поза суспільством, не можуть бути поза межами суспільно-політичних і соціально-економічних процесів, які відбуваються в країні. Реформування органів управління, законодавчі новації щодо надання послуг населенню, про доступ до інформації – все це безпосередньо впливає на діяльність архівів. Тому нам важливо визначитися з напрямками подальшого розвитку з урахуванням режиму жорсткої економії бюджетних коштів.

Минулий рік позначений реформуванням, структурними змінами в органах виконавчої влади різних рівнів.

З метою вдосконалення системи органів виконавчої влади Уряд ліквідував і реорганізував ряд міністерств і комітетів.

Указом Президента України від 9 грудня 2010 р. № 1085 “Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади” Державний комітет архівів реорганізовано в Державну архівну службу, запроваджено спрямування і координацію діяльності Укрдержархіву Міністром юстиції.

Зазначеним Указом Президента України на Укрдержархів покладено додаткові функції щодо забезпечення діяльності системи страхового фонду документації.

Випробування не обминули і місцеві архівні установи.

У низовій ланці деяких регіонів були спроби необґрунтовано змінити організаційно-правовий статус архівних відділів райдержадміністрацій, перетворивши їх у сектори або навіть надати статус головних спеціалістів апарату райдержадміністрації.

На сьогодні не відповідає чинному законодавству статус архівних відділів в Автономній Республіці Крим, Донецькій, Луганській областях та місті Києві.

З метою врегулювання цього питання Укрдержархів звернувся до Прем'єр-міністра України М. Азарова з проханням зберегти статус архівних відділів райдержадміністрацій.

У Мінрегіонбуді підготовлено проект постанови Кабінету Міністрів України про примірні переліки структурних підрозділів державних адміністрацій, в яких збережено держархіви областей, архівні відділи райдержадміністрацій як самостійні структурні підрозділи.

Проведення реформи викликало необхідність внесення змін в законодавчу базу діяльності архівних установ та установ системи СФД. З цією метою Укрдержархівом у 2011 р. на виконання повноважень вживалися заходи щодо активізації законотворчої діяльності, розробки та вдосконалення чинних актів законодавства з питань архівної справи. Розробки нових та вдосконалення чинних потребують понад 70 нормативно-правових актів. Це великий обсяг роботи.

Розроблено проект Закону України "Про внесення змін до Закону України "Про Національний архівний фонд та архівні установи", який прийнято Верховною Радою у першому читанні.

Подано до Верховної Ради проект Закону України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо порядку зберігання архівних документів, пов'язаних із забезпеченням соціального захисту громадян".

Підготовлено проект Закону України "Про внесення змін до Закону України "Про страховий фонд документації".

Проведено певну роботу з удосконалення підзаконної нормативної бази діяльності архівних установ.

Впродовж року Укрдержархівом розроблено три проекти Указів Президента України, 10 проектів постанов Кабінету Міністрів, 3 розпорядження Кабінету Міністрів України.

Постановами Кабінету Міністрів України затверджено Типову інструкцію з діловодства у центральних органах виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих органах виконавчої влади; внесено зміни до Положення про порядок формування, ведення та використання галузевого страхового фонду документації; внесено зміни до переліку платних послуг, які можуть надаватись архівними установами та бюджетними установами державної системи страхового фонду документації.

Окремо хочу зупинитися на пріоритетному напрямі діяльності архівних установ – забезпеченні збереженості документів Національного архівного фонду.

У звітному році нам вдалося забезпечити продовження реконструкції комплексу споруд ЦДАУ України у м. Києві. На реконструкцію освоєно майже 18 млн. грн.

38 архівних відділів райдержадміністрацій і міських рад отримали додаткові приміщення загальною площею 1,7 тис. кв. м.

Відремонтовано 100 приміщень у 93-х архівних установах.

В архівосховищах встановлено понад 5 тис. погонних метрів сте-лажних полиць.

Архівними установами вживалися заходи щодо посилення охоронного та протипожежного режимів, зокрема забезпечення позавідомчої охорони, встановлення охоронної та пожежної сигналізації, систем пожежогасіння та відеоспостереження.

У Держархіві Донецької області, 37-ми архівних відділах райдержадміністрацій і міських рад встановлено охоронні сигналізації, у держархівах Вінницької, Чернігівської областей, 22 архівних відділах райдержадміністрацій і міських рад відремонтовано наявні охоронні сигналізації.

Держархівом Хмельницької області встановлено електронну систему контролю доступу до приміщень архіву. Держархівами Волинської, Київської, Хмельницької областей додатково встановлено камери відеоспостереження.

У 34 архівних відділах встановлено пожежну сигналізацію. У 25 архівних установах відремонтовано наявні пожежні сигналізації. Встановлено автоматичну систему пожежогасіння у 5-ти архівних відділах міських рад.

Пріоритетним напрямом роботи державних архівів є перевіряння наявності та стану документів НАФ. Цей показник у 2011 р. перевиконано, перевірено 2,8 млн. одиниць зберігання.

Протягом 2011 р. архівними установами відреставровано 250 тис. аркушів, відремонтовано 1 млн. аркушів документів на паперовій основі.

Укрдержархівом у 2011 р. проведено стажування працівників держархівів на базі Державного центру збереження документів Національного архівного фонду та науково-практичний семінар "Реставрація документів Національного архівного фонду".

Незважаючи на деякі позитивні зрушення, спрямовані упродовж 2011 року на покращення умов зберігання архівних документів, залишаються невирішеними питання зміцнення матеріально-технічної бази архівних установ, забезпечення їх приміщеннями, придатними для зберігання матеріалів.

Кількість державних архівів, які вичерпали резерви площ для комплектування документами або впритул наблизилися до граничної межі, з кожним роком збільшується.

Залишаються невирішеними питання розміщення ЦДАМЛМ, ЦДІАЛ, ЦДНТА, ЦДАЗУ у власних приміщеннях, переміщення документів НАФ Держархіву Чернігівської області із культових будівель у місті Ніжині задля забезпечення належних умов зберігання документів. Не завершено будівництво держархівів Київської, Тернопільської областей та м. Севастополь. Не облаштовано будівлю “Закарпаткнига”, передану в оперативне управління Держархіву Закарпатської області.

Не знято питання щодо переміщення фондів держархівів Харківської та Одеської областей з аварійних будівель.

До цього часу не розв’язано проблему функціонування Галузевого державного архіву фінансових посередників Фонду державного майна України.

Проблемою, яка потребує особливої уваги, є фінансування охорони архівів. Відповідно до постанови Уряду від 10 серпня 1993 р. № 615 “Про заходи щодо вдосконалення охорони об’єктів державної та інших форм власності”, державні архіви підлягають обов’язковій державній охороні. Водночас, стаття щодо закупівлі послуг державної охорони для державних архівів у Державному бюджеті не віднесена до захищених статей.

Є домовленість Укрдержархіву з Міністерством внутрішніх справ щодо встановлення єдиної ціни – 23,30 грн. за годину в усіх регіональних підрозділах Державної служби охорони.

Існує гостра потреба в оснащенні архівних приміщень охоронними системами, протипожежними засобами та сучасними системами вентиляції і кондиціонування повітря, новітніми технічними засобами для дезінсекції, дезінфекції документів.

Залишається не вирішеним питання стосовно виділення Держархіву Хмельницької області приміщення та доукомплектування штатів задля розгортання роботи центру реставрації постраждалих документів внаслідок пожежі 2003 р. та гарантоване забезпечення збереженості документів.

Обсяги робіт з реставрації, ремонту, мікрофільмування та оцифрування документів НАФ, що виконуються державними архівними установами не задовольняють потреб суспільства. Задля невідкладного вирішення цієї проблеми необхідно виділити додаткові штатні одиниці державним архівним установам та оснастити лабораторії з реставрації документів та виготовлення мікрофільмів страхового фонду відповідним сучасним обладнанням і матеріалами.

Таким чином, незадовільний стан матеріально-технічної бази архівних установ, спричинений недостатнім фінансуванням архівної сфери, створює серйозну загрозу збереженості документів НАФ. Вирішенням проблеми має стати розширення площ архівосховищ шляхом будівництва нових приміщень або виділення і пристосування під архіви наявних вільних будівель.

З метою вирішення зазначених проблем Укрдержархів розпочав розроблення проекту Концепції Державної цільової програми, реалізація якої дала б можливість державним архівним установам впровадити сучасні засоби зберігання документів НАФ.

З метою створення репрезентативної джерельної бази архівними установами України вжито заходів щодо **формування Національного архівного фонду документами**, що всебічно відбивають усі аспекти життя українського суспільства.

На постійне зберігання до архівних установ надійшло понад 470 тис. одиниць зберігання різних видів документів НАФ, що перевищує показники минулого року на 33% у зв'язку з прийняттям документів від ліквідованих урядових та інших державних органів.

Кількість установ – джерел формування НАФ порівняно з минулим роком залишається стабільною і становить 42378, з них 73 % установ мають зведені номенклатури справ, погоджені з державною архівною установою.

До описів справ внесено 70 % справ постійного зберігання, схвалених експертно-перевірними комісіями державних архівів, та 77 % справ з особового складу, погоджених експертними комісіями архівних установ.

Значна увага приділялася питанням контролю за станом діловодства та організації зберігання документів в архівних підрозділах установ – джерел формування НАФ; зокрема, державними архівами, архівними відділами міських рад проведено 38 оглядів стану діловодства та збереженості архівних документів на підприємствах, в установах і організаціях, 7770 комплексних, тематичних і контрольних перевірянь роботи служб діловодства, експертних комісій та архівних підрозділів.

У минулому році нарешті завершився довготривалий процес підготовки та затвердження постановою Кабінету Міністрів України Типової інструкції з діловодства у центральних органах виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих органах виконавчої влади. На сьогодні вона активно впроваджується в роботу органів виконавчої влади. Положення Інструкції застосовують також й інші установи, підприємства і організації для підготовки власних інструкцій з діловодства.

Завершено підготовку Переліку типових документів, що створюються під час діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, інших установ, підприємств та організацій, із зазначенням строків зберігання документів. Затвердження Переліку було затримано у зв'язку з тим, що його проект Укрдержархів був змушений двічі узгоджувати з 13-ма зацікавленими установами у зв'язку з адміністративною реформою центральних органів виконавчої влади.

З дня на день Перелік має бути зареєстрований у Мін'юсті як нормативно-правовий акт. Однак він вже набере чинності з 2013 року, а не в цьому році, як ми раніше планували.

Центральною експертно-перевірною комісією Укрдержархіву розглянуто та схвалено проект Переліку соціально значущих документів, що мають надходити до архівних установ у разі ліквідації підприємств, установ, організацій, які не належать до джерел формування Національного архівного фонду, розроблений Українським науково-дослідним інститутом архівної справи та документознавства разом з Укрдержархівом. Перелік також потребує реєстрації в Мін'юсті.

Значна увага з боку Укрдержархіву приділялася забезпеченню збереженості соціально значущих документів підприємств і організацій недержавних форм власності, потрібних для соціального забезпечення громадян. Нині в Україні триває процес створення єдиної системи архівних установ для централізованого тимчасового зберігання архівних документів, що не належать до Національного архівного фонду (трудо-вих архівів).

На сьогодні в регіонах України функціонують 1260 трудових архівів, із них 283 мають статус юридичної особи. У трудових архівах зберігається понад 4,5 млн. одиниць зберігання. Працівники трудових архівів виконали 314813 запитів соціально-правового характеру, що значною мірою зменшило навантаження на державні архіви.

Водночас в сфері формування НАФ є невирішені питання. В умовах припинення планового комплектування державних архівних установ через відсутність вільних площ архівосховищ вже кілька років поспіль не вдається вирішити проблему передавання на постійне зберігання документів, що зберігаються на підприємствах, в установах, організаціях понад встановлений строк. Нині їх кількість складає 1 млн. 791 тис. одиниць зберігання.

Так, майже не комплектуються державні архіви Харківської області, міста Києва, 59 % державних архівів областей мають завантаженість архівосховищ понад 90 %.

Невирішеною залишається проблема приймання документів з особового складу до держархівів областей та архівних відділів. У цьому році ситуація поліпшилася (на 22% менше надійшло документів з особового складу), однак це не вирішує проблеми в цілому, оскільки мережа трудових архівів створюється повільно. У 2011 р. створено лише 62 трудових архіви, з них 12 – зі статусом юридичної особи. Крім того, деякі архіви не забезпечили передавання документів з особового складу до трудових архівів.

Водночас життя ставить перед нами нові завдання, особливо у зв'язку з переходом до електронного документообігу із застосуванням електронного цифрового підпису.

У 2011 р. Кабінетом Міністрів України прийнято низку нормативно-правових актів, спрямованих на перехід органів виконавчої влади на безпаперовий документообіг і запровадження системи електронної взаємодії між ними. Це ставить перед Укрдержархівом як мінімум два завдання.

Перше. Як й інші органи виконавчої влади, ми повинні вже у цьому році запровадити в апараті систему електронного документообігу з підключенням її до міжвідомчого електронного документообігу, зокрема: прокласти захищену локальну мережу, придбати необхідне устаткування, програмне забезпечення, навчити кадри. Через недостатнє фінансування ми не зможемо вирішити це питання в 2012 році.

Ще більш складним є друге завдання – організація методичного забезпечення та контролю з боку Укрдержархіву та державних архівів за впровадженням електронного документообігу у всіх органах виконавчої влади відповідно до розпоряджень Уряду.

На сьогодні Укрдержархівом разом з УНДІАСД розроблено проект Порядку роботи з електронними документами в діловодстві та їх підготовки до передавання на архівне зберігання, який буде зареєстрований в Мін'юсті як нормативно-правовий акт. Однак практично забезпечити збереженість електронних документів буде важко, оскільки теорія не завжди підтверджується практикою. Крім того, наші архіви не мають сучасного обладнання для забезпечення приймання електронних документів на постійне зберігання.

Головне, що нині вдалося вирішити, – переконати Уряд у необхідності створення документів постійного та тривалого зберігання паралельно у двох формах: паперовій і електронній.

У минулому році продовжувалося **впровадження інформаційних технологій** в архівну галузь. На жаль, через брак фінансування протягом 2011 року суттєвих зрушень не відбулося.

На сьогодні усі державні архіви мають сучасні сайти, а не вебсторінки, 974 комп'ютери, 667 з них об'єднано в локальні мережі. У порівнянні з минулим роком ці показники збільшилися відповідно на 6 та 9 відсотків. Проте загалом в локальні мережі об'єднано лише 2/3 комп'ютерів. Доступ до мережі Інтернет забезпечено лише з половини комп'ютерів, у 2011 році цей показник зріс на 12 %.

Кількість серверів у галузі за 2011 рік не змінилась і складає 33 одиниці, з яких 3 працюють в Укрдержархіві, 8 – у центральних держархівах.

Водночас 16 державних архівних установ взагалі не мають серверів.

Лише 14 архівних установ виконали рішення колегії 2011 року щодо реєстрації сайтів в архівному домені України, а офіційний сайт ЦДАВО взагалі знаходиться на сервері іноземної держави.

На жаль, значна кількість державних архівних установ продовжує користуватись безкоштовними сервісами електронної пошти, які надаються зарубіжними або вітчизняними підприємствами. Неприпустимо вести службове листування електронною поштою через такі сервери, оскільки вони не забезпечують захисту інформації, що належить державі, тому протягом 2012 року всі державні архівні установи повинні впровадити власні поштові сервери і зареєструватись в архівному домені України, тим більше, що це робиться безкоштовно. Окрім того, для забезпечення ефективного управління кожен співробітник й структурний підрозділ повинні отримати офіційну адресу електронної пошти. Ця проблема була висвітлена на попередній підсумковій колегії і впродовж звітнього року вирішена не була.

Необхідно також усвідомити цінність електронної інформації, створеної у процесі повсякденної роботи архівних працівників і вжити заходи щодо запобігання втраті цього ресурсу шляхом організації зберігання усіх файлів на серверах та впровадження технологій захисту інформації в інформаційних системах, у тому числі регулярного автоматичного страхового копіювання на надійні носії. Донині жодна установа архівної галузі такої системи не має. Також обов'язково повинні бути призначені особи, відповідальні за захист інформації.

У 2011 році на вимогу Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації призупинено роботу над проектом "Український мартиролог" у зв'язку з відсутністю Комплексної системи захисту інформації в Укрдержархіві та архівних установах. Цю проблему слід вирішити негайно, оскільки не тільки "Український мартиролог", а й будь-які наступні архівні проекти не можуть бути реалізовані без сертифікованого захисту інформації.

У минулому році усі держархіви оцифровували довідковий апарат та архівні документи, однак різними темпами та з неоднаковою ефективністю. Держархіви Вінницької, Волинської, Донецької, Житомирської, Закарпатської, Запорізької та Чернігівської областей мають книжкові сканери та можливість оцифровувати архівні ресурси, але постає питання організації ефективного та зручного доступу, захисту та надійного зберігання електронної інформації.

Водночас, у держархівах (за винятком ЦДІАК, ЦДКФФА та Держархіву Волинської області) відсутні централізовані сховища даних для зберігання отриманих цифрових зображень. Це унеможливує ефективне використання вже наявної інформації та її захист від пошкодження або втрати.

За звітний рік не створено жодного підрозділу з інформаційних технологій. У цілому це свідчить про відсутність належної уваги з боку держави та безпосередньо директорів архівних установ до питань накопичення та надійного збереження електронної інформації, відсутність ресурсів для переведення архівної інформації в електронну форму

та неготовність архівів до надання послуг громадянам і суспільству в електронному вигляді.

Розвиток інформаційного суспільства в Україні, державні програми “Електронний Уряд” та інші не дозволяють архівній галузі залишатися осторонь процесів інформатизації. Щоб не залишитись на узбіччі розвитку, у 2012 році державним архівним установам необхідно вжити низку заходів, а саме: завершити побудову підвалин власних інформаційних систем як складових галузевої системи, зокрема, придбати сервери, завершити побудову локальних мереж і підключити до них усі комп’ютери, крім тих, де обробляється інформація з обмеженим доступом, побудувати систему захисту інформації.

Дуже гостро стоїть питання легалізації програмного забезпечення, і Уряд приділяє цьому пильну увагу. Упродовж 2012 року необхідно здійснити легалізацію усього програмного забезпечення, що використовується в архівній установі, у тому числі програм антивірусного захисту як для окремих комп’ютерів, так і для серверів, або замінити на аналоги, які не потребують ліцензування.

Безумовно, на ці заходи потрібні чималі кошти, які своєчасно необхідно передбачати у бюджетному запиті щороку.

2011 рік у діяльності архівних установ характеризується збільшенням показників щодо здійснення інформаційної політики та проведення іміджевих заходів, активізації співпраці із громадськістю.

Архівними установами розглянуто 378 964 запити, понад 87 % з яких виконано з позитивним результатом.

78,6 % запитів соціально-правового характеру виконано архівними відділами райдержадміністрацій, міських рад, 20,6 % – держархівами областей, 0,8 % – центральними держархівами.

На адресу державних архівних установ надійшло 2 188 генеалогічних замовлень.

Читальні зали держархівів відвідали понад 27,5 тис. користувачів, у тому числі – 1 169 іноземних дослідників.

Державні архівні установи підготували і провели 464 радіопередачі, 464 телепередачі, на сторінках періодичної преси опубліковано 1373 документальних публікації.

Значно перевиконано планові показники з підготовки виставок документів: загальна кількість виставок – 1617 (на 10 % більше ніж минулого року), з них 120 підготовлено центральними державними архівами, 485 – держархівами областей, міст Києва та Севастополя, 700 – архівними відділами райдержадміністрацій, 312 – архівними відділами міськрад. Найбільш активними в організації та проведенні виставок були ЦДАВО, ЦДКФФА та держархіви в Автономній Республіці Крим, Волинської, Закарпатської, Одеської, Тернопільської, Харківської, Херсонської, Хмельницької, Чернігівської областей, м. Києва.

Серед проведених виставок за інформативністю та кількістю відвідувань слід відзначити, зокрема такі: “Хотинська війна 1621 року”, до 70-х роковин трагедії Бабиного Яру, “Партизанська слава”, до 15-ї річниці прийняття Конституції та 20-ї річниці проголошення Незалежності України у приміщенні Верховної ради України, “Василь Єрмілов” у приміщенні “Мистецького арсеналу”, “Війна. Документ. Пам’ять. Рік 41-й” до 70-річчя початку Великої Вітчизняної війни у приміщенні Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”, “Чорнобильська трагедія та її відлуння” до 25-ї річниці трагедії на Чорнобильській АЕС, “Космічна ера в контексті архівної спадщини”, “До дня пам’яті жертв Куренівської катастрофи”.

Керівництво Укрдержархіву взяло участь у 50 іміджевих заходах, серед яких: прес-конференції, брифінги, відкриття документальних виставок, участь у робочих засіданнях за участі представників влади, ЗМІ та громадськості, виступи на радіо та телебаченні тощо. Співпраця Укрдержархіву, державних архівних установ та СФД із ЗМІ сприяє розповсюдженню серед широких верств населення інформації про державну політику у сфері архівної справи та системи СФД, склад та зміст документів Національного архівного фонду, діяльність архівів у напрямі забезпечення соціальних гарантій, прав та інтересів громадян стосовно отримання ними доступу до ретроспективної архівної інформації (робота читальних залів, виконання запитів соціально-правового характеру, інше).

Співпраця Укрдержархіву з громадськістю здійснювалася шляхом електронних консультацій та консультацій у рамках діяльності Громадської та Науково-експертної рад.

Одним з дієвих інструментів інформаційної політики Укрдержархіву, висвітлення точки зору його керівництва щодо найважливіших питань функціонування та розвитку архівної сфери залишається офіційний веб-портал Укрдержархіву. За період свого функціонування обсяг інформації на ньому збільшився з 20 МБ до 8 ГБ, кількість відвідувачів зросла від 120 до 2–4 тисяч на добу (з них – близько 75 % громадяни України, решта – представники 108 країн світу).

За даними Секретаріату Кабінету Міністрів України, Укрдержархів займає 7 позицію щодо рівня інформаційного наповнення веб-сайтів серед 43 міністерств, відомств, інших центральних органів виконавчої влади.

Видавнича діяльність державних архівів, а саме підготовка збірників документів, наукових розвідок, монографій, біографічних та довідкових видань була спрямована на виконання Перспективного плану науково-видавничої роботи на 2009–2013 роки.

Друком вийшли путівники держархівів Волинської області та Тернопільської областей.

Рекомендовано до друку путівники держархівів Рівненської та Тернопільської областей, міжархівні довідники “Зведений каталог метричних книг, що зберігаються в державних архівних установах України” том 4, 5, 6, 7 та “Реєстр розсекречених архівних фондів України (фонди розсекречені в 2004–2010 рр.), анотовані реєстри описів держархівів Кіровоградської та Чернівецької областей.

Видано 16 документальних публікацій.

Водночас, підсумовуючи стан виконання держархівами Плану науково-видавничої роботи на 2011 рік можна констатувати, що зазначений план виконано лише на 5 %.

Традиційно в центрі уваги громадськості знаходяться питання доступу до архівних документів.

Державні архіви провели велику роботу з **розсекречування архівних документів**.

Держархівами переглянуто 21 136 справ (171 724 документів), в результаті чого було скасовано грифи секретності 15385 справ (127081 документів), знижено грифи секретності 625 справ (13371 документів).

Станом на 01.01.2012 загальна кількість секретних справ, що знаходяться на державному зберіганні в архівних установах України, складає 94 509 справ, з яких засекречені до 1992 року – 88 715 справ, засекречені після 1992 року – 5 794 справи. Співвідношення кількості секретних справ, що знаходяться на зберіганні в держархівах, до загальної кількості справ станом на 01.01.2012 складає 0,22 %.

Найбільш активно у минулому році робота з розсекречення архівних документів колишнього СРСР проводилась держархівами Запорізької, Рівненської, Харківської, Чернігівської областей та м. Києва.

Завершено роботу з перегляду грифів секретності МНІ колишнього СРСР та приведення їх у відповідність до вимог законодавства держархівами Миколаївської, Одеської, Полтавської, Тернопільської, Херсонської, Хмельницької областей та міста Севастополя.

Згідно з указом Президента України від 25 січня 2012 року № 35, Голові Державної архівної служби України надано статус Державного експерта з питань таємниць.

Науково-дослідна та методична робота архівних установ спрямовувалась на забезпечення пріоритетних напрямів практичної діяльності архівних установ.

Архівні установи у минулому році розробляли 7 науково-дослідних тем та 101 методичний посібник.

Виконано запланований обсяг робіт з розробки 6 науково-дослідних тем і 86 науково-методичних розробок.

УНДІАСД підготовлено навчальний посібник “Документознавство” для вузівської підготовки фахівців зі спеціальностей “Архівознавство”, “Документознавство та інформаційна діяльність”, у якому викладено теоретичні засади класичного документознавства та основні

закономірності функціонування службового документа як основи сучасного діловодства.

Підготовлено аналітичний огляд “Державна архівна служба та приватні архіви: форми та напрями співробітництва” та Концепцію перероблення структури та змісту Державного класифікатора управлінської документації, завдяки якій Державний класифікатор управлінської документації доповнено новітніми різновидами сучасних документів, з присвоєнням їм відповідного коду, без чого неможливе запровадження електронного документообігу.

Підготовлено методичні рекомендації “Стракування документів НАФ їх власниками або уповноваженими ними юридичними чи фізичними особами”, які передбачають низку заходів, спрямованих на забезпечення збереження документів, що передаються у користування поза архівними установами, шляхом їх страхування.

Підготовлено другу редакцію “Правил роботи з науково-технічною документацією в державних архівах України”, що регламентують усі процеси роботи з науково-технічною документацією.

Значна увага приділялася розробці проблем забезпечення збереженості документів НАФ. Питанням перевіряння наявності, забезпечення фізичної збереженості документів, запобігання можливості їх знищення, пошкодження присвячено 30 % методичних посібників від загальної кількості розроблених посібників.

У порівнянні з минулим роком удвічі збільшилася кількість методичних посібників з питань формування НАФ, експертизи цінності документів (22 посібники).

З метою розв’язання питань запровадження електронного діловодства та організації роботи з електронними документами УНДІАСД, ЦДЕА розроблено низку посібників: “Перелік форматів даних електронних документів постійного і тривалого (понад 10 років) зберігання”, “Порядок організації електронного документообігу із застосуванням електронного цифрового підпису в органах виконавчої влади”, “Порядок роботи з електронними документами у діловодстві та їх підготовки до передавання на архівне зберігання”, “Створення архівного конвертованого електронного документа”.

Проведено щорічний конкурс на здобуття премії імені В. Веретенникова за кращі наукові дослідження у галузі архівознавства, документознавства, археографії. Для участі у конкурсі подали матеріали вісім державних архівних установ: ЦДАГО, держархіви Дніпропетровської, Донецької, Житомирської, Запорізької, Одеської, Харківської, Херсонської областей.

У номінації “Археографія, архівна евристика” премію присуджено авторам збірника “Окупаційний режим на Дніпропетровщині в хронологічних довідках місцевих органів влади”. У номінації “Доку-

ментознавство” премію присуджено автору посібника “Діловодство” (С. В. Сельченкова, директор департаменту діловодства, формування, зберігання та обліку документів НАФ Укрдержархіву).

Крім того, подяками Укрдержархіву відзначено авторські колективи видань “Історичні автографи. З фондів Державного архіву Харківської області”, “Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, ЦДАГО України” та “Нариси етнічної історії Донеччини (XVIII–початок XX ст.)”.

Державними архівними установами в 2011 році не виконано 15 запланованих тем, що складає 13,9 % від їх загальної кількості. Повернуто на доопрацювання 13 методичних розробок.

Одним з факторів невиконання плану є недостатній рівень підготовки посібників. Зокрема, Нормативно-методичною комісією Укрдержархіву повернено на доопрацювання 22 % посібників.

Держархівами Дніпропетровської, Івано-Франківської, Львівської, Чернівецької областей науково-методична робота у 2011 році не планувалася та не проводилася.

Слід відзначити, що Держархівом Івано-Франківської області науково-дослідна та методична робота не планується протягом останніх 4 років.

Науково-дослідним інститутом макрографії виконано 22 наукові роботи у сфері страхового фонду документації, проведено науково-технічну експертизу 34 міжнародних стандартів.

У 2011 році **міжнародна діяльність** Укрдержархіву та державних архівів була спрямована на подальшу активізацію двостороннього співробітництва з архівними службами іноземних держав та пошук нових міжнародних контактів; проведення аналізу на відповідність чинному законодавству існуючих міжнародних міжвідомчих договорів; забезпечення участі делегацій українських архівістів у міжнародних форумах, встановлення зв'язків з українцями, які проживають за межами України; організацію виявлення, відбору та копіювання історичних документів іноземних архівосховищ про Україну.

Укрдержархівом упродовж 2011 року укладено Угоди про співробітництво між Державною архівною службою України та Генеральним державним архівом Грецької Республіки, між Державною архівною службою України і Національним Меморіалом Катастрофи і Героїзму Яд Вашем (Ізраїль), План спільних заходів Державної архівної служби України і Федерального архівного агентства (Російська Федерація) на 2011–2013 роки.

Упродовж року проводилися консультації та узгодження текстів договорів про співробітництво з Національним архівом Республіки Куба, Національним архівом Югославії, Генеральною дирекцією Державних архівів Баварії, Державними архівами Бельгії.

Делегації українських архівістів на чолі з Головою Державної архівної служби О. П. Гінзбург взяли участь у консультаціях із керівництвом Генеральної Дирекції архівів Баварії, 12-й Загальній конференції Євро-Азійського регіонального відділення Міжнародної ради архівів, черговому засіданні Консультативної ради керівників архівних служб держав-учасниць СНД та міжнародній науковій конференції “Державні архівні служби та приватні архіви: досвід взаємодії”; щорічній тристоронній зустрічі керівників державних архівних служб України, Росії та Білорусі за участі директорів державних архівних установ цих держав; черговому засіданні Міжнародної конференції Круглого столу архівів.

Працівники державних архівів у листопаді 2011 року пройшли навчання/стажування в Осінній архівній школі при Міжнародному інституті архівознавства Тріеста та Марібору (Італія), взяли участь у роботі Другої конференції архівів слов'янських держав (Словенія).

Державною архівною службою та державними архівами здійснювалися також й інші заходи, спрямовані на поглиблення та встановлення конструктивних взаємозв'язків з державними архівними службами іноземних держав.

На виконання Протоколів про спільні проекти з Федеральним архівним агентством (Російська Федерація) від 21 березня 2007 року та Департаментом з архівів та діловодства Міністерства юстиції Республіки Білорусь від 18 вересня 2008 року Державна архівна служба відповідно до своїх зобов'язань має у 2012 році провести щорічну тристоронню зустріч керівників державних архівних служб України, Росії та Білорусі на базі Держархіву Закарпатської області в м. Ужгороді.

2012 рік – це також рік проведення чергового Міжнародного конгресу архівів Міжнародної ради архівів, він має відбутися 20–25 серпня в Брісбені (Австралія). З 2004 року делегації українських архівістів беруть участь у роботі Міжнародних конгресів архівів МРА.

Поглиблення взаємодії із закордонним українством, поповнення НАФ документами, що належать до культурної спадщини української нації і перебувають на зберіганні в архівосховищах іноземних держав, лишаються пріоритетними напрямками міжнародної діяльності Укрдержархіву.

У 2011 році до ЦДАМЛМ із США надійшли документи, пов'язані із творчістю мистецтвознавця, поета Юхима Михайліва (подаровано його дочкою Тамарою Скрипкою), та документ з особового архіву відомої правозахисниці, громадського діяча та журналіста, лауреата Національної премії України ім. Т. Г. Шевченка Надії Світличної (подарунок архіву від її чоловіка Павла Стокотельного).

Попри фінансову кризу та відсутність фінансування робіт із виявлення в іноземних архівосховищах документів з історії України, архівні установи постійно здійснюють роботу щодо виявлення таких документів.

Відповідно до Указу Президента України “Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади” на Укрдержархів покладено додаткові функції з реалізації державної політики у сфері створення та забезпечення функціонування системи страхового фонду документації.

Здійснено заходи щодо ліквідації урядового органу – Державного департаменту страхового фонду документації МНС України, передачі функцій з реалізації державної політики у сфері створення та функціонування державної системи страхового фонду документації до Державної архівної служби України.

Основні завдання щодо створення страхового фонду документації, інші закріплені завдання і функції Департаменту та установ СФД в цілому виконано.

У 2011 році спільно з центральними і місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування розроблено та затверджено 7 галузевих (на вироби та об’єкти Міністерства промислової політики, на об’єкти та споруди ВП “Южно-Українська АЕС”, УДП “Укрхімтрансміак”, на об’єкти, будови, споруди та інженерні мережі ВП “Атомремонтсервіс” НАЕК “Енергоатом”, на об’єкти та споруди водогосподарсько-меліоративного комплексу, на об’єкти авіаційного транспорту, на об’єкти ВП “Атоменергомаш”) і 35 регіональних (АРК, Волинської, Дніпропетровської, Донецької, Закарпатської, Київської, Миколаївської, Одеської, Полтавської, Черкаської та Чернігівської областей, міст Київ, Сімферополь, Харків, Рівне, Херсон, Тернопіль, Лозова Харківської області, Северодонецьк і Стаханов Луганської області, Іллічівськ Одеської області, Красноперекопськ і Джанкой АРК, Трускавець Львівської області, Вознесенськ Миколаївської області, Жмеринка Винницької області, Красноперекопського, Ленінського, Чорноморського і Кіровського районів АРК, Тальнівського району Черкаської області, Новобузького та Вознесенського районів Миколаївської області, Тиврійського та Погребищенського районів Винницької області) програм (доповнень до програм) формування СФД.

За 2011 рік створено страховий фонд документації на 68 виробів та 3523 об’єкти промисловості, будівництва, життєзабезпечення, транспортних зв’язків, пам’яток історії, культури, містобудування та архітектури, інші об’єкти.

До бази даних Державного реєстру ПНО внесені відомості про 1578 об’єктів, оновлені (актуалізовані) дані про 1979 об’єктів, вилучено з реєстру 245 ПНО.

Державною технічною інспекцією було перевірено дотримання вимог законодавства у сфері страхового фонду документації 47 суб’єктами державної системи СФД, а саме: 5 територіальними підрозділами центральних органів виконавчої влади, 16 місцевими органами виконавчої влади, 14 органами місцевого самоврядування, 12 підприємствами, установами та організаціями.

Роботи щодо реалізації Державної програми формування страхового фонду документації на продукцію спеціального призначення на 2005–2014 роки виконані в установлені терміни відповідно до обсягів фінансування, передбачених у Державному бюджеті України на 2011 рік.

Регіональними центрами СФД у повному обсязі виконано планові показники з виготовлення та передачі на зберігання документів страхового фонду. Заборгованості з виплати заробітної плати немає.

Суб'єктам господарювання видано 4939 адміністративних актів.

Водночас у діяльності державної системи СФД є низка проблемних питань.

В першу чергу, це відсутність нормативно-правового акта щодо передавання установ СФД із сфери управління МНС до сфери управління Укрдержархіву. Проект розпорядження Кабінету Міністрів із зазначеного питання передано до Кабінету Міністрів.

У нормативно-правовій базі сфери будівництва не враховано вимоги щодо обов'язковості закладення до СФД документації на закінчені будівництвом (реконструкцією) об'єкти при введенні їх в експлуатацію.

У Державному бюджеті на 2012 рік відсутні видатки на введення у дію бази зберігання страхового фонду документації, готовність якої складає близько 80%, і як наслідок, виникнення загрози значно більших витрат на консервацію об'єкта та поновлення будівельних робіт.

Існує загроза ліквідації Державної технічної інспекції у зв'язку з тим, що стаття 14 підготовленого законопроекту про внесення змін до Закону України “Про страховий фонд документації України” не містить норми про покладення функцій контролю за додержанням законодавства у сфері формування та ведення страхового фонду документації суб'єктами державної системи страхового фонду документації на Державну технічну інспекцію Департаменту, а також зниження статусу трьох посад головних державних інспекторів до старших державних інспекторів у введеному в дію штатному розписі Укрдержархіву.

Загальний обсяг **фінансування** Укрдержархіву, Державного департаменту страхового фонду документації, центральних державних архівних установ, бюджетних установ системи страхового фонду документації, Держархіву в Автономній Республіці Крим, державних архівів областей, міст Києва і Севастополя в 2011 році становив 169 794,0 тис. грн.

З них видатки на оплату праці (з нарахуваннями) – 97 040,5 тис. грн., на оплату комунальних послуг – 10 109,6 тис. грн., видатки розвитку – 3 096,5 тис. грн.

Виділене фінансування не забезпечувало у повному обсязі вирішення першочергових проблем життєдіяльності державних архівних установ та установ страхового фонду документації, зокрема вжиття заходів з охорони архівних приміщень та забезпечення фінансування комунальних послуг.

Видатки, передбачені у Державному бюджеті України на 2011 рік Укрдержархіву, як головному розпоряднику коштів, на загальну суму 110 480,1 тис. грн. спрямовувалися на забезпечення найнагальніших потреб установ, що належать до сфери управління Укрдержархіву.

У 2011 році Укрдержархівом виконувалося 5 бюджетних програм. На виконання указів Президента України за Укрдержархівом було закріплено нову програму “Створення і зберігання страхового фонду документації”.

Використання коштів Укрдержархівом у 2011 році становило 99,7% від загального обсягу фінансування.

Середньомісячна зарплата у 2011 році у центральних державних архівних установах з розрахунку на одного штатного працівника становила 2940 грн. (2010 рік – 2 662 грн.), установах страхового фонду документації 2 792 грн. (2010 рік – 2 542 грн.).

На фінансування Державного архіву в Автономній Республіці Крим, держархівів областей, міст Києва і Севастополя у Державному бюджеті було передбачено видатки по загальному фонду на суму – 52 323,9 тис. грн., фактично спрямовано – 51 287,2 тис. грн. З них видатки на оплату праці (з нарахуваннями) становили – 37 917,3 тис. грн., на оплату комунальних послуг – 5 959,2 тис. грн., на інші поточні видатки – 7 008,7 тис. грн., видатки розвитку – 393,0 тис. грн.

Як можна забезпечувати збереженість документів НАФ, якщо на розвиток 27-и установ виділено лише 393,0 тис. грн.?

Найефективніше використали бюджетні кошти держархіви Волинської, Рівненської, Тернопільської, Черкаської, Чернігівської областей.

Додатковим джерелом фінансування архівів та установ страхового фонду документації залишалися позабюджетні кошти. У порівнянні з минулим роком вони збільшилися на 57% і становили 17 626,2 тис. грн., збільшення значною мірою відбулося за рахунок установ страхового фонду документації (9 398,0 тис. грн.).

Від надання платних послуг центральні державні архівні установи отримали 1 871,0 тис. грн. Найактивніше у цьому напрямі працювали ЦДІАЛ (456,1 тис. грн.), ЦДАГО (377,2 тис. грн.), ЦДАВО (337,3 тис. грн.), ЦДКФФА (323,2 тис. грн.).

Від надання платних послуг установи страхового фонду документації отримали 9 398,0 тис. грн. Найбільше зусиль до цього доклали Донбаський РЦ СФД (1 387,8 тис. грн.), Західний РЦ СФД (1 361,6 тис. грн.), Південно-східний РЦ СФД (1 290,0 тис. грн.), Кримський РЦ СФД (1 200,7 тис. грн.).

Від надання платних послуг на спецрахунки Держархіву в Автономній Республіці Крим, держархівів областей, міст Києва і Севастополя надійшло 6 324,4 тис. грн. Найвагоміших результатів досягли держархіви Полтавської (674,8 тис. грн.), Миколаївської (493,4 тис. грн.),

Івано-Франківської (445,8 тис. грн.), м. Києва (417,7 тис. грн.), Рівненської (384,9 тис. грн.), Дніпропетровської (345,2 тис. грн.) областей.

Аналіз обсягів надходження коштів засвідчив, що внаслідок ефективного надання платних послуг держархіву Полтавської, Миколаївської, Івано-Франківської, Рівненської, Дніпропетровської областей в середньому майже чверть свого бюджетного фінансування у 2011 році поповнили додатково для потреб установи.

Недостатньо проводилася ця робота в держархівах Луганської та Черкаської областей, де від надання платних послуг надійшло лише відповідно 19,8 тис. грн. та 11,5 тис. грн. Зазначені суми становили лише відповідно 1,3 % та 0,9 % від бюджетного фінансування установи на рік.

Зазначені завдання в архівній сфері та системі СФД виконують лише 4 тис. працівників.

Штатна чисельність працівників апарату Укрдержархіву та державних архівних установ становить 3415 штатних одиниць. Статус державних службовців мають 57 % працівників архівної галузі. У зв'язку з проведеною реорганізацією до апарату Укрдержархіву віднесено Державний департамент СФД, і штатна чисельність становить 118 одиниць. Окрім того, до сфери управління Укрдержархіву віднесено 10 бюджетних установ системи страхового фонду документації із загальною кількістю 605 штатних одиниць.

Шановні колеги! Минулий рік не був для нас простим, але як Ви почули з доповіді, за деякими напрямками нам вдалося досягти вагомих результатів. Дозвольте подякувати Вам за виконану роботу. Впевнена, що в наступному році ми також виконаємо ті завдання, які перед нами ставить суспільство і держава.

Підсумки 2011 року, пріоритети і завдання на 2012 рік викладено у звіті та проекті рішення колегії. Прошу його підтримати.

Р І Ш Е Н Н Я
КОЛЕГІЇ ДЕРЖАВНОЇ АРХІВНОЇ
СЛУЖБИ УКРАЇНИ

м. Київ

28 лютого 2012 р.

**Про підсумки роботи
архівних установ та установ страхового фонду документації
у 2011 році та завдання на 2012 рік**

Державна архівна служба та установи, які перебувають у сфері її підпорядкування, у 2011 році спрямували свою діяльність на безумовне виконання завдань, визначених Указами Президента України, Програмою економічних реформ на 2010–2014 роки “Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава” і домоглися певних позитивних результатів з основних напрямків своєї діяльності, забезпечили подальше реформування архівної справи та системи страхового фонду документації відповідно до сучасних вимог.

Основні показники роботи архівних установ, установ СФД, заплановані на 2011 рік, виконано.

Вжито заходи щодо виконання Указу Президента України від 9 грудня 2010 р. № 1085 “Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади” та реформування Держкомархіву в Укрдержархів.

Тривала робота щодо удосконалення архівного законодавства та законодавства страхового фонду документації.

Верховною Радою України у першому читанні прийнято проект Закону України “Про внесення змін до Закону України “Про Національний архівний фонд та архівні установи”.

Розроблено та подано до Верховної Ради України проект Закону України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо порядку зберігання архівних документів, пов’язаних із забезпеченням соціального захисту громадян”.

Підготовлено проект Закону України “Про внесення змін до Закону України “Про страховий фонд документації”.

Постановою Кабінету Міністрів України від 30.11. 2011 № 1242 затверджено Типову інструкцію з діловодства у центральних органах виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих органах виконавчої влади.

Підготовлено проекти Переліку типових документів, що створюються в діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, інших установ, підприємств та організацій, із зазначенням строків зберігання документів, Переліку соціально значущих документів, що мають надходити до архівних установ у разі ліквідації підприємств, установ, організацій, які не належать до джерел формування Національного архівного фонду.

Загальний обсяг фінансування Укрдержархіву, центральних державних архівних установ, установ системи страхового фонду документації, Держархіву в Автономній Республіці Крим, держархівів областей, міст Києва і Севастополя в 2011 році становив 169 794,0 тис. грн. З них видатки на оплату праці (з нарахуваннями) – 97 040,5 тис. грн., видатки розвитку – 3 096,5 тис. грн.

Необхідним джерелом фінансування архівів та установ СФД у сучасних економічних умовах залишалися позабюджетні кошти. У порівнянні з минулим роком вони збільшилися на 57% і становили 17 626,2 тис. грн., збільшення значною мірою відбулося за рахунок коштів, отриманих установами СФД.

Від надання платних послуг ЦДА отримали 1 871,0 тис. грн., установи СФД – 9 398,0 тис. грн., Держархів в Автономній Республіці Крим, держархіви областей, міст Києва і Севастополя – 6 324,4 тис. грн.

У 2011 році архівні установи перевиконали завдання з комплектування всіма видами документів. На постійне зберігання надійшло 470 146 од. зб., з них 455 631 од. зб. управлінської документації, 2 915 од. зб. документів особового походження, 6 798 од. зб. науково-технічної документації, 4 802 од. зб. кіно-, фото-, фоно-, відео документів. Окрім того, прийнято 127 641 од. зб. з особового складу від ліквідованих підприємств, установ і організацій.

Кількість установ – джерел формування НАФ залишається стабільною і становить 42 378, з них 73 % установ мають зведені номенклатури справ, погоджені з державною архівною установою.

До описів справ включено 70 % справ постійного зберігання, схвалених ЕПК держархівів, та 77 % справ з особового складу, погоджених ЕПК (ЕК) архівних установ.

Проведено 7 770 комплексних, тематичних, контрольних перевірянь роботи служб діловодства, експертних комісій та архівних підрозділів підприємств, установ і організацій, 38 оглядів стану діловодства та збереженості архівних документів на підприємствах, в установах і організаціях.

Здійснювалися заходи щодо забезпечення умов надійного довговічного зберігання документів НАФ.

Тривала реконструкція комплексу споруд ЦДАУ України у м. Києві. На реконструкцію освоєно 20 млн. грн.

Додаткові приміщення загальною площею 1720,3 кв. м. отримали 38 архівних відділів райдержадміністрацій і міських рад.

Вжито низку заходів щодо посилення контролю за організацією охоронного режиму та посилення пожежної безпеки в архівних установах. Держархівом Донецької області та 37 архівними відділами встановлено охоронну сигналізацію, держархівами Вінницької, Чернігівської областей та 22 архівними відділами – відремонтовано наявну;

Держархівом Хмельницької області встановлено електронну систему контролю доступу до приміщень архіву; у держархівах Волинської, Київської, Полтавської, Хмельницької областей встановлено системи відеоспостереження. Крім того, в Держархіві Полтавської області встановлено сертифіковану систему технічного захисту інформації.

Встановлено автоматичну систему пожежогасіння в 5 архівних відділах міських рад, а у 34 архівних відділах райдержадміністрацій і міських рад встановлено пожежну сигналізацію. У держархівах Вінницької, Київської, Хмельницької, Черкаської областей та 21 архівному відділі райдержадміністрацій та міських рад відремонтовано наявні пожежні сигналізації.

З метою контролю за наявністю, станом та рухом документів архівними установами було перевірено близько 2,9 млн. од. зб.

2011 рік у діяльності архівних установ характеризується збільшенням показників у напрямку здійснення інформаційної політики та проведення іміджевих заходів, активізацією співпраці із громадськістю.

Архівними установами розглянуто 378 964 запити, понад 87% з яких виконано з позитивним результатом.

78,6 % запитів соціально-правового характеру виконано архівними відділами райдержадміністрацій і міських рад.

На адресу державних архівних установ надійшло 2 188 генеалогічних замовлень.

Читальні зали держархівів відвідали понад 27,5 тис. користувачів, у тому числі – 1 169 іноземних дослідників.

Вийшли друком путівники держархівів Волинської області та Тернопільської областей.

Архівними установами завершено розробку 6 науково-дослідних тем та 86 методичних посібників. Переважну більшість наукових розробок здійснив УНДІАСД.

Виконано 22 наукові роботи у сфері страхового фонду документації, проведено науково-технічну експертизу 34 міжнародних стандартів.

Усі центральні держархіви та держархіви областей мають сучасні сайти.

За даними Секретаріату Кабінету Міністрів України, Укрдержархів займає 7 позицію щодо рівня інформаційного наповнення веб-сайтів серед 43 міністерств, відомств, інших центральних органів виконавчої влади.

Здійснювалося переведення в електронну форму довідкового апарату держархівів. Держархіви Вінницької, Волинської, Донецької, Житомирської, Закарпатської, Запорізької та Чернігівської областей мають спеціальні сканери та проводять оцифрування документів.

Укрдержархів разом з УНДІАСД та ЦДЕА активно займалися питаннями впровадження електронного документообігу з електронним цифровим підписом та архівного зберігання електронних документів.

Делегації українських архівістів взяли участь у роботі Міжнародної конференції Круглого столу архівів (Іспанія) та 12-ї Загальної конференції Євро-Азійського регіонального відділення МРА (Білорусь). Підписано три міжнародні договори.

За 2011 рік розроблено та затверджено 7 галузевих і 35 регіональних програм (доповнень до програм) формування СФД.

Створено страховий фонд документації на 68 виробів та 3 523 об'єкти промисловості, будівництва, життєзабезпечення, транспортних зв'язків, пам'яток історії, культури, містобудування та архітектури, інші об'єкти.

До бази даних Державного реєстру ПНО внесені відомості про 1 578 об'єктів, оновлені (актуалізовані) дані про 1 979 об'єктів, вилучено з реєстру 245 ПНО.

Державною технічною інспекцією було перевірено дотримання вимог законодавства у сфері страхового фонду документації 47 суб'єктами державної системи СФД.

Установами СФД у повному обсязі виконано планові показники з виготовлення та передачі на зберігання документів страхового фонду.

Суб'єктам господарювання видано 4 939 адміністративних актів.

Водночас, попри значний обсяг виконаних у минулому році завдань, залишається ще низка проблемних питань, які потребують вирішення.

Залишаються не вирішеними питання зміцнення матеріально-технічного оснащення держархівів та установ СФД, забезпечення їх приміщеннями, придатними для зберігання документів і роботи.

Повністю вичерпано можливості для приймання документів на зберігання у ЦДІАК, ЦДІАЛ, держархівах Київської, Полтавської, Тернопільської, Харківської областей, м. Севастополя. Майже на 100 % заповнені сховища у держархівах Дніпропетровської, Донецької, Закарпатської, Львівської, Одеської, Рівненської, Херсонської, Хмельницької, Черкаської, Чернівецької, Чернігівської областей та м. Києва.

Через відсутність вільних площ архівосховищ майже не комплектуються державні архіви Харківської, Херсонської, Закарпатської, Тернопільської областей та міста Києва.

У зв'язку з цим архівні установи не можуть забезпечити своєчасне приймання документів від підприємств, установ та організацій. 1 млн. 791 тис. одиниць зберігання знаходиться в архівних підрозділах установ – джерел комплектування державних архівних установ, архівних відділів міських рад понад встановлені роки.

Найгірші показники в Харківській області (282463 од. зб.), Київській області (157280 од. зб.), місті Києві (181112 од. зб.).

Залишається невирішеним питання розміщення ЦДАМЛМ, ЦДІАЛ, ЦДНТА, ЦДАЗУ у власних приміщеннях.

Не завершено будівництво держархівів Київської, Тернопільської областей та міста Севастополя.

Не вирішено питання щодо переміщення фондів держархівів Харківської та Одеської областей з аварійних приміщень, а Держархіву Чернігівської області із культових споруд у місті Ніжині.

До цього часу не вирішено питання функціонування Галузевого державного архіву фінансових посередників Фонду державного майна України.

Не введено у дію базу зберігання страхового фонду документації, готовність якої складає близько 80 %.

Недостатнім залишається загальний рівень захищеності архівних будівель і сховищ. Зокрема, не оснащено позавідомчою охороною 30 % будівель держархівів областей, 85 % архівних відділів райдержадміністрацій, 81 % архівних відділів міських рад. Не встановлено охоронну сигналізацію у 17 % будівель держархівів областей, у 44 % будівель архівних відділів райдержадміністрацій, у 34 % будівель архівних відділів міських рад.

У зв'язку з недостатнім фінансуванням не забезпечено воєнізованою охороною установи СФД.

Пожежну сигналізацію не встановлено у 11 % будівель держархівів областей, у 47 % будівель архівних відділів райдержадміністрацій, у 33 % будівель архівних відділів міських рад.

Залишається не вирішеним питання виділення Держархіву Хмельницької області приміщення та додаткової штатної чисельності, що унеможливило розгортання роботи центру реставрації документів, постраждалих внаслідок пожежі 2003 року, та гарантоване забезпечення збереженості документів.

Невідкладного вирішення потребує також питання оснащення архівних приміщень та установ СФД сучасними системами вентиляції і кондиціонування повітря, новітніми технічними засобами для дезінсекції, дезінфекції документів.

Обсяги робіт з реставрації, ремонту, мікрофільмування та оцифрування документів НАФ не задовольняють потреб суспільства.

Необхідним є розроблення та фінансування державної цільової програми, реалізація якої дала б можливість державним архівним установам впровадити сучасні засоби зберігання документів НАФ.

У держархівах (за винятком ЦДІАК, ЦДКФФА та Держархіву Волинської області) відсутні централізовані сховища даних для зберігання отриманих цифрових зображень, що унеможливило ефективне використання вже наявної інформації та її захист.

У локальні мережі об'єднано лише 65 % комп'ютерів.

Комп'ютерне обладнання Державного департаменту страхового фонду документації має значний, а в деяких випадках максимальний процент зношеності.

Досі не мають власних веб-сайтів ДНАБ, ДЦЗД НАФ, ДЕКС ЦДА. У 2011 році створено лише 12 трудових архівів зі статусом юридичної особи.

План видавничої роботи архівними установами виконано лише на 5 %.

Не завершено передачу установ СФД із сфери управління МНС до сфери управління Укрдержархіву.

Враховуючи зазначене, з метою подолання проблем архівної справи та системи СФД та забезпечення подальшого їх розвитку,

колегія вирішує:

1. Визнати діяльність архівних установ та установ СФД у 2011 році задовільною.

2. Схвалити проекти Плану розвитку архівної справи в Україні на 2012 рік, Плану науково-дослідної та методичної роботи державних архівних установ України на 2012 рік, Плану науково-видавничої роботи державних архівних установ України на 2012 рік, Тематичного плану прикладних досліджень та дослідно-конструкторських (технологічних) робіт на 2012 рік НДІ мікрографії (додаються).

3. Керівництву Укрдержархіву, керівникам його структурних підрозділів забезпечити:

– реалізацію заходів, спрямованих на виконання пріоритетних завдань Державної архівної служби України на 2012 рік;

– розроблення та подання Кабінету Міністрів України проектів Законів України “Про внесення змін до Закону України “Про страховий фонд документації”, “Про внесення змін до Закону України “Про страхування”;

– розроблення Державної цільової науково-культурної програми впровадження сучасних засобів зберігання документів Національного архівного фонду на 2013–2017 роки;

– проведення моніторингу законодавства та, у разі необхідності, підготовку проектів нормативно-правових актів, спрямованих на його вдосконалення;

– усунення недоліків, виявлених аудитом Рахункової палати;

– здійснення координації і контролю за створенням страхового фонду документації шляхом реалізації програм формування страхового фонду документації;

– надійне зберігання страхового фонду документації;

– підготовку звернення до Кабінету Міністрів України, до місцевих державних адміністрацій щодо вирішення питання виділення приміщень державним архівам;

– участь у Міжнародному конгресі архівів (Брісбен, Австралія);

– вжити заходів щодо врахування у нормативно-правовій базі сфери будівництва вимог щодо обов'язковості закладення до СФД доку-

ментації на забудовані (реконструйовані) об'єкти при введенні їх в експлуатацію.

4. Керівникам державних архівних установ:

– вжити заходів щодо посилення контролю за упорядкуванням документів установ – джерел формування НАФ;

– забезпечити приймання на постійне зберігання документів НАФ, що зберігаються в архівних підрозділах підприємств, установ і організацій понад встановлені строки;

– посилити контроль та надання консультативно-методичної допомоги ліквідованим та реорганізованим підприємствам, установам та організаціям з питань передавання та упорядкування документів;

– передбачити заходи щодо впровадження Типової інструкції з діловодства у центральних органах виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих органах виконавчої влади, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 30.11.2011 № 1242, Переліку типових документів, що створюються під час діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, інших установ, підприємств та організацій, із зазначенням строків зберігання документів;

– ініціювати створення трудових архівів органами місцевого самоврядування зі статусом юридичних осіб;

– забезпечити передавання документів з особового складу, що зберігаються в державних архівних установах, архівних відділах міських рад до трудових архівів;

– забезпечити постійний та чіткий контроль за наявністю, станом та рухом документів НАФ;

– забезпечити надійну експлуатацію архівних будівель і приміщень, систем їх життєзабезпечення, а також охоронну й пожежну безпеку архівосховищ;

– вжити заходи щодо вивільнення архівних приміщень, які оренднуються сторонніми організаціями, та недопущення їх розміщення в подальшому;

– забезпечити створення страхового фонду та фонду користування документів НАФ;

– підготувати та подати пропозиції разом з фінансово-економічним обґрунтуванням до проекту Державної цільової програми впровадження сучасних засобів зберігання документів Національного архівного фонду на 2013–2017 роки;

– забезпечити виконання Перспективного плану науково-видавничої роботи на 2009–2013 роки;

– продовжити роботу з перегляду грифів секретності матеріальних носіїв інформації колишнього СРСР;

– завершити побудову локальних мереж і підключення до них усіх комп'ютерів, крім тих, де обробляється інформація з обмеженим доступом;

– здійснити обов’язкову легалізацію програмного забезпечення, що використовується в архівних установах;

– про надзвичайні ситуації та проблеми у забезпеченні гарантованого збереження документів Національного архівного фонду негайно інформувати Укрдержархів та місцеві органи влади.

5. Керівництву Державного архіву Львівської області вжити заходи для прискорення завершення суцільного перевіряння наявності та стану документів у фондах архіву.

6. Керівникам установ страхового фонду документації забезпечити реалізацію програм формування страхового фонду документації.

7. Керівництву Укрдержархіву, архівних установ, установ страхового фонду документації:

– здійснювати постійний аналіз стану використання бюджетних коштів, у разі необхідності своєчасно вносити пропозиції про зміни до планових призначень;

– не допускати зростання кредиторської та дебіторської заборгованості;

– забезпечувати своєчасну оплату за спожиті комунальні послуги та енергоносії;

– вживати заходи, спрямовані на економію фонду оплати праці та недопущення утворення заборгованості із виплати заробітної плати, з урахуванням обмежених можливостей державного бюджету;

– здійснювати добір та розстановку кадрів з дотриманням вимог чинного законодавства;

– посилити контроль за відповідністю освітньо-кваліфікаційного рівня претендентів на посади вимогам до цих посад.

– на виконання підпункту 2 пункту 2 Плану організації виконання Указу Президента України від 5 жовтня 2011 р. № 964 “Про першочергові заходи з реалізації Закону України “Про засади запобігання і протидії корупції” вжити невідкладних заходів щодо запровадження з 1 січня 2012 року спеціальної перевірки та забезпечення належних умов для своєчасного й об’єктивного її проведення;

– забезпечувати інформаційно-комунікаційне супроводження та висвітлення у засобах масової інформації результатів діяльності з питань контролю за додержанням вимог законодавства про Національний архівний фонд та архівні установи.

**Голова Державної архівної служби України,
голова колегії**

О. П. Гінзбург

Секретар колегії

І. В. Шеремет

**“УСІМ НАМ ВИСТАЧИТЬ МУДРОСТІ, ПРОФЕСІОНАЛІЗМУ,
НАПОЛЕГЛИВОСТІ У ТОМУ, ЩОБ І НАДАЛІ ГІДНО
ВИКОНУВАТИ ПОКЛАДЕНІ НА НАС ЗАВДАННЯ”**

*(на запитання редакції журналу “Архіви України”
відповідає директор Державного архіву
Чернігівської області Р. Б. Воробей)*

– За показниками рейтингового оцінювання ефективності діяльності державних архівів робота Державного архіву Чернігівської області у 2011 р. визнана найкращою. На засіданні колегії Державної архівної служби України 29 лютого 2012 р. трудовому колективу Державного архіву Чернігівської області вручено Подяку Державної архівної служби України за I місце рейтингового оцінювання. Як архівістам Чернігівщини вдалося досягти такого результату?

– Рейтингове оцінювання проводилося комісією спеціалістів Державної архівної служби України за всіма напрямками діяльності архівних установ. Це – і забезпечення збереженості документів, і використання інформації документів, і робота з формування Національного архівного фонду, робота з установами-фондоутворювачами Національного архівного фонду. Кожен з цих напрямів містить в собі цілий комплекс різноманітних видів робіт. Наприклад, під забезпеченням збереженості документів ми розуміємо не тільки створення належного температурно-вологісного режиму в архівосховищах, а це – і реставрація документів, їх картонування, створення страхового фонду документів, їх оцифрування.

Якщо ми говоримо про використання інформації документів, то це – виконання запитів фізичних і юридичних осіб, організація роботи дослідників, виставкова і видавнича діяльність.

Подяка Державної архівної служби України за I місце рейтингового оцінювання – це вже не перша відзнака колективу Державного архіву Чернігівської області: у 2008 р. колектив отримав Почесну грамоту Кабінету Міністрів України, у 2009, 2010 рр. – премії імені Василя Веретеннікова у номінації “археографія, архівна евристика”.

Взагалі, архівісти України – це великий згуртований дружний колектив на чолі з Державною архівною службою України, і ми постійно відчуваємо підтримку і допомогу з боку керівництва і працівників Державної архівної служби України. Робота нашого архіву триває у тісній співпраці з обласною державною адміністрацією та під її керівництвом.

Архівні установи Чернігівської області, виконуючи завдання, визначені законами України у галузі архівної справи, нормативними актами, розпорядженнями, рішеннями, наказами та дорученнями Державної ар-

Керівники структурних підрозділів Державного архіву Чернігівської області.
З Подякою Державної архівної служби України за I місце
рейтингового оцінювання – директор Р. Б. Воробей.

хівної служби України, обласної державної адміністрації, місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, у 2011 р. досягли певних позитивних результатів з основних напрямів своєї діяльності.

Кожен з архівістів області вніс певний доробок у загальнодержавну справу. Виконано значний обсяг робіт з формування Національного архівного фонду, його упорядкування, збереження та інтенсивного використання документної інформації в науково-дослідній, соціально-правовій сферах та просвітницькій діяльності.

В останні роки навантаження на архівістів значно зросло: обсяги інформації постійно збільшуються, види робіт з архівними документами розширюються та ускладнюються.

– Які ж пріоритети були в роботі Вашого колективу в минулому році?

– Головна турбота архівних установ Чернігівської області – забезпечення збереженості документів та покращення їх матеріально-технічної бази.

Реалізацію державної політики у сфері архівної справи і діловодства в області забезпечують: державний архів області, 22 архівні від-

діли райдержадміністрацій, 3 архівні відділи міських рад, 71 трудовий архів та понад 1 700 архівних підрозділів підприємств, установ і організацій.

Основним питанням в роботі цих установ були організація збереження архівних документів, перевірка їх наявності і стану, проведення реставраційних і ремонтних робіт, опрацювання і підшивка справ, удосконалення обліку.

Звітного року Держархівом області було проведено модернізацію охоронної сигналізації корпусу № 2 та деякі види поточних ремонтних робіт в усіх корпусах архіву.

З метою покращення матеріально-технічного стану Державним архівом області було підготовлено проект Програми розвитку архівної справи на 2011–2015 рр., яку схвалено розпорядженням Чернігівської обласної державної адміністрації 18 квітня 2011 р. № 132 та затверджено рішенням четвертої сесії шостого скликання Чернігівської обласної ради від 10 червня 2011 р.

Важливим засобом контролю за збереженням документів є перевірка їх наявності й стану. На виконання Програми здійснення контролю за наявністю, станом і рухом документів Національного архівного фонду Держархіву області на 2009–2019 рр. перевірялись облікові дані як в Держархіві області, так і в архівах низової ланки, та справ загальною кількістю понад 106 700 одиниць зберігання, близько 83 500 одиниць зберігання з яких перевірено в Державному архіві області. Керівниками архівних відділів упродовж звітного року здійснено перевірку наявності понад 24 тисяч одиниць зберігання. Загальна кількість справ, що перевіряється архівними установами області, щороку збільшується.

Значна увага приділяється проведенню реставрації та ремонту архівних документів. З метою поліпшення фізичного стану всіх видів документів упродовж 2011 р. відреставровано понад 3 500 аркушів документів на паперовій основі, що в порівнянні з попереднім роком майже удвічі більше, та відремонтовано близько 50 800 аркушів документів на паперовій основі, що також більше майже на 10 %, ніж у 2010 році. Минулого року опрацьовано та підшито понад 3 300 одиниць зберігання, що на 20 % вище планових показників всього по області.

Питання створення страхового фонду для архівних установ є особливо важливим. Тому в 2011 р. тривала робота над створенням мікрофільмів страхового фонду. Слід відзначити, що ця робота проводиться у тісній співпраці лабораторії мікрофільмування і реставрації документів та відділу забезпечення збереженості документів, завдяки чому минулого року створено страховий фонд на понад 2 000 одиниць зберігання обсягом 100 000 кадрів.

– Останнім часом зростає потреба громадян в отриманні інформації, що міститься в архівних документах. Чи відчуває це Державний архів Чернігівської області?

– Одним із головних завдань системи архівних установ є забезпечення доступу до Національного архівного фонду та використання архівної інформації.

Використання документів НАФ традиційно залишається тією ділянкою роботи, яка створює імідж та підвищує престиж архівних установ, суттєво впливає на суспільну значущість архівної справи.

Основними шляхами реалізації цього важливого напрямку є обслуговування громадян і юридичних осіб за їхніми зверненнями та дослідників через читальні зали установи, ініціативне інформування, виставкова діяльність, популяризація архівних документів через засоби масової інформації, електронне інформаційне забезпечення.

Невід’ємною частиною використання інформаційних ресурсів НАФ є організація роботи користувачів у читальних залах. Кількість користувачів документами читальних залів звітного року зросла порівняно з минулим. Так, у 2011 р. кількість користувачів документами читальних залів архіву зросла на 10 % у порівнянні з 2010 р.

Чільне місце в роботі архівних установ завжди посідало виконання запитів соціально-правового характеру. Минулого року Державним архівом області виконано понад 2 600 запитів соціально-правового характеру, керівниками архівних відділів області – понад 6 500. Строк їхнього виконання не перевищує 30 днів. Особисте приймання громадян працівниками архіву здійснюється кожного робочого дня.

Серед основних питань, що порушуються у соціально-правових запитах – прохання надати допомогу у розшуку документів про трудовий стаж і заробітну плату, підтвердження депутатського стажу, участі у роботі виборчих комісій, одержання державних нагород та відзнак, підтвердження майнових прав. Минулого року значно збільшилась кількість запитів за актами цивільного стану, майнових прав на земельні ділянки.

Ініціативне інформування та фотодокументальні виставки звітного року проводилися за документами державних архівних установ області до ювілейних та святкових дат.

Архів продовжує активну видавничу роботу. У 2011 р. спільно з Чернігівською обласною державною адміністрацією та Чернігівським обласним історичним музеєм ім. В. В. Тарновського підготовлено та видано фотоальбом “Право на безсмертя”, присвячений 70-річчю партизанського руху на Чернігівщині. Збірник документів і матеріалів “Радянська влада та православна церква на Чернігівщині у 1919–1930 рр.”, виданий у 2010 р., отримав диплом за I місце в номінації “Наукова

література” на літературному конкурсі “Краща книга року – 2010” в Чернігові.

– А як організовано роботу із забезпечення збереженості документів ліквідованих установ?

– Слід зазначити, що трудові архіви Чернігівщини здійснюють значну роботу, спрямовану на захист законних прав громадян. На 1 січня 2012 р. у 71 чинному трудовому архіві області (20 районних, 5 міських, 46 сільських та селищних) зберігалось близько 141 500 справ з особового складу, 12 000 справ тимчасового зберігання. Ними виконано близько 10 000 запитів соціально-правового характеру. Цей показник залишається практично на рівні 2010 р. У зв’язку з початком функціонування районних трудових архівів їх штат збільшився з 32 до 46 працівників.

– Звичайно, рівень роботи кожної установи залежить від рівня підготовки та професіоналізму кадрового потенціалу. Яким є очолюваний Вами колектив?

– Колектив Державного архіву Чернігівської області в основному жіночий, 81 відсоток складають жінки, отже, архівна справа Чернігівщини, до речі як і всієї України, має жіноче обличчя, але ми жодним чином не применшуємо ролі наших чоловіків.

Головним напрямом кадрової політики в умовах сьогодення є ріст професійного рівня працівників архівної галузі, удосконалення стилю і методів роботи, підвищення престижу професії архівіста. У ній тісно переплітаються чинники суто матеріального порядку і тонкі, делікатні матерії, пов’язані зі специфікою унікальної архівної діяльності.

В архівних установах області працює 118 осіб, 41 % з яких є державними службовцями. Працівники керівного складу і більшість спеціалістів – це фахівці з вищою освітою.

Стаж роботи значної кількості співробітників, які працюють в архівній галузі, становить від 1 до 5 років. В архівній галузі найбільше спеціалістів мають вік від 36 до 49 років.

Одним з пріоритетних напрямів роботи з кадрами є підвищення кваліфікації працівників за професійними програмами, програмами постійно діючих семінарів, тематичних семінарів.

Упродовж 2011 р. підвищили кваліфікацію 20 осіб. З метою підвищення кваліфікації працівників проводилися навчання, семінари-практикуми, огляди нових надходжень до методкабінету та науково-довідкової бібліотеки, тематичні короткотермінові семінари для трудових архівів області. Надавалася методична та практична допомога новопризначеним працівникам.

У Держархіві області продовжують працювати однорічні заочні курси підвищення кваліфікації, на які у 2011 році зараховано 8 ново-призначених працівників архівних установ області.

Слід відзначити, що звітного року працівники трудових архівів області вперше підвищили кваліфікацію в обласному Центрі перепідготовки та підвищення кваліфікації. Для них був проведений короткотерміновий семінар, співорганізатором якого був і Держархів області.

Працівникам Державного архіву Чернігівської області створюються сприятливі умови для отримання у навчальних закладах вищої або другої вищої освіти. У поточному році 2 працівники продовжують навчання у вищих навчальних закладах, 1 державний службовець навчається в магістратурі Державного технологічного університету за напрямком підготовки “Державна служба”, галузь знань “Державне управління”.

– Які ж основні завдання Державного архіву Чернігівської області на 2012 рік?

– Державним архівом Чернігівської області були визначені пріоритетні завдання роботи архівних установ області.

Для всіх архівних установ, безперечно, на першому місці є забезпечення гарантованої збереженості документів Національного архівного фонду. Це стосується в першу чергу вирішення питання переміщення документів з культових споруд міста Ніжина, а також покращення умов зберігання документів у більшості архівних установ області.

Перегортаючи сторінку року, що минув, хочу подякувати архівістам Чернігівщини за плідну роботу. У планах роботи Держархіву області – подальша переорієнтація всіх служб на наукові методи роботи. Перспектива розвитку архівної справи в області вбачається також і у вмілому використанні професіоналізму та багаторічного досвіду колег старшого покоління, а також в енергії, завзятості молодих спеціалістів, які поповнили ряди архівістів. Впевнена, що усім нам вистачить мудрості, професіоналізму, наполегливості задля того, щоб і надалі гідно виконувати покладені на нас завдання.

УДК [930.22:004.91](477)

Ю. С. КОВТАНЮК*

КЛАСИФІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ З ЕЛЕКТРОННИМИ НОСІЯМИ ІНФОРМАЦІЇ

Проведено аналіз розроблених українськими та російськими документознавцями класифікацій документів з електронними носіями інформації, зокрема електронних. Запропоновано фасетно-блочну класифікацію документів з електронними носіями інформації. Ці класифікаційні ознаки запропонованої класифікаційної схеми дозволяють однозначно ідентифікувати документи з електронними носіями інформації як фізичних об'єктів із специфічними властивостями.

Ключові слова: документи з електронними носіями інформації; електронні документи; електронні інформаційні ресурси; документування інформації; фасетно-блочна класифікація; класифікаційні ознаки; види документів; електронне документознавство.

За визначенням основоположника сучасного документознавства К. Г. Мітяєва, “значение классификации документальных материалов в советском архивоведении определяется не только ее конечными результатами, получаемыми классификационными схемами, позволяющими решать многие практические задачи в области организации и использования документальных источников. Значение классификации вытекает прежде всего из использования ее как метода познания, исследования документальных материалов, выявления взаимосвязей между ними, раскрытия закономерностей, характеризующих закономерности объективной действительности, которые запечатлеваются в документах. Именно использование классификации как историкологического метода при правильном ее применении и дает научно-обоснованные классификационные схемы”¹. Таким чином, класифікація є одним із важливіших методів документознавчого дослідження. Це доводять роботи з класифікації документів інших відомих документознавців та архівознавців: К. І. Рудельсон², Г. Г. Воробйова³, В. Д. Банасюкевича⁴, А. М. Сокової⁵, А. Г. Черешні⁶, А. В. Соколова⁷, Ю. М. Столя-

* *Ковтанюк Юрій Славович* – завідувач сектора довідкового апарату та обліку документів відділу архівознавства УНДІАСД.

рова⁸, С. Г. Кулешова⁹, Г. М. Швецової-Водки¹⁰, Н. М. Кушнарєнко¹¹, В. В. Бездрабко¹² та інших¹³.

В. В. Бездрабко в авторефераті докторської дисертації відзначає “вагомий внесок у класифікацію документів А. В. Бойка, Г. В. Боряка, М. Я. Варшавчика, І. Н. Войцехівської, Л. О. Драгомірової, Я. С. Калакури, С. Г. Кулешова, С. Ф. Павленко та ін.” та зауважує про доведеність того, “що цінність класифікації документів визначається не тільки практичною доцільністю студіювання питання, але й теоретичним зиском як методу пізнання”¹⁴.

Разом з тим С. Г. Кулешов пише, що “слід зауважити, що питання типології [класифікації – *Ю. К.*] документа є чи не найрозробленішими в документології [документознавстві – *Ю. К.*]”¹⁵. Поряд з дослідженнями щодо класифікації документів у загальному документознавчому аспекті здійснюється розробка класифікації нетрадиційних документів. Спочатку машиночитаних документів у роботах А. В. Мирошніченко¹⁶, К. Б. Гельман-Виноградова¹⁷, З. А. Киркліса¹⁸ (деякі аспекти), А. Ю. Чуковєнкова¹⁹, В. А. Таноніна, В. В. Цапліна²⁰ та інших. А. Ю. Чуковєнков відзначає в авторефераті кандидатської дисертації, що “в документоведчєскої літературє получили освєщение некоторые вопросы терминологии, классификации, правового положения машиночитаемых документов, их взаимосвязи с традиционной документацией, имеющие значение для темы исследования (работы К. Б. Гельмана-Виноградова, А. С. Красавина, М. Т. Лихачева, А. Н. Соковой, Э. И. Ханпиры и др.)”²¹.

З появою електронних документів питанням їхньої класифікації були присвячені роботи російських документознавців Г. З. Залаєва²², В. І. Тихонова²³, О. І. Рискова²⁴ та інших. На запропоновані класифікації електронних документів того часу спостєрігається дуже великий вплив усталених тогочасних принципів щодо машиночитаних документів. Так О. І. Рисков зазначає, що “можно говорить о преимственности терминов “машиночитаемый документ” и “электронный документ”. В 1990-х именно те документы, которые раньше называли машиночитаемыми стали именовать электронными. Потребность в новом понятии появилась потому, что термин “машиночитаемый документ” отражает автоматическое считывание, ввод информации в машину, то есть лишь начальный этап ее автоматизированной обработки, а ЭД подразумевает существование документа в электронном виде на всех стадиях его жизненного цикла – от создания до уничтожения. Эта особенность ЭД подчеркивается и в зарубежных источниках и литературе”²⁵.

Мабуть, найпрогрєсивнішою класифікацією електронних документів того часу можна вважати ту, що запропонував В. І. Тихонов²⁶, який всебічно дослідив тогочасні тенденції та розробив п’ятирангову класифікацію, що базується на принципах групування електронних документів за типом їхніх даних, структурою організації цих даних [доку-

ментної інформації – Ю. К.], та з урахуванням файлової організації цих даних у програмно-технічних засобах та структури даних у файлах, що визначається їхнім форматом. Заслугою В. І. Тихонова є те, що йому вдалось уникнути прямого перенесення принципів класифікації машиночитаних документів на електронні документи. Вчений стверджує, що “содержание и реквизиты документа, дающие основное представление о его смысле, назначении и границах применения, – вот то главное, что всегда находилось и будет находиться в центре внимания документоведов и архивистов”²⁷. Слід відзначити, що значний вплив на формування саме такого підходу мали дослідження білоруських документознавців²⁸. Із цього випливає, що при створенні класифікації В. І. Тихонов врахував і позиції архівознавства. “От того, насколько точно и полно они [электронные документы – Ю. К.] будут классифицированы, зависит качество их последующего отбора на хранение, сохранность и полноценное использование”²⁹, – завершує він своє дослідження. Дослідник пов’язує складність організації даних в електронному документі, що визначається їхнім рангом за класифікацією, з обсягами робіт щодо міграції³⁰ цих електронних документів при зміні інформаційних технологій, що чекають архівістів у майбутньому, встановлюючи між цими показниками пряму залежність. Тут треба дати пояснення. Під цими роботами треба вважати процеси перетворення даних електронних документів у нові формати (їх конвертацію) та перезапис цих даних на нові носії. Відбувається це, як вже зазначалось, унаслідок старіння апаратно-програмних засобів, що не спроможні підтримувати роботу із старими форматами даних, або внаслідок заміни носіїв інформації. Носії інформації замінюються у двох випадках: у разі старіння апаратно-програмних засобів та через завершення строку зберігання даних на цих носіях, гарантованого їхнім виробником.

Класифікація, що з часом наводить О. І. Рисков у своєму дисертаційному дослідженні цікава тим, що вчений поділяє електронні документи за такими ознаками, як їхня оригінальність, юридична сила, формат. У цій класифікації формат пов’язується із процесами конвертації та міграції. Якщо В. І. Тихонов визначає бази даних, як електронні документи, складність структури яких відповідає четвертому рангу, то у класифікації О. І. Рискова бази даних виокремлюються, “как особая форма представления ЭД”³¹. Саме за таким визначенням, ми вважаємо, доцільно будувати подальші дослідження вже згадуваних нами документів з електронними носіями, що мають ознаки електронних інформаційних ресурсів – документна інформація у таких документах подана у формі бази даних.

Дослідження щодо класифікації електронних документів серед вітчизняних документознавців розпочинаються з прийняттям у 2003 році Закону України “Про електронні документи та електронний докумен-

тообіг”. Однак таких досліджень дотепер небагато. Так С. Г. Кулешов визначає таку класифікацію службових електронних документів: “а) з ЕЦП; б) з іншим видом електронного підпису; в) взагалі не підписані”. Далі вчений зазначає, що “така класифікація значною мірою пов’язана з функцією електронного службового документа [службового електронного документа – Ю. К.] в системі діловодства і може розглядатись у контексті юридичного або історико-культурного аспектів”³². Треба визнати, що ця коротка за змістом класифікація виокремлює основні групи документів з електронним носієм, що нами були визначені, як об’єкт дослідження електронного документознавства на сучасному етапі.

Спроба визначення критеріїв класифікації електронних документів була здійснена в “Основні правила роботи державних архівів України”: “в основу організації електронних документів покладаються такі класифікаційні ознаки: тип комп’ютерного обладнання, програмного забезпечення, на основі яких вони були створені, характер змісту та мета використання документної інформації”³³ й далі: “електронні документи систематизуються за видами (магнітні стрічки, лазерні і жорсткі диски, дискети), всередині видів – за типами програмного забезпечення, а потім – за характером документної інформації”³⁴.

Найбільше за інших вітчизняних документознавців розробкою класифікації електронних документів займався В. В. Рудюк. У межах своєї кандидатської дисертації вчений всебічно дослідив системи керування електронною документацією у ФРН за період з 1990–2006 рр.³⁵ Тому запропоновані В. В. Рудюком класифікаційні схеми для України ґрунтуються на засадах, що розроблялись у ФРН. Всього запропоновано три класифікаційні ознаки: “види електронно-документаційних послуг; критерії інформаційного пошуку в електронних системах; метадані електронних документів”. Автор зауважує, що “схеми можуть застосовуватись окремо або доповнювати одна одну – залежно від того, які документаційні фонди підлягають класифікації (загальні або спеціальні, наприклад веб-ресурси або бази даних), який ступінь деталізації потрібний, які способи пошуку найбільш зручні для користувачів”³⁶. По-перше, запропоновані критерії стосуються поділу за класами так званих “електронних ділових документів”. По-друге, подібна класифікація дозволяє лише “забезпечити оптимальний пошук і використання документів на електронних інформаційних ринках”³⁷. Таким чином, запропонована загальна класифікаційна схема може задовольняти лише “типовий перебіг електронної комунікації між адміністративною установою та громадянином. Перша схема дає змогу здійснити за допомогою класифікації пошук потрібної установи, точніше – її серверу або відповідної бази даних. Друга – забезпечує вибір електронно-документаційної послуги на сервері або типу документів у базі. Третя схема надає можливість вибирати документи або цілі пакети документів за зміс-

том, авторством та іншими відмінностями”³⁸. Безумовно, ці відносини потребують унормування, але запропонована класифікація більше відповідає потребам електронного урядування, ніж спроможна вирішити нагальні завдання електронного документознавства. Треба зауважити, що поняття “електронний діловий документ” [діловий електронний документ – *Ю. К.*] є неусталеним у вітчизняному документознавстві³⁹. У В. В. Рудюка можна знайти його визначення у іншій роботі, де такими документами вважаються “електронні документи, утворені в процесі діяльності бізнесових структур (порівн.: бізнес-архіви)”⁴⁰. До речі, текст зазначених статей майже збігається. Ми вважаємо, що цьому тексту більш притаманна назва “Критерії класифікування електронних ділових документів: сучасні тенденції та перспективні схеми”, ніж “Адаптація класифікації електронних ділових документів для використання в мережі Інтернет”. За текстом останньої не зрозуміло, як все ж таки запропонована класифікація допомагає адаптувати ділові електронні документи в Інтернеті. У наступній своїй роботі, присвяченій класифікації електронних документів у ФРН, вчений пов’язує такі документи із процесами “у сфері електронного бізнесу”, зокрема “електронного адміністрування” й “електронної комерції”, та “засобами ділових комунікацій, що створені і функціонують відповідно до німецьких законів про електронні документи, електронний документообіг та електронний цифровий підпис”⁴¹. В Україні зазначене є все ж таки предметом дослідження науки з державного управління.

На жаль, запропоновані вітчизняними фахівцями класифікації документів з електронними носіями не дають змогу всебічного дослідження сутності цих документів. Вони розкривають лише окремі аспекти їхнього функціонування та деякі їхні характеристики і властивості.

На сучасному етапі становлення електронного документознавства найбільший інтерес викликає розгалужена “класифікація електронних документів” російського документознавця О. Ю. Єлісіної. Примітно, що вона була збудована переважно за класифікацією, запропованою відомим українським документознавцем Г. М. Швецовою-Водкою⁴². О. Ю. Єлісіна пропонує чотири блока ознак класифікації електронних документів: за особливостями носія інформації; за особливостями доступу та програмно-апаратного середовища⁴³; за інформаційною складовою та за обставинами побутування документа у зовнішньому середовищі⁴⁴.

Треба зауважити, що “класифікація документа IV”⁴⁵ Г. М. Швецової-Водки – це фасетна класифікація з позиції загального документознавства. Вона є багатоаспектною щодо характеристик та властивостей документів. Можна зробити висновок, що це стосується і документів з електронними носіями. Автор “класифікації документа IV” спеціально не виокремлює документи з електронними носіями у своїй класифікації

та зазначає: “З погляду способу запису (способу створення документа) електронні документи можуть бути різними: механічними (перфокарти, перфострічки), магнітними, оптичними, лазерними, тому серед перелічених вище різновидів документів вони не посідають окреме місце, а перебувають всередині деяких видів”⁴⁶. Ми вважаємо, що класифікація документів з електронними носіями повинна будуватися на конкретних ознаках саме таких документів, а не на загальних ознаках документів, в широкому розумінні цього поняття, які можна було б віднести і до документів з електронними носіями. Тому запропоновані у блоці А класифікації О. Ю. Єлісіної ознаки носія інформації з його форми (“ленточный, карточный, дисковый”⁴⁷) та “по способу документирования”⁴⁸ мають дуже загальний характер, що суттєво знижує ймовірність подальшого практичного застосування наведеної класифікації. Крім того, на це впливає невизначеність ознаки “по способу документирования”, яка використовується у підсумковій класифікації⁴⁹, але у тексті, де роз’яснюється видовий склад документів за цією ознакою, автор класифікації користується іншими поняттями “документизация”⁵⁰, запропонований Ю. М. Столяровим⁵¹, та “виды памяти ЭВМ”⁵².

Відомий російський докуменознавець М. В. Ларін в авторефераті докторської дисертації зазначає, що “документоведение выделяет три основных составляющих при раскрытии термина “документ”: 1) документ – материальный объект; 2) документ – носитель информации; 3) документ – документированная информация”⁵³. Спрямуємо наше дослідження саме в такому ключі.

Поняття “электронное документирование” О. Ю. Єлісіна вважає застарілим, посилаючись на дослідження процесу документування інформації російського вченого М. С. Ларькова⁵⁴. Ми вважаємо, що процеси документування та фіксації інформації для документів з електронними носіями та документів з паперовими носіями, що були створені за допомогою програмно-технічних засобів, мають більш формалізований характер, ніж тіж процеси, наприклад, для рукописних документів або письмових документів, створених за допомогою технічних засобів, з паперовим носієм. Для останніх процеси документування та фіксації інформації на носії фактично суміщені – вони здійснюються в одному технологічному процесі. У цьому процесі немає ніяких проміжних технічних опрацювань інформації та проміжних фіксацій інформації. При створенні документів програмно-технічними засобами можна виокремити процеси обов’язкового проміжного технічного опрацювання інформації та проміжної фіксації інформації, що впливають на розмежування документування та остаточної фіксації інформації. Тобто для документів з електронними носіями завжди існує попередня (проміжна) та остаточна фіксація інформації. Вся інформація в документах з електронними носіями подана у формі двійкового коду. Тобто перед

фіксацією інформації на носії вона обов'язково кодується. Процес документування такої інформації нині суто електронний. Треба визнати, що механічні (перші перфокарти) та машинні засоби (машиночитані документи) документування інформації не використовують. Хоча і при створенні машиночитаних документів процес двійкового кодування інформації був обов'язковим і здійснювався за допомогою електронно-обчислювальних машин. Тому тут буде доречним використання саме поняття “електронне документування інформації”. З іншого боку, цей процес не може бути здійснений без фіксації інформації на носії. Однак завжди у процесі створення документа з електронним носієм застосовують декілька носіїв: одні виконують функцію проміжної фіксації (тимчасового зберігання) інформації, інші призначені для остаточної фіксації інформації. Наприклад, створення аудіовізуального документа з електронним носієм за допомогою цифрової камери (відеокамери) відбувається саме у такому порядку. Спочатку здійснюється оцифровка аналогової інформації, що потрапила іззовні в об'єктив камери (це кодування інформації). На цей час для фіксації інформації задіяна швидкісна енергозалежна внутрішня пам'ять пристрою. Потім кодовані дані формуються за структурою того формату, з яким працює камера. Це може бути файл, якщо пристрій підтримує роботу з файловою системою, або формат запису даних на оптичний диск (нефайловий, наприклад, Video-CD). Остаточна дія – це запис сформованих даних на носій (остаточна фіксація документованої інформації). Як бачимо, документована електронним способом інформація може фіксуватися на різних носіях: на оптичному диску або у флеш-пам'яті. Відбувається це дуже швидко, тому нам здається, що документування інформації здійснюється безпосередньо на оптичний диск або флеш-накопичувач.

До речі, якщо за класифікацією О. Ю. Єлісіної встановити вид документів, до яких належать оптичні диски, просто (“дисковий, оптичний, зовнішній”), то однозначно з'ясувати вид, до якого належить “флеш-карта” складніше (“картковий, напівпровідниковий, зовнішній”). Тепер з'ясуємо зворотне. Розглянувши кожний із цих видів документів (“дисковий, оптичний, зовнішній”, “картковий, напівпровідниковий, зовнішній”), зможемо ми однозначно встановити носій? Вочевидь, що ні. Користувачеві (діловоду) мало цікаво, на якому фізичному явищі ґрунтується спосіб фіксації інформації на носієві. В першу чергу людині потрібно знати, за допомогою якого пристрою можна зчитати інформацію з носія для її відтворення. Наприклад, за видом “дисковий, оптичний, зовнішній” можна встановити, що йдеться про оптичний диск. Але який саме? Тепер найбільш поширені пристрої, якими обладнані комп'ютери – це DVD-ROM. Можна стверджувати, що ці пристрої підтримують роботу з усіма дисками CD, але не всі DVD-ROM підтримують роботу з усіма типами DVD. Тому без уточнення типу

оптичного диска, якого немає у класифікації О. Ю. Єлісіної, не можна точно з'ясувати, який саме пристрій потрібен, не говорячи вже про такі типи оптичних дисків, як HD DVD та BD. За прогнозами фахівців BD набудуть найближчим часом такого ж поширення, як у минулому CD, а нині DVD. Хоча у роз'ясненнях до цих ознак фахівець вказує на деякі з цих носіїв. Тому запропонованим О. Ю. Єлісіною ознакам “за формою носія інформації” та “за способом документування” можна протиставити більш конкретний перелік носіїв, запропонований В. І. Тихоновим⁵⁵. Ми вважаємо, що він більш затребуваний. Також треба зауважити, що в обох класифікаціях згадується про такі застарілі носії, що тепер не мають застосування ні у сфері документування інформації, ні в архівній сфері. Це, наприклад, перфокарти (у В. І. Тихонова), “акустические, емкостные, ферритовые” тощо (у О. Ю. Єлісіної). Під великим сумнівом залишаються у класифікації О. Ю. Єлісіної і такі носії, що ґрунтуються на новітніх технологіях. До речі, автор навіть не визначає, що це за носії, вказуючи лише на технологію. Чи будуть створюватися документи з використанням таких носіїв? Невідомо.

Не завжди процеси електронного документування інформації та остаточної фіксації цієї інформації на носії суміщені у часі. Так, немає різниці між проектом електронного документа і проектом паперового документа, що створені за допомогою комп'ютера. Обидва проекти є документами з електронним носієм. Носій, що використовується для фіксації документної інформації, розташований в комп'ютері. Остаточна фіксація такої інформації може відбуватися на різних носіях і не обов'язково миттєво після завершення процесу документування. Якщо роздрукувати цю інформацію на папері, буде створений проект паперового документа, який залишеться, наприклад, лише підписати. Якщо накласти на дані документа з електронним носієм, що розташований в комп'ютері, електронний цифровий підпис, він стане електронним документом.

Усталеним в документознавстві є зв'язок між процесом фіксації інформації на носії та створенням документа. Ключовим моментом тут ми вважаємо не стільки фіксацію інформації, що сама по собі, зазвичай, не є дискусійним серед документознавців, скільки фізичні характеристики носія інформації, на якому відбувається ця фіксація. Тут розгорнулася тривала дискусія стосовно того, яким може бути документ як фізичний об'єкт, що активно ведеться в осередках відомих вітчизняних, російських та білоруських документознавців, котрих умовно можна поділити на прибічників класичного документознавства та новітніх концепцій “широкого розуміння документознавства”⁵⁶. Однак всі вони використовують поняття “носій”. Але етимологія цього слова вказує стосовно неживого предмета, що це “щось”, що може розповсюджувати те, чим він наділений. Як вказує Ю. М. Столяров, “слово “документировать” в соответствии с нормой русского языка означает “обосновывать – обо-

сноваць, підтвердить – підтверждать документами”⁵⁷. За усталеним визначенням, поняття “документ” пов’язують із процесом “передавання інформації у просторі”⁵⁸. Таким чином, “документ” як матеріальний об’єкт – це те, чим можна щось підтвердити. Виходить, що документом не може бути те, що не може передавати інформацію у просторі. На користь цього твердження свідчить і той факт, що майже завжди для підтвердження будь-чого у просторі переміщують матеріальні об’єкти, які містять необхідну інформацію для отримання цього підтвердження, ніж ті, хто потребує цього підтвердження і тим більш ті, хто приймає рішення про легітимність цього підтвердження. Якщо матеріальний об’єкт не може бути переданий у просторі, до нього направляють ті, хто документує ту інформацію, що містить такий об’єкт. Тобто створюють документи, наприклад, знімають на відео, фотографують чи описують цей об’єкт або інформацію, що він містить. Те ж саме стосується свідків, що розповідають про такий об’єкт. За їхньою розповіддю теж може створюватися документ. Таким чином, ми не вважаємо документом матеріальний об’єкт, який може зберігати інформацію, але не може безпосередньо її передавати у просторі. За нашим переконанням, документом може бути матеріальний об’єкт, який безпосередньо передає інформацію і який можна безпосередньо надати для підтвердження будь-чого. Означає це, що будь-який рухомий матеріальний об’єкт, що зберігає інформацію у часі може бути документом? Ми вважаємо, що так, але за однієї умови: він повинен передавати інформацію. Якщо немає підтвердження цього, а є тільки припущення про такі його властивості або взагалі припущення про існування такого об’єкта, він не може вважатися документом, тому що він не може нічого підтвердити поки він не буде наданий і не буде з’ясовано, що він може передавати інформацію. Наприклад, таким припущенням можуть бути чорні ящики, що використовують для документування інформації під час руху авіалайнерів. Якщо самописець не буде розшифрований, він не набуде статусу документа, тому що не зможе щось підтвердити.

Щодо електронних документів було б доцільно ввести поняття “фіксації документної інформації на іншому носії”. На відміну від “остаточної фіксації інформації на носії” тут можна говорити про нову, або останню фіксацію тієї ж інформації на іншому носії. Це означає, що електронне документування інформації було здійснено вже давно. Ця інформація зафіксована на носії, що знаходиться в комп’ютері (технічному засобі), наприклад, на жорсткому диску. Але як же здійснюється передавання інформації, що містять ці документи у просторі? Адже не завжди комп’ютер (технічний пристрій) можна переміщувати у просторі. На відміну від традиційних документів, що потребують фізичного переміщення у просторі, документну інформацію електронних документів можна фіксувати на іншому носії без порушення цілісності та правового статусу цього документа або віддалено відтворити шля-

хом організації доступу до нього за допомогою телекомунікаційних або мережевих технологій. При фіксації документної інформації електронного документа на іншому електронному носії статус цього документа не змінюється. Він не стає копією, а залишається оригіналом. Це закріплено в Законі України “Про електронні документи та електронний документообіг”. Що стосується віддаленого відтворення документа з електронним носієм, то тут, фактично, теж відбувається нова фіксація документної інформації на іншому носії, але лише тимчасово тільки з метою її відтворення у вигляді, придатному для сприймання людиною. Ю. М. Столяров вважає екран монітора [технічного пристрою – Ю. К.] носієм електронного документа, зауважуючи, що це питання є дискусійним⁵⁹. Ми погоджуємось з думкою О. Ю. Єлісіної щодо цього: “экран, динамики и т.д. – это средство воспроизведения документа”⁶⁰. Однак не погоджуємось із поясненням до цього ствердження – “никакой записи информации на них не производится”⁶¹. Поняття “запис інформації” є полісемічним, тому при визначенні “документа” користуються поняттям “фіксації інформації”. Фіксація інформації на екрані все ж таки, на нашу думку, відбувається. Чому ж тоді ми не вважаємо монітор носієм інформації електронних документів? По-перше, він не відповідає важливій властивості носія інформації – він не може зберігати інформацію у часі, тому що є енергозалежним, як і інші енергозалежні пристрої комп’ютера (наприклад, оперативна пам’ять). По-друге, інформація, що фіксується на його поверхні, є перетворенням тих даних електронного документа, на які накладався електронний цифровий підпис, у вигляді, зрозумілому людині. Документна інформація, що зберігається в електронному документі, – це двійковий код, який не сприймається людиною.

Остання ознака у блоці “А” класифікації О. Ю. Єлісіної “по возможности отделения носителя от компьютера”⁶². У класифікації за цією ознакою розрізняють два види документів “стационарный, внешний”⁶³. З цим можна погодитися, але треба зауважити, що поняття “стационарный” стосовно сучасних технічних пристроїв переважно стосується визначення таких носіїв, як жорсткі диски, є поняттям відносним. Архітектура сучасних технічних пристроїв, зокрема комп’ютерів, така, що всі їхні пристрої можуть бути легко демонтовані. Так само діють ті служби, що намагаються з’ясувати обставини якоїсь справи у межах якогось розслідування. В такому випадку жорсткий диск, який, за класифікацією О. Ю. Єлісіної, містить документну інформацію стаціонарних електронних документів, стає зовнішнім носієм, а документи, носієм яких він є – зовнішніми документами. Процедура відокремлення жорсткого диска від комп’ютера набуває особливого значення, коли потрібно з’ясувати приналежність документів в електронній формі.

Крім того, можна запропонувати замінити в ознаці класифікації О. Ю. Єлісіної “по возможности отделения носителя от компьютера”

поняття “комп’ютер” на “технічний пристрій”, що значно розширить застосування цієї ознаки.

Блок “В” (тут використано латинську літеру) у класифікації О. Ю. Єлісіної містить ознаки “по особенностям доступа и программно-аппаратной среды”⁶⁴. Ми вважаємо, що перші три ознаки цього блоку мають високий рівень подальшого застосування. Однак викликає сумніви ознака “по характеру взаимодействия пользователя и документа”⁶⁵. Ця ознака цілком побудована з позицій бібліотекознавства. За основу взяті вимоги міждержавного стандарту ГОСТ 7.83–2001 “СИБИД. Электронные издания. Основные виды и выходные сведения”. Треба зауважити, що електронні видання є об’єктом дослідження бібліотекознавства, а не документознавства. Це документ у бібліотекознавстві, а не в документознавстві. Взаємодія виконавця, користувача (пошукача) з документом не може бути “детермінованою” або “інтерактивною”, вона повністю вкладається у визначені ознаки щодо доступу до документа у запропонованій класифікації. У переважній більшості документ можна лише передивлятися, окрім випадків зміни його проекту, погодження або візування, що відноситься до процесу створення документа. Разом з тим за ознакою “по характеру взаимодействия пользователя и документа” на увагу заслуговує вид документів “динамічний”, коли документи створюють за заздалегідь визначеним алгоритмом за запитом користувача. На нашу думку, цей вид краще називати “автоматизований документ” і доповнити цю ознаку ще одним видом “автоматичний документ”. Передбачається, що такий документ створюється в автоматизованих інформаційних системах за заздалегідь визначеним алгоритмом без втручання людини, наприклад, для реєстрації інформації про якісь події.

Ознаки “по платформе, для которой создан документ” та “по составу документа” ми пропонуємо замінити більш інформативною для подальшого застосування класифікації ознакою “формат”. О. Ю. Єлісіна в обґрунтуванні ознаки “по платформе, для которой создан документ” наводить приклад щодо документа у PDF-форматі. Цілком логічно тут застосувати зворотній механізм визначення. Якщо за видом – це документ формату PDF, то він “кросплатформений” та “гетерогенний”. Крім того, класифікація О. Ю. Єлісіної позбавлена ще двох важливих ознак електронних документів – це “відкритість формату” та його “стандартизованість”. PDF – відкритий та стандартизований формат, а DOC – приватна власність його правовласників і нестандартизований.

Ознака “по структуре документа” стосується дуже дискусійної тепер теми, визначаючи “линейную”^{*} та “пространственную” (просторову) структури електронних документів. Якщо “лінійний” вид документів

* В підсумковій таблиці він визначений, як “гладкий”. Ми вважаємо це за описку.

не викликає питань, то “просторовий” є дискусійним. Цей вид документів передбачає наявність зв’язків із іншими документами або окремими фрагментами тексту, наприклад, за допомогою гіпертекстових посилань. Такі посилання використовують не лише у форматах обміну інформацією в мережі Інтернет, а у таких форматах, наприклад, як PDF. Розподілена структура є ознакою електронного інформаційного ресурсу. Може документ мати таку структуру в загальному розумінні цього поняття? Це питання залишається невизначеним і потребує широкого обговорення. Щодо структури службових електронних документів, то документознавці УНДІАСД, ЦДЕА України та Укрдержархіву вже визначились. Службовий електронний документ не може мати розподіленої структури і містити посилань на інші документи, і взагалі мати якийсь зв’язок із зовнішніми джерелами. Ця вимога зафіксована у розробках УНДІАСД за 2010–2011 рр.⁶⁶, що визначали формати даних електронних документів, та пов’язана із забезпеченням високого рівня захисту цих документів для забезпечення їхньої цілісності (неушкодженості). Наявність зв’язків підвищує рівень небезпеки: створює передумови для несанкціонованої зміни документа або його пошкодження. Основним форматом для текстових електронних документів, що було запропоновано у цих розробках, став PDF/A-1, який визначається міжнародним стандартом ISO 19005-1⁶⁷. Одними з вимог цього стандарту є його ізольованість та незмінність. Під ізольованістю розуміється те, що дані у PDF-файлі не повинні бути якимось чином пов’язані із зовнішнім джерелом щодо цього файлу: використовувати зовнішні джерела для відтворення його змісту або містити посилання на такі джерела. Під незмінністю розуміється запобігання будь-якої автоматичної зміни інформації у PDF-файлі за допомогою програмних засобів: цей формат даних не повинен містити будь-якого програмного коду або команд для запуску програмних засобів.

На перевагу визначення у класифікації виду документа за форматом свідчить і той факт, що у протистоянні між двома підходами в сфері архівного зберігання електронних документів перемагає той, що базується на визначенні єдиного відкритого, стандартизованого, довговічного, самодостатнього, ізольованого, незмінного та поширеного формату для створення й подальшого зберігання електронних документів. Інший підхід пропонує створення електронних документів у будь-якому форматі, а для їхнього відтворення у часі забезпечити підтримку життєздатності середовищ, що дозволять це здійснити⁶⁸. Такий підхід є витратним та нездійсненним. Наприклад, як зазначається у листі Центрального державного науково-технічного архіву до директора ЦДЕА України: “На сучасному етапі для створення НТД [науково-технічної документації] переважно використовують системи автоматизованого проектування (CAD-файли). На сьогодні їх налічується близько 1700

програм. Бажаним є описати ці формати [формати, що використовуються в цих програмах – *Ю. К.*], а також зупинитися на умовах їх створення і забезпечення зберігання⁶⁹. І це тільки щодо НТД.

Наступні два блоки “С” і “D” у класифікації О. Ю. Єлісіної визначають ознаки “по информационной составляющей документа” (за інформаційною складовою документа) та “по обстоятельствам бытования документа во внешней среде” (за обставинами побутування документа у зовнішньому середовищі)⁷⁰. Назви блоків та більшість видів документів запозичені з фасетної класифікації Г. М. Швецової-Водки⁷¹.

Серед ознак “по предназначенности для восприятия человеком” (за призначенням до сприйняття інформації) зазначено вид “человековоспринимаемый” (людиносприйманий), що поділяється на “непосредственно воспринимаемый” (безпосередньо сприйманий) та “опосредованно воспринимаемый” (опосередковано сприйманий). Щодо першого підвиду, то автор класифікації не пояснює, що це за документи. Не пояснює це і Г. М. Швецова-Водка, просто констатує наявність таких документів⁷². Але на відміну від О. Ю. Єлісіної, яка класифікує електронні документи, Г. М. Швецова-Водка наводить загальну класифікацію документа. Тому вона і не наводить прикладів таких документів, як очевидно. Ми вважаємо, що всі документи з електронним носієм інформації можуть сприйматися людиною тільки опосередковано “таким [способом – *Ю. К.*], де інформація сприймається після її “декодування”⁷³ програмно-технічним засобом. Електронних документів, що безпосередньо сприймаються людиною не існує. Дискусійним є визначення виду “машиновоспринимаемый” (машиносприйманий) документ. Єдиний приклад таких документів, що наводить Г. М. Швецова-Водка, а за нею повторює О. Ю. Єлісіна, – це “програмний продукт для ЕОМ”⁷⁴. Питання визнання програмних продуктів документами залишається невирішеним. Крім того, твердження, що програма це документ, який не може сприймати людина, навідь опосередковано, тоді, як зазначалось, такий матеріальний об’єкт не може визнаватися документом, тому що він не виконує одну із основних своїх функцій – не передає інформацію, адже не може нічого підтвердити. Якщо людина може відстежити передавання цієї інформації за результатами роботи програми, то це можна визнати опосередкованим сприйманням інформації людиною. Прикладом “человеко-машиновоспринимаемого” (людино-машиносприйманого) документа наводиться “програма для ЕОМ з коментарем, призначеним для користувача”⁷⁵. Можна погодитися з тим, що програма є людино-машиносприйманим документом, однак з одним зауваженням: у програмах людина сприймає, як коментарі, так і сам програмний код. Цей код створює людина. Співвідношення “програмного продукту” і “програми” для ЕОМ нами вважається аналогічним співвідношенням рукопису і друкованої книги. Програму

можна вважати документом в докуменознавстві так само, як і рукопис. А програмний продукт має такий ж самий статус, як друкована книга. Вид людино-машиносприйманих документів запозичено із класифікації машиночитаних документів, що пропонує К. Б. Гельман-Виноградов, – “человеко-машиночитаемые документы”⁷⁶. Якщо проводити аналогію з такими документами, то можна уявити, наприклад, оптичний аудіокомпакт-диск, що має нефайлову структуру, аудіоінформація на якому жорстко прив’язана до носія, та на якому маркером (або іншим способом) написані облікові реквізити. Такий документ з електронним носієм буде містити інформацію, що безпосередньо сприймається людиною (це текст) та опосередковано сприймається людиною (це звук).

Наступна ознака – це “по каналу восприятия информации человеком” (за каналом сприймання інформації людиною). Види документів, визначені за цими ознаками, фактично збігаються з аудіовізуальними документами, що визначені ДСТУ 4419:2005. Г. М. Швецова-Водка вводить додатково два види документів: тактильний (“тактильный”) та недоступний для сприйняття інформації людиною (“недоступный человеческому восприятию”). О. Ю. Єлісіна обґрунтовує у своїй класифікації існування тактильних електронних документів, які за наявності пристроїв дозволяють відтворювати такі документи. О. Ю. Єлісіна не обґрунтовує наявність такого виду документа, як “недоступный человеческому восприятию”, просто запозичивши його у Г. М. Швецової-Водки. Г. М. Швецова-Водка визначає такий вид як такий, що відповідає виду машиносприйманого документа. Як зазначалось, ми не погоджуємось з таким підходом.

Найбільш розгалужена за видами документів виявилась ознака “по знаковой природе основной информации” (за знаковою приналежністю до основної інформації). У Г. М. Швецової-Водки цей фасет визначено як “за належністю знаків запису до певних знакових систем”⁷⁷. Сама постановка питання викликає сумнів в доцільності створення такої ознаки. По-перше, не визначеним залишилось введене О. Ю. Єлісіною поняття “основная информация” документа. Крім того, визначення аудіовізуальних документів і документів мультимедіа за їхньою “знаковою природою” або “знаковою приналежністю” є незрозумілим з роз’яснень їх авторів.

Види документів “первичный” (первинний) і “вторичный” (вторинний) за ознакою “по степени свертывания информации” (за ступенем згортання інформації) є цілком прийнятними. У Г. М. Швецової-Водки цей фасет визначено як “за рівнем узагальнення інформації”. Вона ж, на відміну О. Ю. Єлісіної, дає розгорнуте роз’яснення до визначення цього фасету⁷⁸.

О. Ю. Єлісіна запропонувала “законченный” (завершений) і “интегрируемый” (інтегрований) за ознакою “по степени завершенности

документа” (за ступенем завершеності документа). За визначенням автора, до таких відносяться видання та навіть веб-сайти, що є неприйнятним. Класифікація О. Ю. Єлісіної охоплює документи в контексті широкого трактування об’єкта документознавства, а не з позицій класичного документознавства. Тому часто в класифікації перетинаються поняття “документ” і “издание” у значенні “документ”, а наприкінці своєї класифікації О. Ю. Єлісіна визначає “електронним документом” і “електронний ресурс”, зокрема “мережеві ресурси” та “ресурси Інтернет/веб”⁷⁹.

Блок “D” містить види документів за ознакою “по характеру об’єкта документа” (за характером обігу документа), що майже повністю відповідають фасету “за характером аудиторії, на яку розрахований документ”, запропонованому у класифікації Г. М. Швецової-Водки. О. Ю. Єлісіна вводить новий тип “размещенный в Интернете без регистрации как СМИ” (розташований в Інтернеті без реєстрації як ЗМІ). З обґрунтування, що надають автори класифікацій, ними за документ, що можна віднести до об’єктів електронного документознавства, вважається лише неопублікований документ. Всі опубліковані документи є фактично виданнями і об’єктами дослідження бібліотекознавства.

Наступні види документів “електронного походження” (електронного походження), “оцифрованный” (оцифрований), “трансформированный” (трансформований) за ознакою “по происхождению документа” (за походженням документа) та “имеющий электронную цифровую подпись” (що має електронний цифровий підпис), “не имеющий электронной цифровой подписи” (що не має електронного цифрового підпису”) за ознакою “по наличию юридического статуса” (за наявністю юридичного статусу) були запропоновані О. Ю. Єлісіною. Ми вважаємо, що при визначенні ознаки “за походженням документа” автор класифікації припустилася помилки щодо використання усталеного терміна, який визначає “принцип походження” (провенієнцпринцип) – “функціонально-цільове призначення юридичної особи (фондоутворювача), значення фізичної особи (фондоутворювача) в житті суспільства, час і місце створення документа”⁸⁰. Теж саме стосується класифікацій, запропонованих О. М. Яковлевим⁸¹ і Т. Е. Кукарніковою⁸². Тому цю ознаку було б доцільно назвати “за створенням документа”, а вид “електронного походження” перейменувати у “електронний”. Що стосується виду “трансформований”, то тут нас не влаштовує ні найменування виду, ні його визначення. Наприклад, якщо це службовий електронний документ, то доповнюватися він може в процесі проходження лише новими реквізитами. Додавання якихось зв’язків, як зазначалось нами, небажано. Такий вид документів можна назвати “з додатковими реквізитами”. Щодо видів документів за ознакою “за наявністю юридичного статусу”, то тут можна зробити лише одне зауваження: серед

інших бракує вида “документ в електронній формі”, що згідно чинного в Україні законодавства може набувати статусу службового документа в електронній формі, юридичний статус якого цілком визначений і без накладання електронного цифрового підпису.

Також значний вплив на формування ознак відбору електронних документів до певних видів мають дослідження із суміжних галузей знань: інформатики⁸³, бібліотекознавства⁸⁴, юриспруденції⁸⁵, стосовно навчальної документації⁸⁶ тощо. Особливе місце серед інших наукових напрямів (концепцій) документознавства, що можуть суттєво впливати на електронне документознавство, є технотронне документознавство. “По мнению В. М. Магидова, термин “технотронный документ”, с одной стороны, объединяет документы, характеризующиеся “техническим происхождением”, по способу регистрации информации: кинофотофоноvideодокументы, микрографические документы, оптические документы, созданные с помощью ЭВТ, называемые цифровыми или электронными. В качестве определяющего признака выступает фактор использования новейших информационных технологий (цифровых, мультимедийных и др.). С другой стороны, технотронные документы трактуются как все виды и разновидности источников, предназначенные для изучения истории науки и техники, включая письменную научно-техническую документацию, наряду с электронными и аудиовизуальными документами”⁸⁷. Є. О. Плешкевич визначає у своїй книзі “Технотронное документирование” ієрархічну та фасетно-блочну класифікації документів⁸⁸, які ми вважаємо найбільш близькими за змістом електронному документознавству, вони найточніше із відомих нам публікацій визначають видовий склад документів у межах технотронного документознавства. Мабуть, найбільш дискусійним у цій класифікації є вид “протодокументные”. Однак полеміка навколо цього питання точиться не у площині сприймання чи несприймання запропонованого Є. О. Плешкевичем поняття “протодокументних комунікацій”⁸⁹, об’єктом дослідження яких стають протодокументи, а навколо “моментов”, які “рационально было бы учесть при рассмотрении вопросов становления и развития протодокументных коммуникаций”⁹⁰.

З урахуванням зазначеного пропонуємо нашу фасетно-блочну класифікацію документів з електронними носіями інформації, що наведена у таблиці. Ця класифікація створена на основі класифікації документа Г. М. Швецової-Водки, класифікацій електронних та офіційних документів С. Г. Кулешова⁹¹, класифікації електронних документів О. Ю. Єлісіной та класифікації технотронних документів Є. О. Плешкевича.

Таблиця

**Фасетно-блочна класифікація документів
з електронними носіями інформації**

Ознака класифікації	Вид документа
1	2

Блок А. За семантичними принципами організації інформації		
А 1. За способом сприйняття інформації людиною (вид комунікаційного каналу)	А 1.1. Одноканальний	А 1.1.1. Візуальний
		А 1.1.2. Аудіальний
		А 1.1.3. Тактильний
	А 1.2. Двоканальний	А 1.2.1. Аудіовізуальний
А 2. За статусом та станом в документаційному процесі	А 2.1. Проект	
	А 2.2. Внутрішній	
	А 2.3. Вихідний	
	А 2.4. Вхідний	
	А 2.5. На оперативному зберіганні	
	А 2.6. Архівний	
А 3. За юридичною значущістю	А 3.1. Електронний	А.3.1.1. Група 1*
		А.3.1.2. Група 2*
		А.3.1.3. Група 3*
		А.3.1.4. Група 4*
		А.3.1.5. Група 5*
		А.3.1.6. Група 6*
		А.3.1.7. Група 7*

¹ Група 1: електронні нормативно-правові акти. Це управлін. документи державного рівня, які встановлюють правові вимоги на території всієї країни, регіону, у сфері соціальної діяльності, галузі, а саме: закони, інші акти Верховної Ради України; укази, розпорядження Президента України; акти Верховної Ради Автономної Республіки Крим, акти Кабінету Міністрів України; накази міністерств, державних служб, інших центральних органів виконавчої влади,

Продовження табл.

Ознака класифікації	Вид документа	
1	2	
	А 3.2. Офіційний в електронній формі	А.3.2.1– А.3.2.7. Подібно А.3.1.1– А.3.1.7.
	А 3.3. Неофіційний в електронній формі	
А 4. За способом надання юридичної сили	А 4.1. З електронним цифровим підписом (ЕЦП)	
	А 4.2. З електронним підписом (ЕП)	
	А 4.3. Без ЕЦП та ЕП (за приналежністю до системи)	
А 5. За ступенем абстрагування від носія	А 5.1. Носієвообліковий	
	А 5.2. Неносієвообліковий	

внесені Міністерством юстиції до Державного реєстру нормативно-правових актів; акти Конституційного Суду України, інших вищих суддівських інстанцій; акти Ради Міністрів Автономної Республіки Крим; акти Національного банку України, міждержавні договори України, міжнародні конвенції, договори, до яких приєдналася Україна. Група 2: електронні акти місцевих державних органів, органів місцевого самоврядування. Група 3: електронні координаційні та інші плани міжвідомчої діяльності із законопроектної роботи, виконання державних (національних), урядових електронних програм; електронні доручення Президента України та Кабінету Міністрів України; електронні депутатські запити; електронні запити посад, осіб органів влади. Група 4: електронні нормативні документи із стандартизації (електронні стандарти, електронні кодекси усталеної практики, електронні технічні умови). Група 5: службові електронні документи. Група 6: особисті електронні документи офіційного походження (електронні посвідчення особи; електронні документи, що посвідчують громадян, стан, рівень освіти, виконання обов'язків або звільнення від них; електронні документи, що засвідчують майнові права; електронні документи на право виготовлення, зберігання, продаж товарів, здійснення обслуговування, інших видів діяльності (оціночної, експертної) тощо). Група 7: електронні публічні заяви, електронні меморандуми, електронні звернення політичних діячів країни, громад, організацій.

Продовження табл.

Ознака класифікації	Вид документа	
1	2	
Блок В. За особливостями документування інформації		
В 1. За типом документної інформації	В 1.1. Текстовий	
	В 1.2. Піктографічний	В 1.2.1. Піктограма
		В 1.2.2. Діаграма
	В 1.3. Фотодокумент	
	В 1.4. Відеодокумент	
	В 1.5. Аудіодокумент	
	В 1.6. Брайлевський	
	В 1.7. Мультимедіа	
В 2. За способом створення	В 2.1. Оригінальний	
	В 2.2. Мігрований	
	В 2.3. Оцифрований	
	В 2.4. Конвертований	
В 3. За формою фіксації інформації	В 3.1. Носієвоформатний	В 3.1.1. Формат носія (Audio CD, Video CD (VCD), Super Video CD (SVCD), Photo CD, DVD-Audio, Video DVD, спеціальний)
	В 3.2. Файловий	В 5.2.1. Формат файлу
В 4. За рівнем автоматизації документування інформації	В 4.1. Автоматичний	
	В 4.2. Автоматизований	
В 5. За організацією даних	В 5.1. За формою документів з паперовим носієм інформації	
	В 5.2. За формою електронних інформаційних ресурсів	

Продовження табл.

Ознака класифікації	Вид документа	
1	2	
В 6. За структурою	В 6.1. Неструктурований	
	В 6.2. Структурований	
Блок С. За особливостями відтворення		
С 1. За природою відтворення	С 1.1. Матеріали	
	С 1.2. Пристрої	
С 2. За вимірюванням відтвореного зображення	С 2.1. Двовимірний	
	С 2.2. Трьохвимірний (3D)	
	С 2.3. Голограма	
С 3. За залежністю відтворення від морального старіння	С 3.1. Незалежновідтворюваний	
	С 3.2. Залежновідтворюваний	
	С 3.3. Невідтворюваний	
Блок D. За особливостями доступу		
D 1. За технологією доступу	D 1.1. Немережевий	
	D 1.2. Мережевий	
D 2. За можливістю доступу	D 2.1. Локальний	
	D 2.2. Віддалений	
D 3. За режимом доступу	D 3.1. Відкритий	
	D 3.2. Обмежений	
D 4. За залежністю доступу від місця розташування носія	D 4.1. Постійно доступний	
	D 4.2. Доступний за потребою	

Продовження табл.

Ознака класифікації	Вид документа	
1	2	
Блок Е. За особливостями носія інформації		
Е 1. За типом носія інформації	Е 1.1. Гнучкий магнітний диск (дискета) 3,5"	
	Е 1.2. Жорсткий диск	Е 1.2.1. Немасив
		Е 1.2.2. Масив (параметри масиву)
	Е 1.3. CD	Е 1.3.1. Тип (штамповка, CD-R, CD-RW)
		Е 1.4. DVD
	Е 1.5. Mini-DVD	
	Е 1.6. HD DVD	
	Е 1.7. BD	Е 1.7.1. Тип (штамповка, BD-R, BD-RE, BD-ROM, BD-R DL, BD-RE DL)
		Е 1.8. HD VMD
	Е 1.9. UDO	
	Е 1.10. UMD	
	Е 1.11. Флеш-накопичувач	
	Е 1.12. Iomega Zip	Е 1.12.1. Тип (ZIP-100, ZIP-250, ZIP-750)
	Е 1.13. Стример	Е 1.13.1. Тип
	Е 1.14. Голографічний	Е 1.14.1. Тип (HVD)
Е 1.15. Спеціальний	Е 1.15.1. Тип	

Продовження табл.

Ознака класифікації	Вид документа	
1	2	
Е 2. За інтерфейсом носія інформації	Е 2.1. USB	Е 2.1.1. Тип (USB 1.1, USB 2.0, USB 3.0)
	Е 2.2. SCSI	
	Е 2.3. IDE (ATA, PATA)	
	Е 2.4. SATA	Е 2.4.1. Тип (SATA I, SATA II)
	Е 2.5. SAS	
	Е 2.6. COM	Е 2.6.1. Тип (DB-25 (RS-232), DE-9 (RS-574))
	Е 2.7. LPT (IEEE 1284)	
	Е 2.8. PCMCIA	Е 2.8.1. Тип (Type I, Type II, Type III)
	Е 2.9. Ethernet	
	Е 2.10. IEEE 1394	
	Е 2.11. Для флеш-карт	Е 2.11.1. Тип
	Е 2.12. Для смарт-карт	Е 2.12.1. Тип (ISO 7816, RFIE (безконтактні))
	Е 2.13. Bluetooth	
	Е 2.14. Інфрачервоний порт (IrDA)	
	Е 2.15. Wi-Fi	Е 2.15.1. Стандарт (IEEE 802.11a/b/g/n)
	Е 2.16. Мобільний радіозв'язок наземний	Е 2.16.1. Система: технологія (стандарт)
Е 2.17. Мобільний радіозв'язок супутниковий	Е 2.17.1. Система: технологія (стандарт)	
Е 2.18. Спеціальний	Е 2.18.1. Тип	
Е 3. За енергозалежністю носія інформації	Е 3.1. Енергонезалежний	
	Е 3.2. Енергозалежний	

Треба зазначити, що деякі види документів, можливо, потребують подальшого розкриття. Ми навмисно залишили деякі фасети незавершеними, долучивши до їхньої множини лише найбільш затребувані ознаки. Деякі види документів можуть бути додані внаслідок подальшого розвитку інформаційних технологій. Наприклад, вочевидь, що буде розширюватися спектр багатоканальних документів. Таким чином, запропонована класифікація може розширюватися потрібними видами документів подібно до того, як створюється (уточнюється) номенклатура справ установи. Зупинемось на тих видах документів, що ще не обговорювались.

Здається, потребує пояснення введений нами вид документів “А 4.3. За приналежністю до системи (без ЕЦП та ЕП)”. Як зазначалось, документам без електронного цифрового підпису та електронного підпису можна надати юридичної значущості за допомогою середовища, у якому вони створюються, виконуються. Люди, до яких спрямовані ці документи, є частиною цього середовища, і їхня довіра системі дуже висока. Зазвичай таке середовище обмежується системою, якою проходять такі документи, але ця система може охоплювати як роботу окремої установи, так і відомства або галузі. Прикладами таких документів є визначені у законодавчій базі України “документи в електронній формі” для різних сфер діяльності. Відповідними нормативно-правовими актами визначаються службові документи в електронній формі.

Якщо за якихось обставин носій не є частиною системи, не є внутрішнім, а є внесеним до системи ззовні, він потребує обліку. Те ж саме стосується внутрішніх носіїв, коли їх демонтують, наприклад, в інтересах судово-слідчих дій. Види документів “А 5.1. Носієвообліковий” та “А 5.2. Неносієвообліковий” вказують саме на такі носії інформації.

Вид документа “В 1.2.2. Діаграма” був нами введений для виокремлення креслень, графіків та зображень, що не відносяться до “В 1.3. Фотодокумент”.

Види документів “В 6.1. Неструктурований” та “В 6.2. Структурований” розрізняють документи з електронним носієм, створені за тією ж технологією, що і документи з паперовим носієм, тільки з тою різницею, що документна інформація підготовлена за допомогою комп'ютера фіксується на різних носіях (електронному та паперовому). Структурований документ створюється за еталонною схемою, що передбачає у документі з електронним носієм місце для метаданих, завдяки яким буде спрощене подальше керування документаційними процесами, що відбуваються з документами.

Фасет С 1 було запозичено із класифікації Є. О. Плешкевича. Документи з електронними носіями відтворюються за допомогою пристроїв виводу. Такі пристрої виводу, як монітор, відтворюють зображення безпосередньо на своєму екрані. Такі документи відносять до виду

“пристроїв”. Якщо документ з електронним носієм було відтворено за допомогою таких пристроїв виводу, як принтер або проектор, такі документи відносять до виду “матеріали”. Принтер друкує документну інформацію на такому матеріалі, як папір або плівка. Проектор відтворює документну інформацію на будь-якому матеріалі, що дозволяє відбивати світло, наприклад, вапнякове покриття на стінці.

Відтворення документів з електронним носієм у часі залежить від морального старіння формату у якому закодована документна інформація. Якщо цей формат є поширеним і роботу з ним підтримує більшість комп’ютерних систем, тоді проблем з його відтворенням немає. Такий документ за нашою класифікацією відноситься до виду “С 3.1. Незалежновідтворюваний”. Якщо склад програмно-апаратних засобів, що підтримують роботу з форматом документа з електронним носієм, і для забезпечення відтворення цього документа у часі доводиться підтримувати певне середовище, такий документ ми відносимо до виду “С 3.2. Залежновідтворюваний”. Якщо підтримувати працездатність з форматом неможливо унаслідок відмови обладнання працювати, яке неможливо відновити, документ з таким форматом стає “не відтворюваним”, – це вид “С 3.3”.

Видовий склад за ознаками “D 1. За технологією доступу, D 2. За можливістю доступу, D 3. За режимом доступу” з незначними уточненнями, що вже зазначені, запозичено із класифікації О. Ю. Єлісіної.

Запропоновані нами види “D 4.1. Постійно доступний, D 4.2. Доступний за потребою” дозволяють розрізнити документи, що доступні для користування постійно, тому що їхні носії постійно підключені до системи, і ті, носії яких не підключені до системи і зберігаються окремо від системи у сховищі. Робота з такими документами подібна до тої, що здійснюється з документами з паперовими або плівковими носіями. Доступ до цих документів триваліший і здійснюється лише за потреби у цих документах.

Як вже зазначалося, ми вважаємо за доцільне класифікувати документи за конкретним типом їхнього носія, а не за принципом фіксації інформації на носії. Якщо це флеш-накопичувач, то важливо знати його тип (формат) та інтерфейс, завдяки якому цей носій можна підключити до технічного пристрою. Незважаючи на те, що блок “Е” такий великий, треба зауважити, що до нього увійшли не всі різновиди носіїв та їхніх інтерфейсів. Наприклад, ми не перелічували десятки форматів флеш-карт. Для них у класифікації передбачена відповідна гілка, що може доповнюватися при подальшому застосуванні цієї класифікації. Те ж стосується форматів і типів оптичних дисків. У класифікацію не увійшли ті, що не використовуються в Україні (так склалось історично), або ще не використовуються і подальше їх використання передбачити неможливо. За необхідністю вони теж можуть бути додані до класифі-

кації. Практично нічого в класифікації не визначено для стрічкових накопичувачів. Для них передбачено вид “Е 1.13. Стример”. Це пов’язано з тим, що практика застосування цих носіїв обмежується тільки архівним зберіганням документів. Багато сучасних пристроїв обладнані інтерфейсом, що дозволяє передавати дані за допомогою мобільного радіозв’язку. Види документів з таким інтерфейсом передавання документної інформації поділяються на наземні (Е 2.16) та супутникові (Е 2.17). Ці види документів потребують подальшого уточнення за системою мобільного радіозв’язку та конкретною технологією або стандартом, якщо технологія стандартизована. Найбільш розповсюдженою зараз є система мобільного наземного стільникового зв’язку, на основі якої створено багато технологій: GSM, GPRS, EDGE/EGPRS, UMTS, WCDMA, CDMA2000, HSDPA, LTE, WiMAX тощо. Вид “Е 1.15. Спеціальний” передбачає створення нестандартних документів, наприклад, “електронних паспортів”, “кредитних карток”, “електронних перепусток” тощо. Зазвичай спеціальні носії обладнані спеціальним інтерфейсом для підключення до спеціального обладнання, тому в класифікації зустрічається ще один вид “Е 2.18. Спеціальний”.

Види “Е 3.1. Енергонезалежний” визначає документи, що можуть бути втрачені внаслідок використання енергозалежної пам’яті для електронного документування інформації. Така документна інформація потребує міграції на енергонезалежні носії, що визначають вид “Е 3.2. Енергозалежний”.

Разом із запропонованою класифікацією до документів з електронними носіями можуть застосовуватись такі класифікації, що визначені Державним класифікатором управлінської документації (ДКУД)⁹², класифікатором видів документів⁹³, номенклатурою справ установи⁹⁴, котра створюється за “Переліком типових документів, що утворюються в діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, інших установ, організацій і підприємств, із зазначенням термінів зберігання документів”⁹⁵.

Ми пов’язуємо перспективи розвитку електронного документознавства з новими технологіями документування та відтворення інформації. Перш за все з намаганнями людства удосконалювати технології більш точного передавання інформації. Це впливає на обсяг інформації, що підлягає документуванню та її склад. Вже зараз створюються кінотеатри 5D, що пропонують разом з тривимірним зображенням та звуком передавати ще запахи та деякі дії, що сприймаються чутливи органами людини (вітер, вібрація, якийсь рух тощо). Звісно, з боку класичного документознавства вважати такий фільм документом не можна. Однак поява документів, що містять інформацію про відчуття цілком можлива. Такі документи можна буде віднести до виду багатоканальних документів за способом сприйняття документної інформації людиною (ау-

діовізуальний-чутливий-нюховий та інші комбінації каналів), а також розширити видовий склад двоканальних документів (аудіочутливий, відеочутливий, аудіонюховий, відеонюховий). Вкрай важко уявити собі такі документи, якщо продовжувати зосереджуватися тільки на дослідженнях службових документів з електронними носіями інформації. Саме цим документам присвячена більшість досліджень електронного документознавства. Однак є чимало галузей знань, де багатоканальні документи можуть відіграти важливу роль у документуванні важливої інформації, передача якої раніше була можлива тільки завдяки її словесному описуванню. Перш за все це стосується природознавчих досліджень, де пізнання відчуттів відіграє важливу роль. Однак проблема у створенні відповідних технологій документування та відтворення такої інформації, що зумовлять появу технічних засобів, здатних подібно диктофонам, фотоапаратам та відеокамерам, що фіксують аудіовізуальну інформацію, фіксувати інформацію про відчуття, наприклад, у польових або лабораторних умовах, а також засобів точного відтворення такої інформації.

¹ Митяев К. Г. О месте, границах и основаниях классификации в советском архивоведении // Труды МГИАИ. – М., 1962. – Т. 15. – С. 173–198. Див. також: *Его же*. Классификационные схемы (классификаторы) документов в делопроизводстве // Вестник архивоведения. – 1963. – № 4. – С. 81–83; *Его же*. К методологии классификации и экспертизы документов // Тр. МГИАИ. – М., 1967. – Т. 25. – С. 118–138.

² Рудельсон К. И. Современные документные классификации. – М.: Наука, 1973. – 206 с.

³ Воробьев Г. Г. Документ: информационный анализ. – М: Наука, 1973. – 255 с.

⁴ Банасюкевич В. Д. Основные понятия в изучении структуры документов управления // Тр. ВНИИДАД. – 1974. – Т. 5. – Ч. 1. – С. 5–17.

⁵ Сокова А. Н. К вопросу о документной систематике // Сов. архивы. – 1976. – № 4. – С. 29–38.

⁶ Черешня А. Г. О классификации документов систем управления // Проблемы классификации в архивоведении и документоведении: Сб. науч. тр. / ВНИИДАД. – М., 1987. – С. 39–57.

⁷ Соколов А. В. Информационный поход к документальной коммуникации: Учеб. пособие / ЛГИК. – Л., 1988. – 85 с.

⁸ Столяров Ю. Н. Классификация документа: Решения проблемы // Книга: исследования и материалы. – 1995. – Сб. 70. – С. 24–40.

⁹ Кулешов С. Г. Неопубликованные документы. Понятие и классификация // Научн. и техн. б-ки. – 1988. – № 7. – С. 30–32; *Його ж*. Історична та сучасна класифікація наукових комунікацій // Наука та наукознавство. – 1994. – Вип. 1–2. – С. 109–116; *Його ж*. Документальні джерела наукової інформації: поняття, типологія, історія, типологічні схеми. – К.: УкрІНТЕІ, 1995. – 192 с.; *Його ж*. Документознавство: Історія. Теоретичні основи: монографія. – К., 2000. – С. 50–58.

¹⁰ Швецова-Водка Г. М. Типология документа: Навч. посіб. для студентів ін-тів культури / Рівн. держ. ін-т культури. – К.: Кн. палата України, 1998. – 80 с.; *Її ж.* Некоторые дискуссионные вопросы типологической классификации документов // Книга: исследования и материалы. – М., 2002. – Сб. 80. – С. 186–202; *Її ж.* Документознаводство: Навч. посіб. – К.: Знання, 2007. – С. 142–180.

¹¹ Кушнарченко Н. Н. Документоведение: учебник / Н. Н. Кушнарченко. – 8-е изд., стер. – К., Знання, 2008. – С. 98–110.

¹² Бездрабко В. В. Класифікація архівних документів: проблеми і пошук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/Publicat/Researches/MaterialyConfer_11.php. – Назва з екрану; *Її ж.* К. Г. Мітяєв і становлення документознавства // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2008. – № 1. – С. 8–22; *Її ж.* Класифікація документів як теоретична проблема історичної науки. Новітні здобутки // Вісник Черкаського університету. – 2009. – Вип. 160–161. – С. 3–10; *Її ж.* Класифікація документів. здобутки і нагальні завдання сьогодення // Науковий вісник Ужгородського університету. – Ужгород: Видавництво УНУ “Говерла”, 2009. – Вип. 22 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://docprof.it.sitronics.com/site/index.php>. – Назва з екрану.

¹³ Див.: Сырченко Л. Г. Некоторые проблемы классификации архивных документов и сведения о них // Труды МГИАГИ. – 1975. – Т. 31. – Вып. 2. – С. 11.

¹⁴ Бездрабко В. В. Становлення і розвиток документознавства в Україні (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.): автореф. дис. ... д-ра істор. наук: 27.00.02 / Кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Історичного факультету Київського національного університету ім. Т. Шевченка. – К., 2010. – С. 17.

¹⁵ Кулешов С. Г. Документознаводство: Історія. Теоретичні основи... – С. 50.

¹⁶ Мирошниченко А. В. О классификации и экспертизе ценности документов АСУ // Сов. архивы. – 1979. – № 6. – С. 53–56.

¹⁷ Гельман-Виноградов К. Б. Машиночитаемые документы в СССР. Вып. 1: Области применения. Классификация. – М., 1980. – Вып. 1. – С. 17–43; *Его же.* Машиночитаемые документы периода развитого социалистического общества. Проблемы источниковедения: автореф. дис. ... д-ра ист. наук. – М.: МГИАИ, 1984. – С. 20–21.

¹⁸ Кирклис З. А. Исследование и разработка машиночитаемых документов: автореф. дис. ... канд. тех. наук. – М.: МГИАИ, 1980. – 16 с.

¹⁹ Чуковенков А. Ю. Машиночитаемые документы: определение понятия и выбор признаков классификации // Документирование управленческой деятельности: сб. науч. тр. / ВНИИДАД. – М., 1986. – С. 53–73; *Его же.* Организация хранения и использования машиночитаемых документов в сфере управления: автореф. дис. ... канд. ист. наук.: 05.25.02 – М.: ВНИИДАД, 1987. – С. 17–21.

²⁰ Танонин В. А., Цаплин В. В. Проблемы классификации машиночитаемых документов Государственного архивного фонда СССР // Классификация, комплектование, экспертиза ценности документов в советском архивоведении (1917–1987). – М., 1989. – С. 32–41.

²¹ Чуковенков А. Ю. Организация хранения и использования машиночитаемых документов в сфере управления... – С. 6.

²² Залаев Г. З. Анализ и классификация электронных документов // Вестник архивиста. – 1999. – № 2–3. – С. 62–65.

²³ *Тихонов В. И.* Сущностные характеристики, состав и классификация электронных документов / Информационные технологии и электронные документы в контексте архивного хранения (статьи разных лет). – М.: Издательство Главного архивного управления города Москвы, 2009. – С. 51–63.

²⁴ *Рысков О. И.* Классификаторы документов и информации в составе нормативно-правовой базы автоматизированных систем делопроизводства // Документация в информационном обществе: унификация и стандартизация межведомственного и корпоративного документооборота: Доклады и сообщения на девятой Международной научно-практической конференции 05–06 декабря 2002 г. / Росархив. ВНИИДАД. – М., 2003. – С. 241–247; *Его же.* Исследование нормативно-методического обеспечения и практики применения электронных документов в деятельности федеральных органов исполнительной власти Российской Федерации: 1993–2004 гг.: автореф. дис. ... канд. ист. наук.: 05.25.02 / ВНИИДАД. – М., 2004. – С. 17.

²⁵ *Рысков О. И.* Исследование нормативно-методического обеспечения и практики применения электронных документов в деятельности федеральных органов исполнительной власти Российской Федерации: 1993–2004 гг. – С. 16–17.

²⁶ *Тихонов В. И.* Сущностные характеристики, состав и классификация электронных документов...

²⁷ Там же. – С. 59.

²⁸ Там же.

²⁹ Там же. – С. 61.

³⁰ Визначення міграції за В. І. Тихоновим див.: *Тихонов В. И.* Сущностные характеристики, состав и классификация электронных документов... – С. 57–58.

³¹ *Рысков О. И.* Исследование нормативно-методического обеспечения и практики применения электронных документов в деятельности федеральных органов исполнительной власти Российской Федерации: 1993–2004 гг... – С. 17.

³² *Кулешов С. Г.* Електронний документ у системі сучасного діловодства // Архіви України. – 2004. – № 4–6. – С. 51.

³³ Основні правила роботи державних архівів України / Деркомархів України, УНДІАСД / Схвалено колегією Держкомархіву України 03.02.2004, протокол № 2. – К., 2004. – П. 3.3.2.6. – С. 47 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/Law-base/Regulations/2004-02-3-pr.pdf>. – Назва з екрана.

³⁴ Там само. – П. 3.5.4.4. – С. 63.

³⁵ *Рудюк В. В.* Система керування електронною документацією у Федеративній Республіці Німеччина (1990–2006 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 27.00.02 / ДАКККіМ. – К., 2008. – С. 14–15.

³⁶ *Рудюк В. В.* Критерії класифікування електронних ділових документів: сучасні тенденції та перспективні схеми // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2006. – № 3. – С. 55.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само. – С. 58.

³⁹ Див., наприклад: *Малюк О. Ю.* Документознавство: основні терміни та поняття. Теми 6-7. Діловий документ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://softacademy.inpu.edu.ua/Programs/Dokumentoznavstvo/67.html>. – Назва з екрана.

⁴⁰ Рудюк В. В. Адаптація класифікації електронних ділових документів для використання в мережі Інтернет // Архіви України. – 2006. – № 1–6. – С. 94.

⁴¹ Рудюк В. В. Класифікація електронних документів ФРН // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2005. – № 3. – С. 26–33.

⁴² Швецова-Водка Г. Н. Некоторые дискуссионные вопросы типологической классификации документов // Книга: исследования и материалы...

⁴³ Елицина Е. Ю. Классификация электронных документов // Библиотековедение. – 2007. – № 4. – С. 43–50.

⁴⁴ Её же. Классификация электронных документов // Библиотековедение. – 2007. – № 5. – С. 54–60.

⁴⁵ Швецова-Водка Г. М. Документознавство: Навч. посіб. – К.: Знання, 2007. – С. 142–180.

⁴⁶ Там само. – С. 151.

⁴⁷ Елицина Е. Ю. Классификация электронных документов // Библиотековедение. – 2007. – № 4. – С. 49.

⁴⁸ Там же.

⁴⁹ Там же.

⁵⁰ Там же. – С. 45–46.

⁵¹ Столяров Ю. Н. Документологический тезаурус // Библиотеки и информационные ресурсы в современном мире науки, культуры, образования и бизнеса: 11-я Междунар. конф. “Крым-2004”. Тр. конф. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.nbuv.gov.ua/articles/crimea/2004/doc/310.pdf>. – Назва з екрану.

⁵² Елицина Е. Ю. Классификация электронных документов // Библиотековедение. – 2007. – № 4. – С. 46.

⁵³ Ларин М. В. Управление документацией в организациях: проблемы истории и методологии: автореф. дис. ... д-ра истор. наук: 05.25.02 / ВНИИДАД. – М., 2000. – С. 29–30.

⁵⁴ Ларьков Н. С. Документоведение: учебное пособие / Н. С. Ларьков. – М.: АСТ: Восток-Запад, 2006. – С. 128–134.

⁵⁵ Тихонов В. И. Сущностные характеристики, состав и классификация электронных документов... – С. 60.

⁵⁶ Кушнарченко Н. М. Новый этап інституалізації науки про документ // Студії з арх. справи та документаознавства. – К., 2004. – Т. 12. – С. 128.

⁵⁷ Столяров Ю. Н. Документологический тезаурус... – С. 3.

⁵⁸ Про всебічне дослідження поняття “документ” див., наприклад: Швецова-Водка Г. М. Документознавство... – С. 49–68.

⁵⁹ Столяров Ю. Н. Материальный носитель информации как составная часть документа // Делопроизводство. – 2003. – № 3. – С. 35.

⁶⁰ Елицина Е. Ю. Классификация электронных документов // Библиотековедение. – 2007. – № 4. – С. 46.

⁶¹ Там же.

⁶² Там же.

⁶³ Там же. – С. 49.

⁶⁴ Там же. – С. 47–49.

⁶⁵ Там же. – С. 48.

⁶⁶ Документаційний фонд УНДІАСД, спр. 01.01-14 за номенклатурою справ УНДІАСД на 2010 р. від 11.01.2010 № 1, держ. реєстраційний номер

НДР 0110U005360. Конвертування електронних документів для постійного зберігання в архіві. Методичні рекомендації / Держкомархів України, УНДІАСД; уклад.: Ю. С. Ковтанюк, П. М. Марченко, Р. В. Романовський: Схвалено рішенням Нормативно-методичної комісії Держкомархіву України від 30.11.2010, протокол № 5. – 15 с. – Рукопис; Документаційний фонд УНДІАСД, спр. 01.01-14 за номенклатурою справ УНДІАСД на 2011 р. від 30.12.2010 № 40, держ. реєстраційний номер НДР 0111U005784. Перелік форматів даних електронних документів постійного і тривалого (понад 10 років) зберігання / Укрдержархів, УНДІАСД; уклад.: Ю. С. Ковтанюк, П. М. Марченко: Схвалено рішенням Нормативно-методичної комісії Укрдержархіву від 24.11.2011, протокол № 1. – 18 с. – Рукопис; Документаційний фонд УНДІАСД, спр. 01.01-14 за номенклатурою справ УНДІАСД на 2011 р. від 30.12.2010 № 40, держ. реєстраційний номер НДР 0111U005791. Порядок роботи з електронними документами у діловодстві та їх підготовки до передавання на архівне зберігання / Укрдержархів, УНДІАСД; уклад.: Ю. С. Ковтанюк, О. В. Лаба, П. М. Марченко: Схвалено рішенням Нормативно-методичної комісії Укрдержархіву від 27.12.2011, протокол № 2. – 85 с. – Рукопис.

⁶⁷ ISO 19005-1:2005 Document management – Electronic document file format for long-term preservation – Part 1: Use of PDF 1.4 (PDF/A-1) (Керування документацією. Формат файлів електронних документів для тривалого зберігання Частина 1. Використання PDF 1.4 (PDF/A-1)). – Printed in Switzerland, 2011. – 29 с.

⁶⁸ Перелік форматів даних електронних документів постійного і тривалого (понад 10 років) зберігання...

⁶⁹ Документаційний фонд ЦДЕА України, спр. 07–21 за номенклатурою справ ЦДЕА України на 2011 р. від 30.12.2010 № 3, лист В. І. Гарагулі, в. о. директора ЦДНТА України, від 03.08.2011 № 432/01-14 до директора ЦДЕА України А. Г. Лавренюка з відгуком на проект “Концепції планування життєвого циклу електронних документів”: Зареєстровано у ЦДЕА України 09.08.2011 за вхідним № 01–167. – С. 2.

⁷⁰ Елисіна Е. Ю. Классификация электронных документов // Библиотечное ведение. – 2007. – № 5. – С. 59.

⁷¹ Див., наприклад, Швецова-Водка Г. М. Документознаство... – С. 146–157, 160–161, 164–173.

⁷² Там само. – С. 156.

⁷³ Там само.

⁷⁴ Там само. – С. 157.

⁷⁵ Там само. – С. 156.

⁷⁶ Гельман-Виноградов К. Б. Машиночитаемые документы: вопросы терминологии и идентификации // Науч.-техн. информ. (ВИНИТИ). – М., 1981. – Сер. 2. – № 3. – С. 3.

⁷⁷ Швецова-Водка Г. М. Документознаство... – С. 148, 152–155.

⁷⁸ Там само. – С. 164–168.

⁷⁹ Елисіна Е. Ю. Классификация электронных документов // Библиотечное ведение. – 2007. – № 5. – С. 60.

⁸⁰ Правила роботи архівних підрозділів органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій: Затверджено наказом Державного комітету архівів України від 16 березня 2001 р. за № 16: Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 8 травня 2001 р. за № 407/5598. (Із змінами, внесеними згідно з Наказами Державного комітету архівів № 87 від 05 червня 2007 р. і № 188 від 19 вересня 2008 р.). – С. 16.

⁸¹ Яковлев А. Н. Теоретические и методологические основы экспертного исследования документов на машинных магнитных носителях информации: дис. ... канд. юрид. наук.: 12.00.09 / МВД России, Саратовский юрид. институт. – Саратов, 2000. – С. 61–65. – Рукопис.

⁸² Кукарникова Т. Э. Электронные документы в уголовном процессе и криминалистике: дис. ... канд. юрид. наук.: 12.00.09 / Воронеж. гос. ун-т. – Воронеж, 2003. – С. 69. – Рукопис.

⁸³ Див., наприклад: Задірака В. К. Спеціальні цифрові носії інформації – теорія, технології, застосування // Штучний інтелект. – 2008. – № 3. – С. 89–93.

⁸⁴ Див., наприклад: Стрішенець Н. В. Класифікація в електронному середовищі // Бібліотечний вісник. – 2010. – № 5. – С. 34–43.

⁸⁵ Див.: Бачило И. Л. Правовые вопросы документирования в условиях информатизации // Делопроизводство, 1998. – № 2. – С. 13; Вершинин А. П. Электронный документ: правовая форма и доказательство в суде: Учеб.-практ. пособие. – М.: Городец-издат, 2000. – С. 45–65; Яковлев А. Н. Теоретические и методологические основы экспертного исследования документов на машинных магнитных носителях информации...; Кукарникова Т. Э. Электронные документы в уголовном процессе и криминалистике... – С. 65–76.

⁸⁶ Шелестова А. М. Навчальна документація сучасного університету: особливості класифікації // Вісник ХДАК. Збірник наукових праць. – Вип. 28. – Х.: Харківська державна академія культури. – 2009. – С. 76–84.

⁸⁷ Плешкевич Е. А. Технотронное документирование: Учебно-методическое пособие. – Саратов, 2007. – С. 24–25.

⁸⁸ Там же. – С. 78–81.

⁸⁹ Плешкевич Е. А. Становление и развитие протодокументных коммуникаций // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2006. – № 2. – С. 65–71.

⁹⁰ Кулешов С. Г. Некоторые размышления по поводу статьи Е. А. Плешкевича “Становление и развитие протодокументных коммуникаций” // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2006. – № 3. – С. 65–71.

⁹¹ Кулешов С. Г. Офіційний документ / Українська архівна енциклопедія. К.: Горобець, 2008. – С. 636.

⁹² Див.: Державним класифікатором управлінської документації ДК 010-98: затверджений наказом Держстандарту України від 31.12.98 № 1024; Кулешов С. Г., Загорецька О. М. Концепція перероблення структури та змісту державного класифікатора управлінської документації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://undiasd.archives.gov.ua/doc/DKUD.Dodatok2.pdf>. – Назва з екрану.

⁹³ Типова інструкція з діловодства у центральних органах виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих органах виконавчої влади: Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 30 листопада 2011 р. № 1242 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/Law-base/Regulations/Instrukciya.pdf>. – Назва з екрану. – С. 40.

⁹⁴ Типова інструкція з діловодства у центральних органах виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих органах виконавчої влади... – С. 41–44.

⁹⁵ Перелік типових документів, що утворюються в діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, інших установ, організацій і підприємств, із зазначенням термінів зберігання документів: Затверджений Наказом Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України від 31 березня 1997 р. № 11а / УДНДІАСД – К.: МБП “Рутенія”, 1997. – 256 с.

Проведен анализ разработанных украинскими и российскими документоведами классификаций документов с электронными носителями информации, в том числе электронных. Предложена фасетно-блочная классификация документов с электронными носителями информации. Эти классификационные признаки предлагаемой классификационной схемы позволяют однозначно идентифицировать документы с электронными носителями информации как физических объектов со специфическими свойствами.

Ключевые слова: документы с электронными носителями информации; электронные документы; электронные информационные ресурсы; документирование информации; фасетно-блочная классификация; классификационные признаки; виды документов; электронное документоведение.

There is made the analysis of worked out by Ukrainian and Russian scholars the arrangement system of documents with the electronic mediums of information, namely electronic. There is proposed the facet modular arrangement of the documents with the electronic mediums of information. The indications of proposed arrangement scheme allow to identify the documents with the electronic mediums of information as the physical objects with the specific qualities.

Keywords: the documents with the electronic mediums of information; the electronic documents; the electronic informational resources; the process of documentation of information; the facet modular arrangement; the arrangement indications; the types of documents; the electronic documents studying.

УДК [930.253+94](477.8)"1929/1950"

А. С. ЧАЙКОВСЬКИЙ*

СПЕЦГРУПИ НКВС І НКДБ: МІФИ ТА РЕАЛЬНІСТЬ

Висвітлюються питання виникнення, функціонування та результати діяльності спецгруп НКВС і НКДБ у 1944–1953 рр. Акцентується увага на причинах їх появи та фальсифікації проблеми, яка розглядається.

Ключові слова: спецгрупи; НКВС; НКДБ; ОУН; УПА; терор; диверсії; служба безпеки (СБ); бойовики; нелегали; військові трибунали; законність; правопорядок.

Своєрідним “науковим відкриттям” новітньої української історії стали одкровення: начебто звірства проти мирного населення в Західній Україні здійснювали не хто інший, як виключно спецгрупи НКВС і НКДБ.

Першим публічну “качку” запустив професор, доктор юридичних наук, він же й автор гучної статті в “Літературній Україні” під назвою “Сталін, Берія, Ковпак ...”. Як “документ”, із посиланням на один із російських архівів, вона була розміщена і в його роботі “Репресивно-каральна система в Україні”. Цього разу під назвою “Правда “про партизанський рух”: свідчення офіцера “Українського штабу партизанського руху” капітана Русанова”¹.

Усе б нічого, та от біда: “забув” шановний професор вказати, що насправді свою “правду” він списав із гітлерівської листівки, яку геббельсівська пропагандистська машина поширювала над партизанськими районами, намагаючись тим самим послабити спротив народної боротьби. Його як вихідця з того ж таки НКВС-МВС, а також спеціаліста-юриста зовсім не збентежили розбіжності в тексті фальшивки.

У тій же книзі автор подав і інший документ – “Повідомлення про організацію та результати роботи спеціальних груп для боротьби з оунівським бандитизмом у Західних областях України”². Цікавим є такий факт: усі інші матеріали подано мовою оригіналу – російською, а ось цей перекладений українською.

Помітні й інші авторські “новації”. Скажімо, в абзаці “У зв’язку з тим, що комплектування спецгруп проводилося за принципом підбору агентів-бойовиків, які були перевірені на виконанні завдання ліквідації

* Чайковський *Анатолій Степанович* – доктор історичних наук, професор.

оунівського бандитизму”, додане яскраве “політичне забарвлення”: “у тому числі вбивстві населення, яке співчувало ОУН-УПА”^{*3}.

“Наукове відкриття” підхопила “Урядова комісія з вивчення діяльності ОУН-УПА”. А далі домисел уже став не “науковою версією”, а догмою. На щастя, аж ніяк не для всіх.

Так що ж таке ці спецгрупи НКВС і НКДБ?

Свою появу в 1929 р. на терені суспільно-політичного життя Західної України Організація українських націоналістів ознаменувала терором і диверсіями проти польських властей. Не останнє місце займали й меркантильні (грошові) питання. Кошти ОУН отримувала різними шляхами: грабуючи банки, поштові карети, приватних підприємців.

* В “науковий” обіг автор запустив ще один пасаж. Нібито, з провокаційною метою членам спецгруп “давали письмові завдання на фізичне знищення небажаних для НКВС-НКДБ осіб. Так, за допомогою завербованих бойовиків були вбиті Г. Костельник та Я. Галан”.

Безсумнівно, хто і за що вбив цих людей, професор знав. Нагадаємо й ми. Після смерті митрополита Андрія Шептицького (1946), серед уніатської церкви розгорівся (не без участі радянських спецслужб), дошкульний конфлікт. В останній давно існувала течія (очолювана архієпископом Гавриїлом Костельником), на об’єднання з православною церквою. Йому протистояла її інша частина на чолі з Йосипом Сліпим.

Небезвідомий Павло Судоплатов (у залежності від кон’юнктурних міркувань деякі автори або з захопленням посилаються на його одкровення, або навпаки, всіляко паплюжать) зі знанням справи писав: “Доводилося часто чути, нібито він (Костельник – *авт.*) був агентом НКВС, але це твердження не має під собою ніяких підстав. Насправді двоє його синів були залучені до руху бандерівців і обидва загинули в боях із частинами НКВС. У 1946 році Костельник зібрав конгрегацію уніатських священнослужителів, які проголосували за возз’єднання з православною церквою ... Возз’єднання завдало нищівного удару по українському націоналістичному рухові під керівництвом Бандери – адже більшість їхніх командирів була з родин уніатських священників. Прагнучи зберегти націоналістичний рух, Бандера вдався до терору, який став повсякденним явищем в житті Західної України ... Вбивство Костельника на ступенях Львівського собору... стало його кульмінацією. Згубник був оточений натовпом і застрелився: його впізнали – ним виявився член терористичної групи, керованої заступником Бандери Шухевичем ... Під час війни Шухевич мав чин гаупштурмфюрера (капітана – *авт.*) і був одним із командирів карального батальйону “Nachtigal”. ... Пізніше, у 1945 році, частина батальйону “Nachtigal” ввійшла в елітарний каральний підрозділ збройних сил гітлерівської Німеччини – дивізіон “Галичина”⁴.

Павло Судоплатов: “У листопаді 1949 року ... український письменник Галан ... був зарубаний в своїй квартирі у Львові ... У Львові ми відразу ж потрапили (після приїзду з Москви – *авт.*) на партактив, який проводив Хрущов, спеціально прибувши з Києва, щоб взяти під особистий контроль розшук убивць Галана ... Він був явно не в душі: над ним нависла загроза сталінської опали через те, що не вдалося покласти край бандитизму в Західній Україні”⁵.

Шукали “доходи” і за кордоном. Зокрема, під загрозою розправи обкладали часом непосильними податками українську діаспору в США, Канаді, інших країнах.

При експропріації використовували прийом перевдягань в уніформу польських жандармів, поліцейських, поштових службовців і т. ін. Але головним залишалось політичне питання.

Із метою тримати в напрузі суспільство девізом ОУН 30-х років стало: “Ні дня спокою”. Українців позбавляли життя за “співпрацю” з владою, поляків – за “загравання” з українцями. В тому числі, приміром, міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Перацького. Аж надто він активно, а головне успішно розгорнув пошук шляхів взаєморозуміння і примирення поміж поляками і українцями на західних теренах.

Паралельно ОУН налагоджувала контакти зі спецслужбами фашистських режимів – Німеччини, Угорщини, Іспанії та Італії. Не випадково вже в перші дні нападу гітлерівців на Польщу “озброєні групи націоналістів (приблизно 8 тис. осіб) вчинили напади на польські об’єкти в Західній Україні. Повстанцям вдалося взяти у полон 3,6 тис. поліцейських та вояків польської армії, захопити 1 танк, 8 літаків, 7 гармат, 23 кулемети і 80 автоматів, 3757 гвинтівок, набої, транспортні засоби та інше спорядження”⁶.

Скільки було вбито в цьому випадку “чужих людей”, не уточнюється. Зробимо це ми. Так ось, лише із 1929 по 1945 рік число жертв ОУН і народженої в її надрах УПА складало понад 600 000 осіб. Найбільш криваві етнічні оунівські чистки в 1942–1944 рр. відбувалися на Волині. Убивали росіян, євреїв, циган, українців тощо, особливо жорстоко знущалися над поляками. Були це радянські військовополонені, оточенці, партизани, підпільники, а переважно – мирні жителі.

Гітлерівське військово командування й нацистська партійна верхівка високо оцінювало “внесок” ОУН і УПА в реалізацію планів щодо світового панування. В одній із доповідних рейхсміністру окупованих східних областей А. Розенбергу відповідальний співробітник цього міністерства Отто Брайтиган, зокрема, писав: “УПА є сьогодні надзвичайно цінним бойовим засобом проти більшовиків, який заслуговує всілякої підтримки”⁷.

Покидаючи під ударом Червоної Армії межі України, гітлерівці залишили УПА чималі запаси: лише у другій половині 1944 р. УПА отримала понад 700 мінометів, близько 10 тис. станкових і ручних кулеметів, 100 тис. ручних гранат, 30 тис. мін і снарядів, 26 тис. автоматів, велику кількість іншої стрілецької зброї, близько 12 млн. патронів, сотні радіостанцій, інше військово і бойове спорядження, у тому числі і гармати⁸. За найскромнішими підрахунками ними можна було озброїти не менше трьох німецьких фронтових з’єднань (дивізій).

Окрім того, за свідченнями начальника 2-го відділу штабу окупаційних військ генерал-губернаторства гауптмана Юзефа Лазарека, у березні-квітні 1944 р. за його вказівкою для УПА зі Львова до Чорного лісу було доправлено дві вантажні автомашини з 15 тоннами зброї. Питанням озброєння та військового оснащення оунівських боївків опікувалися і відповідні штабні підрозділи першої бронетанкової та 17-ї армій Вермахту⁹.

Захоплений у полон (квітень 1944 р.) фельдфебель Грефе на допиті показав: “Німецьке командування підтримує з бандами зв’язок, допомагає зброєю і боеприпасами. З цього питання видано спеціальний наказ командира 13-го танкового корпусу генерал-лейтенанта Гауфе, у якому наголошувалось на необхідності надавати УПА допомогу у формуванні й озброєнні, а також перекиданні банд для активних дій проти Червоної Армії за лінією фронту”¹⁰.

Тоді ж ОУН і УПА розгорнули масштабну бойову, розвідувальну і диверсійно-підривну діяльність у тилу радянських військ. Уже в квітні 1944 р. в Кременецьких лісах (Рівненська, Тернопільська області) бої між підрозділами Червоної Армії, внутрішніх військ і УПА продовжувалися 7 діб. 26 запеклих бойових зіткнень тривали до десяти годин поспіль*. Втрати в живій силі з обох сторін налічували сотні вбитих і поранених¹¹.

Згадаймо і дивізію СС “Галичина”, вишколену та оснащену за найвищим розрядом тодішніх можливостей Третього Рейху**. Влітку 1944 р. в боях під Бродами (Львівська область) 14-а піхотна дивізія СС “Галичина” була щент розгромлена. Кількість загиблих тоді радянських солдатів не відома. Враховуючи те, що загальноприйняті втрати наступаючих військ є 1:3, за іншими обрахунками 1:5, були вони чималими. Вцілілі рештки есесівців влились в УПА. У доповідній командування внутрішніх військ Українського округу (січень 1945 р.), зокрема, зазначалося: “У жовтні 1944 р. 208-й окремий стрілецький батальйон проводив операцію по прочісуванню лісового масиву в Перемишлянському районі. Від розвідки надійшли дані, що банда УПА перебуває у лісі, добре озброєна й зайняла вигідну бойову позицію... Підрозділи батальйону шість разів ходили в атаку... Не витримавши натиску, бан-

* Трофеї атакуючих нараховували 7 гармат, 47 кулеметів, 15 мінометів, сотні одиниць стрілецької зброї, тисячі одиниць мін і снарядів, безліч військового спорядження, а також друкарня, мотоцикли тощо. У донесенні про результати боїв зазначалося: “Серед захоплених живими 65 німців, інші 25 вбито. Всі вони, влившись в банди, брали участь у боях”¹².

** Приймаючи присягу на вірність нацистському Рейху, вояки дивізії клялися: “Я служу тобі, Адольфе Гітлер, як фюреру і канцлеру Германського Рейху, вірністю й відвагою. Я клянусь тобі і буду коритися до смерті. Хай допоможе мені Бог”¹³.

да кинулась втікати. У ході бою і під час переслідування 165 бандитів вбито, 15 захоплено в полон. Як стало відомо згодом, банда складалась із залишків розгромленої галиційської дивізії СС і частково з німців...”¹⁴.

Боївки УПА вже в 1944 р. позбулися 57 тис. вояків, 35 гармат, майже 3 тис. мінометів, понад 20 тис. одиниць стрілецького озброєння, літака і кількох бронемашин*. Втрати ж радянських військ від дій УПА і націоналістичного підпілля тоді ж та в першій половині 1945 року, за неповними даними, склали понад 15 тисяч особового складу¹⁵. До лютого 1947 р. вони зросли до 19 276 осіб¹⁶.

Уже в перші місяці після визволення західних областей вдалося виявити і 1 200 таємних оунівських сховищ та складів із озброєнням, боеприпасами й продовольством. У багатьох із них запаси обчислювалися десятками, а в деяких – сотнями тонн.

До середини 1945 р. ОУН і УПА недорахувалися 60 % особового складу та 50 % наявного озброєння. Тоді ж, залишивши добровільно схрони, із зізнанням в правоохоронні органи з’явилися 29 тис. колишніх бойовиків. Ситуація для верхівки ОУН стала катастрофічною. Сподівання покладались виключно на “Чуму” – так в документах оунівці шифрували очікуваний ними початок великомасштабного військового конфлікту між учорашніми союзниками по антигітлерівській коаліції¹⁷. В одному з них – “Становище ОУН у Карпатському краї” зазначалося: “Настрій у нас не зовсім добрий, кожної весни сподіваємося на війну, лише у ній вбачаємо свій порятунок”¹⁸.

Отримавши в ході бойових зіткнень із радянськими військами і в протистоянні з правоохоронними органами відчутні втрати, ОУН вирішила змінити тактику. Від дій “курнями” і “сотнями” вирішено було перейти до раптових і несподіваних ударів дрібними групами. Активізувало диверсійно-терористичну діяльність і підпілля, особливо “служба безпеки” (СБ) ОУН. Діяли бандерівці з середньовічною жорстокістю: людям відрізали голови, кінцівки, статеві органи, випалювали (вирізали) на тілах зірки, розрізали животи, палили на вогнищах і багато іншого.

Напруженість братовбивчого протистояння не затихла і після капітуляції Третього Рейху. В оперативному огляді НКВС України на адресу начальників УНКВС західних областей (липень 1945 р.) зазначало-

* Для порівняння наведемо інші цифри: за скрупульозними підрахунками націоналістичних авторів, з 1941 по 1945 рр. загальні втрати ОУН склали 4756 осіб¹⁹. До цього числа увійшли і ті, хто загинув (помер) внаслідок поранень, хвороб, нещасних випадків у т.ч. за межами України. Близько 2 тис. загинуло й бойовиків УПА. У той же час в період окупації (вересень 1941 – жовтень 1943 р.) число загиблих радянських підпільників тільки в Києві склало 1,5 тис. осіб, по Україні – понад 120 000, з них близько 70 000 були партизани.

ся: “За показами заарештованих ... відомих ватажків підпілля і згідно з аналізом захоплених оунівських директив встановлено, що у зв’язку із закінченням війни ..., величезними втратами ОУН-УПА, а також поступовим звільненням населення західних областей України від оунівського впливу, в значній мірі змінилася організаційна структура ОУН у всіх нижніх і спеціальних ланках, форми і методи боротьби ... проти радянської влади.

У даний час, у зв’язку з можливістю використання частин Червоної Армії, які повертаються з фронтів, для боротьби з ОУН-УПА, бойовики і підпілля чекають т. зв. “більшовицького натиску”. В очікуванні “наступу” ватажки ОУН і УПА вживають заходів до посилення конспірації оунівського підпілля, до вивчення всіх можливих форм цього “натиску” з тим, щоб зберегти свої основні кадри, виробити і протиставити “натиску” нову тактику боротьби з радянською владою, яка відповідає вимогам оперативної ситуації”²⁰.

Фундаментом нової тактики стали три наріжні стратегічні схеми: “Дажь-бог”, “Олег”, “Орлик”. Їх основні положення конкретизували інструкції “Мурашка”, “Оса”, “Бджола”, а також “Тактичні вказівки” на той чи інший період. Схема “Олег” – виховання в націоналістичному дусі молоді, як основного джерела поповнення ОУН і УПА; “Орлик” (за іншими даними “Харків”) – посилення впливу ОУН на населення східних і південних областей України. Головною була схема “Дажь-бог”. Суть її зводилася до збереження націоналістичних кадрів шляхом їх легалізації та вживання в радянські органи влади і управління, зокрема до правоохоронних органів, партійних, громадських та інших організацій, посилення конспірації в діяльності, налагодження системи секретних схованок та зв’язку, організація і здійснення масштабних диверсійних актів.

Реалізуючи нову тактику дій, головним методом якої став терор та диверсії, націоналістичне підпілля та вцілілі підрозділи УПА розгорнули “бункерну” (схрону) війну* – здійснюючи дрібними боївками

* Масове будівництво оунівцями бункерів (схронів, криївок) розпочалося наприкінці 1943 р. До весни 1945 р. потаємні сховища було відкрито у багатьох селянських дворах. В них закладалися резерви продуктів, одягу, лишки зброї тощо. Під керівництвом СБ цими питаннями опікувалися господарчі відділи ОУН. Ще більші земляно-будівельні роботи велись у лісах. Тут схрони розраховувалися на 5–10 і більше осіб.

Після звільнення західних областей від гітлерівців, схрони і криївки виявили майже в кожному четвертому сільському обійсті. Упродовж 1946 р. лише підрозділами внутрішніх військ їх вдалося віднайти 11 780. Загалом за 1946–1950 рр. знищенню піддалися 28 970 різного калібру подібних “об’єктів”, а скільки їх вціліло – невідомо²¹. У деяких із них “борці” за незалежну Україну відсиджувалися упродовж багатьох років, періодично здійснюючи вилазки і вчиняючи криваві насильства, переважно над мирними жителями.

блискавичні напади на промислові, державні, правоохоронні та інші об'єкти, криваві терористичні акти щодо військовослужбовців, співробітників НКВС, НКДБ, міліції, партійних, радянських і комсомольських працівників, колгоспної адміністрації та простих селян.

1946 р. в ході “національно-визвольної боротьби” бандерівці провели 2 124 теракти і диверсії. Людські втрати склали 3 052 особи, з них 1 824 – мирні жителі. У їх числі виявилось і 140 голів сільських рад²².

Варварським насильством піддавалися не тільки “винні”, а й члени їхніх сімей разом із дітьми. Знищувалися і ті, хто мав сміливість виступити свідками у судах щодо кривавих діянь ОУН і УПА. Почалися “чистки” від “неблагонадійних” і у власних рядах. Кількість загиблих в цих ексцесах за найскромнішими підрахунками набагато перевищує цифру “бойових” втрат бандерівців в “запеклих сутичках” із гітлерівцями за весь період окупації. Своїх бандерівці вбивали з не меншою жорстокістю, ніж “жидів і москалів”.

Інших “підставляли” гітлерівцям як ворогів Рейху, зокрема політичних противників з числа мельниківців, серед них поетів Олену Телігу і Ольжича. Першу німці стратили у Бабиному Яру разом з десятками тисяч євреїв, радянських військовополонених, підпільників, партизанів та інших, другого (Олега Кандибу) – в концтаборі “Заксенгаузен”²³.

Згадали в ОУН і досвід 30-х років. Із штабів внутрішніх військ, обласних управлінь внутрішніх справ і держбезпеки почала надходити інформація про застосування націоналістами особливого способу маскування – переодягання в форму військовослужбовців Червоної Армії та внутрішніх військ, співробітників НКВС-НКДБ і міліції. Враховуючи, що під час проведення чекістсько-військових операцій (ЧВО) тільки в одному зі “схронів” на Прикарпатті було виявлено 150 найменувань документів їх жертв, а також однострої, ордени, медалі, особисті речі тощо, проблем в маскуванні для оунівців не існувало*. Зокрема, заступник начальника внутрішніх військ НКВС Українського округу генерал-майор Овчинников в огляді про бойову діяльність військ за перший квартал 1944 р. писав: “27.2.44 банда чисельністю до 100 осіб, одягнутих у червоноармійську форму, напала на с. Лохче (Рівненська обл. – *авт.*). Бандитами вбито голову сільради і замордовано 4 сім'ї радянського і партійного активу”²⁴.

Заступник наркома внутрішніх справ Україна Дятлов в донесенні до ЦК КП(б)У писав: “1 лютого 1946 року, банда чисельністю до 50 осіб, одягнених у форму військовослужбовців Червоної Армії, серед них один із погонями капітана, інший – старшого лейтенанта, решта – з погонями рядових, здійснила наліт на села Слобідка Рихтецька і Рихта Кам'янець-Подільського району”²⁵.

* Відомо, що навіть “командувач” УПА Шухевич неодноразово використовував підставні документи жертв, в тому числі і для відновлення на південних курортах підірваного в схронах здоров'я.

Тоді ж нарком В. Рясной у вказівках на ім'я начальників УНКВС вимагав: "... Деякі бандпрояви здійснюються злочинцями, одягненими у форму військовослужбовців. Уточнюючи обставини вчинення таких бандпроявів, необхідно відповідно до погонів, петлиць, кашкетів та інших знаків розрізнення встановлювати військові звання, і в однострої яких військ одягнені злочинці"²⁶.

Маскуючись під червоноармійців, бійців внутрішніх військ, партизанів, співробітників НКВС-НКДБ, навіть жінок-східнячок, заробітчани тощо, оунівці намагались виявити і знищити "симпатиків" радянської влади, дискредитувати правоохоронні органи, залякати населення*. Особливою жорстокістю відзначалися "камуфльовані" групи "Касьяна", "Морозенка" та багато інших²⁷.

Аналіз ситуації, яка склалася, свідчив: в умовах застосування бандерівцями прийомів війни "з-за рогу" відчутних втрат, у тому числі серед мирного населення, обмежуватися лише використанням бойових сил та засобів, зокрема проведенням ЧВО, надалі не можна. Блокування і прочісування лісових масивів із залученням значних контингентів військ успіх приносили тільки під час зіткнення з великими формуваннями УПА. В інших випадках, добре знаючи місцевість, маючи розгалужену мережу інформаторів і таємних укриттів, дрібні боївки легко проникали крізь заслони або перебиралися в інші райони. Малоефективною тривалий час залишалася і робота місцевої агентурно-освідомленої мережі.

Розпочався пошук комбінованих форм використання військових, агентурно-оперативних та організаційних заходів із протидії диверсійно-терористичній діяльності ОУН і УПА.

Поряд із іншими вжитими заходами (створення оперативних ділянок і груп, рухливих бойових загонів, посилення агентурно-інформативної і оперативно-слідчої роботи тощо), почалося формування спеціальних груп із числа вчорашніх бойовиків УПА і нелегалів ОУН.

Вибирати було з кого: 80 тисяч колишніх оунівців і упістів самі відмовилися від подальшої боротьби, ще десятки тисяч було захоплено під час бойових операцій. При відборі до таких підрозділів перевага віддавалася найбільш авторитетним і досвідченим, а головне тим, хто добровільно виявив бажання боротися з колишніми "товаришами по зброї".

26 квітня 1945 р. заступник начальника Управління з боротьби з бандитизмом НКВС УРСР підполковник А.Ф. Задоя писав: "... Із числа бандитів, які з'явилися з повинною, створені бойові групи, а особи, які

* Упродовж 1948, першому півріччі 1949 р. в західних областях України націоналісти здійснили 3 153 диверсії і терористичні акти. Їх жертвами (лише вбитими) стали 2 360 чоловік. Втрати ж оунівців (вбитими і затриманими) склали 643 особи.

з'явилися в органи НКВС з повинною і про цей їхній вчинок доволі лишньому оточенню невідомо – вербуються в якості агентів ...

Ті, хто з'явився з повинною з числа командного складу УПА та керівного осередку ОУН обов'язково використовуються органами НКВС для підривної роботи серед бандитів і націоналістично налаштованого населення у формі їх виступів у селах..., поширення їх заяв до органів НКВС і з закликами до бандитів наслідувати їхній приклад.

Частина керівних осіб із оунівського підпілля та УПА нами використовуються на бойовій роботі в справі боротьби з бандитизмом, наприклад: курінний командир “Юрченко”, сотник “Дон”, комендант району СБ “Тигр”, пропагандист ОУН “Остап” та ряд інших”²⁸.

Станом на червень 1945 року кількість спецгруп досягла 156, із загальною чисельністю в 1 783 осіб²⁹. За винятком декількох десятків оперативників органів держбезпеки та внутрішніх справ переважно вони склалися зі вчорашніх членів ОУН і УПА.

Перед спецгрупами ставилися завдання: захоплення і знищення керівних центрів або керівників ОУН і УПА; ліквідація дрібних боївок і підпільних груп, насамперед СБ; підведення бандерівців під оперативно-бойовий удар органів та військ НКВС; порушення системи зв'язку, проведення розвідувальної роботи.

Досить швидко діяльність спецгруп принесла результати. До середини 1945 р. ними було знищено 1 958 бойовиків і 22 функціонера ОУН, майже дві тисячі захоплено живими. Як трофеї взято сотні одиниць зброї, зокрема станкові і ручні кулемети, автомати, гвинтівки, а також радіостанції, інше спорядження. Повідомляючи в НКВС СРСР про організацію та ефективність їх роботи, В. Рясной (липень 1945 р.) писав, що “з боку членів спецгруп за весь час їх існування не було жодного випадку зради”. Воювали бойовики не за страх, а за совість. Не випадково, принаймні, понад десять з них було нагороджено бойовими орденами³⁰.

Не менш успішно працювали колишні провідники та пропагандисти ОУН, командири сотень і куренів УПА, референти СБ, рядові націоналісти і на агентурній “стежці війни”. Справа йшла на лад: 1944 р. на контрольованих ОУН і УПА територіях агентурно-освідомча мережа НКВС налічувала 725 “довірених осіб”, у 1945 – 1 200, а на початок 1946 року – вже 14 210. До кінця 40-х років агентурно-інформаційний апарат органів МВС-МДБ налічував тут десятки тисяч інформаторів. Провідне місце серед нього посідали колишні бойовики і нелегали ОУН і УПА*. “Ріст агентурно-освідомчої мережі, – зазначалось

* Лише у Станіславській області агентурно-повідомна мережа органів державної безпеки станом на 1 липня 1946 р. нараховувала 5 671 особу, з них: агентів – 596, резидентів – 93, утримувачів конспіративних квартир – 41, решта були інформаторами. Переважна частина агентів і інформаторів були вчорашні члени ОУН і УПА.

у доповіді Управління з боротьби з бандитизмом НКВС УРСР (січень 1946 р.), – значно прискорив виявлення й ліквідацію бандгруп УПА і оунівського підпілля, а також надав змогу розкрити раніше скоєні ними терористичні і диверсійні акти... На основі агентурних і слідчих даних управліннями НКВС західних областей за звітний період (4-й квартал 1945 р. – *авт.*), здійснено ряд успішних ЧВО, у ході яких ліквідовано 103 бандгрупи, а також повністю або частково 163 оунівські організації.” Наголошувалось: велику допомогу у цьому випадку надали агенти “Курчавий”, “Київ”, “Олександров”, “Мотя”, “Олександровський” з числа вчорашніх оунівців і упістів³¹.

Завдяки отриманій інформації у ході однієї лише операції, проведеної в березні 1945 р. на території Тернопільської області за участю спецгрупи “Орел” проти південного крайового проводу ОУН, було ліквідовано 65 бандитів, 244 захоплено в полон, у тому числі 22 зв’язкових, 105 осіб з’явилося з повинною³². Всього вже на 1 липня спецгрупи ліквідували 1 980 учасників оунівських боїв і членів підпілля, живими захопили 1 142 особи³³.

У той же час лише у першому півріччі цього ж року націоналісти вчинили 2 207 бандпроявів, з них 689 терористичних актів, 212 диверсій, 236 збройних нападів на об’єкти, сотні інших зухвалих наскоків, по-звірячому винищивши та завдавши тяжких поранень і каліцтв 5 766 військовослужбовцям, співробітникам НКВС, також цивільним особам. За агентурними даними, у цей же період ОУН і УПА втратили 1 008 людей керівного складу, в т.ч. членів Центрального, крайових і окружних проводів, інших функціонерів і “зверхників”. Число ж затриманих бандерівців склало понад 46 тисяч. Іще 25 тисяч колишніх “лісових братів” з’явилася з повинною³⁴.

Не менш важливим у нашому випадку є і таке питання: чи допускали співробітники НКВС-НКДБ, у тому числі і члени спецгруп, порушення законності?

Так, порушення законів траплялося, зокрема, людьми з метою помсти, в стані нервового перезбудження, психічних стресів тощо.

Випадки беззаконня мали місце і серед осіб, які виявляли недисциплінованість, а часом і невиправдану жорстокість. Зокрема, про це свідчить доповідна завідувача сектора партійної інформації оргінструкторського відділу ЦК КП(б)У В. Віщуна “Про факти порушення революційної законності в західних областях України” (1945), а також вказівка МВС СРСР “Міністру внутрішніх справ УРСР, начальникам УМВС західних областей УРСР” (1946), доповідна записка військового прокурора військ МВС Українського округу в ЦК КП(б)У “Про факти грубого порушення радянської законності в діяльності т. зв. спецгруп МДБ ” (1949), ряд інших документів.

Аналіз цих фактів показує: вони не мали системного характеру. У той же час НКВС (МВС) СРСР і України неухильно проводили лінію на їх ретельне розслідування, притягнення до суворої дисциплінарної та кримінальної відповідальності винних. Тільки в 1945–1947 рр. питання про стан дисципліни та дотримання законів неодноразово було піднято в наказах, директивних вказівках та постановах.

Так, у наказі (липень 1946 р.) “Про боротьбу з порушеннями радянської законності в органах МВС Української РСР” зазначалося: “Після вигнання німецько-фашистських загарбників, органами і військами МВС розгромлені великі збройні банди і кримінально-бандитські формування. Викриті і віддані до суду багато ватажків фашистських організацій і банд, німецькі ставленики, кримінальні злочинці і розкрадачі соціалістичної власності...”

Переважає більшість працівників органів МВС України... виявляють максимум пильності та наполегливості, самовідданого ставлення до праці...

Наші успіхи в роботі були б значно більшими, якби всі працівники органів МВС УРСР перейнялися свідомістю того, що боротьбу з ворогами, а також порушниками державної дисципліни і громадської безпеки слід вести на високому ідейному рівні, опираючись на широку підтримку мас.

Проте, в наших рядах зустрічаються ще люди, які своєю особистою поведінкою і антикомуністичним ставленням до праці часто компрометують не лише себе, а й органи МВС у цілому”³⁵.

Питання дотримання законності в діяльності органів та військ МВС у січні 1948 р. стало предметом розгляду на засіданні ЦК КП(б)У*. Відтак, було прийнято постанову “Про стан та заходи по зміцненню соціалістичної законності і радянського правопорядку в Українській РСР”.

* На основі постанови ЦК КП(б)У 25 лютого 1948 р. МВС України було видано наказ “Про заходи по зміцненню соціалістичної законності і радянського правопорядку”, у якому, зокрема, зазначалося, що з усіх допущених упродовж 1947 р. особовим складом органів МВС злочинів і правопорушень, 13, 6 % складають випадки порушення законності, із яких 31,6 % заподіяно співробітниками УМВС Львівської, Станіславської, Волинської, Тернопільської, Закарпатської і інших західних областей. Наголошувалося: “Начальникам управлінь МВС, начальникам прикордонних військ МВС, командирам з’єднань внутрішніх військ МВС, начальникам міських і районних відділів МВС і міліції, начальникам шкіл, начальникам таборів, колоній і тюрем МВС – негайно вжити найбільш рішучі заходи щодо попередження й недопущення фактів порушення соціалістичної законності і належного дотримання радянського правопорядку... Винуватих у незаконних арештах і необґрунтованих затриманнях громадян, а також начальників органів, допустивши порушення законів, притягати до суворої відповідальності, аж до судового переслідування Військовим Трибуналом.” (Наказ № 0054 від 25 лютого 1948 р.)

В ній підкреслювалося: мають місце серйозні порушення законів, а “окремі працівники МВС, особливо західних областей, продовжують допускати свавілля і беззаконня, вчинки, які ганьблять органи МВС і завдають великої шкоди нашій соціалістичній державі”³⁶.

На противагу “викривачам” радянського беззаконня в Україні другої половини 40-х, початку 50-х років, які замовчують наслідки, котрі наступали для порушників законів, наголосимо: тільки в 1946 р. за ігнорування чинного законодавства до кримінальної відповідальності, в тому числі з винесенням вироку про вищу міру покарання, було засуджено 575 осіб, із них співробітників МВС – 358, МДБ – 35, військовослужбовців внутрішніх військ – 182³⁷. Майже три тисячі осіб були звільнені з органів державної безпеки і внутрішніх справ. Із усіх, до кого вживалися заходи дисциплінарного стягнення і кримінальних покарань, 40 % становили органи і війська МВС – МДБ західних областей.

В огляді “Про порушення радянської законності військовослужбовцями військ МВС і працівниками МВС і МДБ за перший квартал 1947 року” зазначалося: “Усіма підвідомчими трибуналами військ МВС Українського округу розглянуто 134 справи, за якими засуджено 170 осіб: співробітників МВС – 109 (64,1 %); МДБ – 12 (7 %), військовослужбовців внутрішніх військ – 49 (28,99 %). Зокрема: офіцерів – 56, сержантів – 14, рядових – 100”. Майже 70 % з них судовим переслідуванням піддалися за злочини, вчинені на теренах Західної України. 5 з яких були засуджені до страти, 65 отримали від 5 до 10 років позбавлення волі, решта – від 2 до 4 років таборів³⁸.

Загальна ж кількість співробітників правоохоронних органів Західної України, які притягувалися до кримінальної відповідальності за протиправні дії стосовно громадян у 1945–1953 рр., склала понад дві

* У липні того ж року міністр внутрішніх справ України Т. А. Строкач писав на адресу М. С. Хрущова (голова Ради міністрів УРСР) і Д. С. Коротченко (секретар ЦК КП(б)У): “Представляя при этом копию приказа МВД за № 00106 от 10 июля 1946 года – докладываю: ... В целях недопущения фактов нарушения советской законности, а также должного реагирования на каждый случай их проявлений, Министерством внутренних дел УССР было издано 14 приказов и директив.

Одновременно с мерами политико-воспитательной работы ..., из органов МВД за шесть месяцев 1946 года уволено 2 185 человек ... За первое полугодие, по имевшимся 408 случаям нарушений советской законности, привлечено к ответственности 537 человек. Из них: предано суду – 146 человек и наказано в дисциплинарном порядке 391 человек. Из числа заслушанных дел в Военном Трибунале – 42 дела слушались показательным процессом и приговоры по ним были объявлены в приказах и доведены до каждого оперативного работника горрайорганов МВД УССР.

В результате проводимых мероприятий, случаи нарушений советской законности за последнее время ... пошли на снижение”³⁹.

тисячі осіб. Були серед них і бойовики спецгруп, частина з яких по-стала перед судами військових трибуналів, зазнавши найсуворішого покарання.

Характеризуючи діяльність спецгруп і результати їх роботи, необхідно відзначити:

– їх ефективність, особливо в перший період (1945–1948 рр.) була досить високою;

– основу спецгруп складала виключно вчорашні нелегали і бойовики ОУН і УПА, насамперед ті, хто добре знав націоналістичну організаційну структуру, канали зв'язків, систему таємних укриттів і т. ін., а головне – форми і методи диверсійно-терористичної діяльності, зокрема, прийоми терору і диверсій. Усе це вони більш ніж успішно застосовували проти своїх недавніх однодумців;

– дії спецгруп мали як практичні результати щодо знищених і захоплених радикально налаштованих націоналістів, так і у вигляді ліквідованих схронів, взятих трофеїв і т. ін., одночасно і в морально-психологічному впливові на хід і розмах дій ОУН і УПА.

Зневірившись у ідеях ОУН і переконавшись на практиці у справжніх цілях і намірах керівників ОУН і УПА, бойовики спецгруп своїми діями здійснювали помітний вплив на тих, хто продовжував залишатися в лісах і в підпіллі. Намагаючись захистити власні ряди від проникнення “єреси”, СБ розгорнула масштабний терор у націоналістичному середовищі проти “ненадійного повстанського елементу”. Його жертвами стали щонайменше близько 10 тисяч людей*.

Безперечно й те, що будучи зброєю агентурно-оперативної та бойової роботи радянських спецслужб, спецгрупи в ряді випадків допускали грубі порушення законів. Повністю уникнути їх, насамперед шляхом притягнення до суворої, у т. ч. кримінальної відповідальності винних через різні причин вдалося не завжди. Але така робота активно, а головне цілеспрямовано велася.

У ситуації, яка склалася, з точки зору влади, головне полягало, якщо не в докорінній ліквідації, то, принаймні, в намаганні за допомогою спецгруп призупинити розгул насильства і терору, які охопили західний терен України в післявоєнний період. У цьому напрямку, безсумнівно, досліджувані підрозділи НКВС-НКДБ зіграли свою роль.

Правда якраз полягає і в тому, що проти оунівського підпілля і УПА в складі спецгруп наполегливо, а головне успішно боролися не

* Окрім чотирьох тисяч знищених “мельниківців”, до жовтня 1945 р. один лише крайовий референт СБ “Смок” (Микола Козак), на чолі групи горлорізів СБ замордував 889 членів власного підпілля і бойовиків УПА. Спеціальна інструкція Проводу ОУН – Б вимагала будь-якими доступними методами (удушення, повішення, розстріл, четвертування) знищувати усіх, хто підтримує “совіти”, залишаючи на трупах написи – “За співпрацю з НКВС”. Не випадково населення називало есбістів “янголами з удавками”⁴⁰.

тільки енкаведисти, а переважно їхні вчорашні однодумці – “товариші по зброї”. На наше переконання, стверджувати, що спецгрупи використовувалися для “вбивства населення, котре співчувало ОУН-УПА”, як це намагаються довести сучасні апологети захисту радикально-націоналістичного руху, немає ніяких підстав. В умовах масштабного кровопролиття, що мало місце у західних областях в період 40-х початку 50-х рр., їх використання багато у чому стало жорстоким, а водночас виправданим кроком з боку влади.

¹ Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2-х кн.. Кн. 2. – К.: Либідь – Військо України, 1994. – С. 408–424.

² Там само. – С. 460–464.

³ Там само. – С. 462.

⁴ Судоплатов Павел. Разведка и Кремль. Записки нежелательного свидетеля. – М.: ТОО “Гея”, 1996. – С. 298–299, 301.

⁵ Там само.

⁶ Україна партизанська: наук.-довід. вид. / Авт.-упоряд.: О. В. Бажан, А. В. Кентій, В. С. Лозицький та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2001. – С. 5.

⁷ *Свтушенко В.* Бандерівщина / “Союз”, № 9, 1990. – С. 70.

⁸ Там само. – С. 69–70; Документи изобличают: Сборник докум. и матер. о сотрудничестве украинских националистов со спецслужбами фашистской Германии. Изд. 2-е допол. – К., 2004. – С. 7.

⁹ Военно-исторический журнал, № 4, 1990. – С. 53.

¹⁰ Внутренние войска в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.: Док. и материалы. – М.: Юридическая литература, 1975. – С. 630.

¹¹ Там само. – С. 627–628.

¹² Там само. – С. 627–628.

¹² Внутренние войска в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.: Док. и материалы. – М.: Юридическая литература, 1975. – С. 630.

¹³ *Ткаченко Г. С.* Велика Вітчизняна війна в кривому дзеркалі маніпуляторів свідомості – К.: Україна, 2009. – С. 9.

¹⁴ Внутренние войска в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.: Док. и материалы. – М.: Юридическая литература, 1975. – С. 627–628.

¹⁵ Білас І. Г. Указ. праця. – С. 605, 606.

¹⁶ Центральний державний архів громадських організацій (ЦДАГО) України, ф. 3, оп. 1, спр. 255, арк. 387.

¹⁷ Документи изобличают... – С. 116.

¹⁸ Там само. – С. 121.

¹⁹ Див.: *Полікарпенко Г.* Організація українських націоналістів під час Другої світової війни. Вид. 4-е доп. / за ред. Б. Михайлюка. (На чужині): б. н., 1951. – С. 144–145; *Верига Василь.* Втрати ОУН в часі Другої світової війни. – Торонто, Канада, 1991. – С. 182.

²⁰ Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДАСБ) ф. 13, спр. 372, т. 11, арк. 14; т. 62, арк. 7.

²¹ *Бондарук Григорій.* “Ангели” з удавками: Правда про бандерівську службу безпеки (СБ ОУН-Б) / Селянська правда від Івана Бокого, 2012, 9 лютого. – С. 4.

- ²² Архів МВС України, ф. 3, оп. 1, спр. 86, арк. 6, 7.
²³ *Бондарук Григорій*. Указ. праця. – С. 4.
²⁴ Внутренние войска в Великой Отечественной войне... – С. 652.
²⁵ *Чайковський А. С.* Миттєвості історії. – К.: Україна, 2000. – С. 268.
²⁶ Архів МВС України, ф. 3, оп. 1, спр. 84, арк. 17.
²⁷ *Бондарук Григорій*. Указ. праця. – С. 4.
²⁸ *Білас І. Г.* Указ. праця. – С. 459–460.
²⁹ Там само. – С. 462.
³⁰ Там само. – С. 462, 468.
³¹ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 62, арк. 37–38, 39–43.
³² *Білас І. Г.* Указ. праця. – С. 454.
³³ Документы избличают... – С. 183.
³⁴ *Білас І. Г.* Указ. праця. – С. 607, 608.
³⁵ Архів МВС України, ф. 46, оп. 1, спр. 21, арк. 46–49.
³⁶ Там само, ф. 46, оп. 1, спр. 44, арк. 45.
³⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, ч. II, арк. 421.
³⁸ Там само, ф. 1, оп. 23, ч. II, спр. 9/8, арк. 63–70.
³⁹ Архів МВС України, ф. 46, оп. 1, спр. 44, арк. 45.
⁴⁰ *Бондарук Григорій*. Указ. праця. – С. 4.

Освещаются вопросы возникновения, функционирования и результаты деятельности спецгрупп НКВД и НКГБ в 1944–1953 гг. Акцентируется внимание на причинах их появления, а также фальсификации рассматриваемой проблемы.

Ключевые слова: спецгруппы; НКВД; НКГБ; ОУН; УПА; террор; диверсии; служба безопасности(СБ); боевики; нелегалы; военные трибуналы; законность; правопорядок.

There is highlighted the establishing, functioning and the results of activity of special groups of Commissariat for International Affairs (NKVD) and National Committee of State Security (NKGB) in 1944–1953. The author stresses on the reasons of their arising and the falsification of the problem, discussed in the article.

Keywords: special groups; NKVD; NKGB; OUN; UPA; terror; diversions; security service; fighters; illegal residents; war tribunals; legality; the low and order.

УДК [930.22+338](477)

В. В. ГОРЕВА*

**РОЗВІДКИ УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛІЇ
НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО ІНСТИТУТУ ПЛАНУВАННЯ
І НОРМАТИВІВ У СФЕРІ ЕКОНОМІЧНИХ
ТА ІНФОРМОЛОГІЧНИХ ДОКУМЕНТОЗНАВЧИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ У 1960–1980-х рр.**

Проаналізовано дослідницьку діяльність Української філії науково-дослідного інституту планування і нормативів при Держплані СРСР у м. Києві у сфері економічних та інформологічних документознавчих досліджень. На основі проведеного історіографічного аналізу наукової продукції Української філії висвітлюються документознавчі розвідки цієї інституції, що здійснювалися в УРСР у 1960–1980-х рр.

Ключові слова: економічні документознавчі дослідження; інформологічні документознавчі дослідження; діловодство; уніфікація і стандартизація документації; інформаційні потоки; автоматизація та оптимізація управління.

Дослідницька діяльність Української філії науково-дослідного інституту планування і нормативів при Держплані СРСР у м. Києві (далі – Українська філія) в сфері економічних та інформологічних документознавчих досліджень в Україні припала на 1960–1980-ті рр¹. За цей час відповідно до покладених на неї завдань ця науково-дослідна установа здійснювала наукові дослідження діловодства як ефективного чинника економічного розвитку в галузі удосконалення управління народного господарства² та досліджувала системи потоків документації різних установ та організацій союзних республік³, що було особливо актуальним для впровадження автоматизованих систем управління. Проте архівні джерела з наукового доробку цієї інституції недостатньо вивчені сучасним документознавством і потребують комплексного узагальнення⁴. Охарактеризувавши зміст та сутність здійснених документознавчих досліджень Української філії в УРСР у другій половині ХХ ст., ми виявимо чинники, що впливали на процес економічних документознавчих розвідок Української філії в 1960-х рр. Також ми зможемо проаналізувати зміст інформологічних розвідок Української філії в контексті вивчення потоків інформації та визначити роль документознавчих досліджень фахівців Української філії.

* *Горева Вікторія Володимирівна* – головний спеціаліст відділу нормативно-методичного забезпечення діловодства Державної архівної служби України.

Організаційні витоки Української філії починаються з лабораторії вдосконалення організації управління промисловістю при СКБ заводу верстатів-автоматів ім. М. Горького Київського раднаргоспу, яка була створена за постановою Уккраннаргоспу № 142 від 9 травня 1964 року⁵. Саме тоді Київський раднаргосп запропонував створити установу (науково-дослідне підприємство) відповідно до рівня механізації функцій управління, планування, аналізу і обліку в різних галузях промисловості, щоб мати можливість на них опробувати методи планування і визначити основні умови ефективного використання обчислювальної техніки та раціональної організації управління підприємством.

У січні 1966 р. на базі Лабораторії згідно з наказами Держплану СРСР від 18.01.1966 і Держплану УСРС від 07.09.1966 створено відділ наукової організації управління народним господарством науково-дослідного економічного інституту Держплану СРСР⁶. У червні 1966 р. відповідно до Розпорядження Ради Міністрів СРСР від 30.09.1966 № 478-р., наказу Держплану СРСР від 07.09.1966 № 1020 здійснено передачу науково-дослідному інституту планування і нормативів (далі – НДПіН) при Держплані СРСР зазначеного відділу наукової організації управління, який перейменували на Українську філію науково-дослідного інституту планування і нормативів при Держплані СРСР у м. Києві⁷. Підставою для діяльності установи слугувало загальне положення про науково-дослідні, конструкторські, проектно-конструкторські та технічні організації, затверджене постановою Держплану Ради Міністрів СРСР з науки і техніки від 13.11.1970 № 427 та статуту НДПіН⁸.

Основними завданнями⁹ було проведення разом з НДПіН наукових досліджень й участь у розробках:

- методичних і методологічних проблем планування в промисловості, а також використання природних ресурсів і охорони навколишнього середовища;
- методології створення системи техніко-економічних норм і нормативів для планування народного господарства;
- методичних проблем удосконалення систем управління;
- методичних проблем упровадження в планування економіко-математичних методів і обчислювальної техніки.

У листопаді 1991 р. наказом від 25.11.1991 № 60-К Постанови Державної економічної Ради Кабміну України Українська філія ліквідована. На її базі створений Національний інститут економічних програм при Колегії з питань економічної політики Державної Ради України¹⁰.

Здійснення економічної реформи в повоєнному періоді УРСР, перехід промисловості на так звані нові методи планування та економічного стимулювання виробництва мали, на думку тогочасних реформаторів, підвищувати вимоги до органів управління промисловими підприємствами в 1960-х рр. для забезпечення зростання економічної ефектив-

ності їх діяльності¹¹. У методології народногосподарського управління центральне місце посідав економічний метод, сутність якого полягала у взаємозв'язаному визначенні матеріальних, трудових, фінансових ресурсів і потребу в них¹². Збільшення потоку інформації, пов'язаного зі зростанням обсягів виробництва, призвело до збільшення трудовитрат для її отримання, зберігання і опрацювання. Стало зрозумілим, що без технічного формування, передавання та опрацювання інформації неможливо ефективно оперувати нею, навіть за умови збільшення кількості працівників.

Державним планом науково-дослідних і експериментальних робіт на 1966 р., затвердженим постановою Ради Міністрів СРСР від 20.11.1965 № 975, було передбачено розроблення систем документування та вимог до створення документів в управлінні установ і підприємств з урахуванням обчислювальної і організаційної техніки¹³. Однією з науково-дослідних установ, на які було покладено розроблення загальних засад документування управлінської діяльності, оформлення службового листування та деякі інші питання, пов'язані зі створенням Єдиної державної системи діловодства (далі – ЄДСД) в СРСР, була Українська філія.

Економічні документознавчі дослідження Української філії полягали в дослідженні стану системи діловодства в органах влади УРСР та інших установах з метою його удосконалення та оптимізації. Досліджуючи удосконалення системи діловодства та форм управлінської й галузевої документації, науковці Української філії з'ясували вплив організаційних умов на ефективність науково-технічного прогресу. Організаційно-економічні умови підвищення ефективності науково-технічного прогресу полягали в розробленні пропозицій щодо підвищення якості продукції народного господарства, його планування і управління за допомогою реалізації науково та технічно обґрунтованої системи діловодства¹⁴. Розроблення пропозицій для подальшого удосконалення організаційних умов підвищення ефективності впровадження нових форм роботи з документами у галузях народного господарства було одним із важелів економічної науки, оскільки в кінцевому підсумку від пришвидшення впровадження досягнень науки і техніки, як тоді планувалося, залежало подальше зростання економіки, підвищення ефективності і якості роботи в цілому.

Упродовж 1964–1967 рр. Українською філією на базі Укрраднаргоспу, Ради Міністрів УРСР, наукових та адміністративних установ, організацій, підприємств УРСР було здійснено економічні документознавчі розвідки з дослідженням організації діловодства та його механізації як ефективного чинника економічного розвитку, опрацювання проблем уніфікації та стандартизації управлінської документації, розроблення й удосконалення класифікаторів питань діяльності апаратів управління і документування управлінської інформації.

Для удосконалення організації управлінської праці і діловодства в системі управління промисловістю були розроблені рекомендації щодо спрощення документообігу¹⁵; для органів планування та управління, установ і підприємств були розроблені системи документування й документстворення із урахуванням можливості застосування обчислювальної та організаційної техніки¹⁶; розроблений проект Інструкції з організації діловодства, звітності і контролю виконання в науковій установі¹⁷; було репрезентовано основні положення з організації документообігу, реєстрації й контролю за виконанням документів із застосуванням оргтехніки в центральних установах союзної республіки¹⁸ тощо.

Здійснений системний аналіз стану діловодства, документообігу та роботи служб діловодства дозволив фахівцям Української філії визначити основні напрями механізації діловодства і адміністративно-управлінської праці працівників у сфері керування промисловістю¹⁹. Проведені теоретичні дослідження і практична перевірка отриманих результатів в апараті Держплану УРСР і деяких адміністративних установах УРСР дозволили розробити методи організації діловодних процесів і визначити кількість співробітників, що здійснюють ці процеси таким чином, щоб забезпечити оптимальне функціонування цих установ²⁰. Проте, враховуючи яскраво виражений “випадковий” характер кількості документообігу установи та пов’язані з цим діловодні процеси, детерміновані методи розрахунку організації діловодних систем не були в строгому сенсі науково обґрунтованими, а розрахунки, отримані за допомогою цих методів, давали приблизне уявлення про функціонування діловодства в цілому²¹.

Результатом дослідження проблем уніфікації та стандартизації управлінської документації були розроблені основні наукові принципи уніфікації, що виявлялося в:

- досягненні одноманітності документів в межах системи документації;
- в централізованому рішенні проблеми;
- в єдності методологічного та організаційного керівництва;
- в установленні контролю зі сторони вищих органів управління²².

Важливим внеском фахівців у створення та функціонування ЄДСД була участь в розробленні проекту розділу ЄДСД, присвяченому дослідженню групи документів, що створюються в процесі організаційно-розпорядчої діяльності, порядку їх ініціювання, оформлення, виготовлення і користування²³. Фахівці філії розробили основні принципи уніфікації і стандартизації управлінської документації та проектування нових форм документів, які могли б певним чином замінити різноманітність службових листів, розробили бланки та типові тексти²⁴, навели формуляри-зразки організаційно-розпорядчої документації, тощо.

Ними було сформульовано основні положення документування організаційно-розпорядчої діяльності, запропоновано систему класифікації і визначено склад документів, що створювалися в процесі цієї діяльності, наведено їх формуляри-зразки і для 12 найуживаніших документів розроблено проекти стандартів²⁵. В основу дослідження була покладена практика документування в установах і організаціях та досвід, накопичений у цьому напрямі, науково-дослідними установами.

Узагальнення накопиченого досвіду під час дослідження варіантів чинних у 1920–1960-х рр. в СРСР відомчих класифікаторів питань діяльності дозволило створити вдалий відомчий класифікатор з урахуванням системного підходу до подальшого його проектування та розвитку²⁶. На прикладі Укранаргоспу як важливої керівної установи УРСР співробітниками Української філії було здійснено дослідження організації управлінської праці і діловодства та розроблено надзвичайно вдалий відомчий класифікатор питань діяльності апарату управління Укранаргоспу. В класифікаторі визначено ознаки класифікації питань діяльності, порядок їх розміщення, технологія роботи з класифікатором тощо. Створення цього відомчого класифікатора дозволяло виявити шляхи досягнення інформаційної сумісності автоматизованих систем управління. Створення класифікаторів у 1960–1970-х рр. спрямовувалось на формалізацію інформації і перетворення її на форму, зручну для введення в обчислювальні машини.

Впровадження в практику управління народним господарством СРСР на початку 1960-х рр. автоматизованих систем управління спонукали Українську філію здійснювати аналіз документальних інформаційних потоків з метою дослідження процесів і законів передавання, розподілення, опрацювання і перетворення інформації, тобто застосовувати інформологічні підходи. Саме поняття “інформологія” формувалося в різних науках, породжуючи різноманітність поглядів науковців та полеміку як щодо сутності науки, так і щодо природи поняття “інформація” і полісемію цього слова²⁷. Класичне визначення завдання науки інформології сформульоване в 1970-х рр. В. Сіфоровим, як “вивчення процесів кодування, декодування, запам’ятовування, зберігання, пошуку, доставляння, порівняння, відображення, виробництва, перетворення, споживання інформації”²⁸.

Інформологічні напрями документознавчих досліджень Української філії здійснювалися в контексті розроблення структури керування виробництвом та створення автоматизованих систем управління на прикладі аналізу потоків управлінської та профільної документації. Зокрема аналіз потоків планово-економічної інформації в УРСР у 1960–1980 рр. виконувався на прикладі галузі моделювання народногосподарського планування²⁹. З метою розроблення автоматизованої системи нормативів та підгалузевих систем були визначені види і зміст нор-

мативної інформації, що функціонувала в галузях народного господарства, розроблено принципи проектування систем опрацювання інформаційних даних, які створювалися для оперування цією інформацією та на їх основі здійснено планові розрахунки. Крім цього, було виокремлено основні типи інформації, що підлягали опрацюванню, а потім для кожного типу було запропоновано унікальний алгоритм опрацювання.

Спеціалісти Української філії застосовували основи та принципи інформологічного підходу для побудови інформаційної моделі діловодства. Під час дослідження діловодства як системи, було сформульовано основні принципи організації діловодних процесів, діловодні функції охарактеризовані кількісними параметрами, які дозволяли оцінити обсяги трудовитрат на їх виконання, визначено параметри потоків документації та їх розподіл на елементарні потоки³⁰.

Продовженням оптимізації діловодства установи як системи документального обслуговування стало розроблення пропозицій з удосконалення документальних форм планових і господарських органів для рівнів: підприємство – УРСР – СРСР³¹. На прикладі потоків управлінської та профільної документації гірничої галузі під час створення автоматизованої системи оперативного планування і управління виробництвом були розроблені загальні положення щодо профільної документації, типові документи і методи розрахунків³². Наводиться діюча на той час і проектна документація, макети перфокарт, представлені алгоритми розрахунків. Наукові розробки з кожного виду ресурсів подано у вигляді детальних алгоритмів, які планувалося впроваджувати на машинних програмах на обчислювальних центрах установ. З метою розроблення методик для опрацювання значних обсягів інформації, що були необхідні ланкам управління для прийняття рішень, було розроблено інформаційне забезпечення для автоматизованих системах управління на рівні планування від підприємств до Держплану СРСР³³.

Починаючи з 1970-х рр., одним із напрямів наукових досліджень Української філії було створення та удосконалення системи уніфікованих форм первинної та планової документації, зокрема для опрацювання її на обчислювальних машинах з метою застосування в автоматизованих системах виробництва³⁴. Так, для рівнів: підприємство – республіканське міністерство – Держплан УРСР – Держплан СРСР було розроблено первинні форми документів, а галузеві форми планової документації максимально ідентифіковані відповідно до уніфікованих форм Держплану СРСР³⁵. За результатами роботи підготовлені таблиці уніфікованих форм планової документації, що рекомендувалися для використання Держпланом УРСР і республіканським міністерствам УРСР під час складання річних планів³⁶. Крім системи уніфікованих форм первинної та планової документації, було розроблено республіканські класифікатори норм і нормативів³⁷.

Як результат досліджень потоків інформації, була створена автоматизована система оперативного планування і управління виробництвом на Інгuleцькому гірничозбагачувальному комбінаті з використанням математичних методів і засобів обчислювальної техніки³⁸. Результати були передані для впровадження обчислювальному центру Інгuleцького гірничозбагачувального комбінату³⁹.

Розробляючи систему планування і керування підприємствами вугільної промисловості на основі застосування електронно-обчислювальної техніки, разом з комбінатом “Укрзахідвугілля” та обчислювальним центром Держплану УРСР були проведені дослідження на базі Львівсько-Волинського вугільного басейну. Дослідження проводилися з метою упорядкування інформації, її систематизації, побудови алгоритмів і програм розрахунків на ЕОМ основних розділів техпромфінплану⁴⁰. Також було підготовлено проекти автоматизованої підсистеми збору, накопичення і оновлення інформації з формами витрат і розрахунку потреб матеріальних ресурсів основного виробництва для залізничної галузі⁴¹ та паливно-енергетичного господарства⁴², а також для всієї промисловості республіканської підлеглості УРСР.

Здійснений аналіз потоків інформації і взаємозв’язків між плановими розрахунками давав можливість проводити класифікації розрахунків⁴³ з можливістю їх формалізації для запровадження загальної схеми розроблення народногосподарських планів і алгоритмізації планових розрахунків у Держплані УРСР відповідно до мережевих моделей, які описували технологію планування і дозволяли реалізувати системний підхід під час створення автоматизованої системи планових розрахунків⁴⁴.

Під час розробки інформаційного забезпечення автоматизованих систем управління (далі – АСУ) та їх підсистем і завдань⁴⁵ фахівці Української філії досліджували проблеми уніфікації документів і використання класифікаторів інформації⁴⁶. Уніфікація первинних документів і машинограм призводила до взаємодії “входу” і “виходу” АСУ різних рівнів, сприяла типізації інформаційного забезпечення, що в результаті сприяло одержанню економічного ефекту⁴⁷. Економічний ефект мав виявлятися за рахунок скорочення кількості документів та покращання їх сприйняття, а також за рахунок скорочення робіт з програмування, економії робочого часу і зарплати⁴⁸.

Таким чином, документознавчі дослідження Української філії були тісно взаємопов’язані з удосконаленням інформаційного забезпечення управління в 1960–1980-ті рр., що передбачало типологізацію та уніфікацію управлінських документів, класифікування та кодування інформації задля безперервної оптимізації функцій управління та отримання вагомих економічних результатів.

Як бачимо, характерною рисою наукових досліджень фахівців Української філії був безпосередній зв’язок з практичними завдання-

ми, що ставилися перед промисловим виробництвом. Дослідження проблем діловодства базувалося на економічних експериментах, які здійснювалися безпосередньо на підприємствах чи в органах управління. Методичною основою цих досліджень був метод економіко-математичного моделювання, що давав можливість забезпечити формалізацію і кількісну оцінку економічних процесів⁴⁹. Результати проведених досліджень надавалися установам, на базі яких здійснювалися дослідження, для впровадження їх у виробництво з метою отримання вагомих економічних результатів⁵⁰.

Роль діяльності Української філії у розвитку та становленню документознавства полягає у розробленні одними з перших в УРСР проектів нормативно-правових актів, методичних вказівок, рекомендацій щодо нормування та організації діловодства з урахуванням можливості опрацювання на обчислювальній техніці до впровадження ЄДСД. Дослідження інформаційних потоків, їх систематизація під час розроблення проектів автоматизованих систем нормативів та підгалузевих систем здійснювалося для вирішення конкретних народногосподарських завдань. Проте, зважаючи на слабку матеріально-технічну базу, повною мірою ці дослідження не могли бути впроваджені у виробництво.

Здійснення поглибленого історіографічного аналізу наукової продукції Української філії та висвітлення етапів розвитку і мотивів здійснення її економічних та інформологічних напрямів документознавчих досліджень в УРСР у 1960–1980-х рр. дозволяє розкрити джерела наповнення змісту документознавства раннього періоду та визначити ступінь значущості у цьому процесі українських дослідників.

¹ Кулешов С., Загорецька О. З історії документознавства в Україні // Студії з архівної справи та документознавства / Держкомархів України, УНДІАСД ; [редкол.: І. Б. Матяш (голов. ред.) та ін.]. – К., 2008. – Т. 16. – С. 78.

² Горєва В. В. Дослідницька діяльність Української філії науково-дослідного інституту планування у сфері економічних документознавчих досліджень // Студії з архівної справи та документознавства / Держкомархів України, УНДІАСД ; [редкол.: С. Г. Кулешов (голов. ред.) та ін.]. – К., 2010. – Т. 18. – С. 63–69.

³ Горєва В. В. Інформологічні дослідження в документознавстві в Україні у 60–70-і роки ХХ ст. (на прикладі досліджень Української філії науково-дослідного інституту планування і нормативів при Держплані СРСР в м. Києві) // Архіви України. – 2011. – № 2–3. – С. 46–56.

⁴ Бездрабко В. В. Документознавство в Україні: інституціоналізація та сучасний розвиток: [монографія]. – К.: Четверта хвиля, 2009. – С. 29.

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 5121, оп. 1, спр. 1. арк. 1–3.

⁶ Там само, спр. 6, арк. 1.

⁷ Там само, арк. 2–4.

⁸ Там само, історична довідка, арк. 1.

- ⁹ Там само, спр. 147, положення про Українську філію НДПіН, арк. 1–7.
- ¹⁰ Там само, спр. 23, арк. 8.
- ¹¹ ЦДАВО України, ф. 5121, оп. 2, спр. 91, 105 арк.
- ¹² Там само, спр. 90, 76 арк.
- ¹³ Там само, спр. 54, арк. 5.
- ¹⁴ Там само, спр. 35, 63 арк.
- ¹⁵ Там само, спр. 31, 63 арк.
- ¹⁶ Там само, спр. 48, 63 арк.
- ¹⁷ Там само, спр. 53, 87 арк.
- ¹⁸ Там само, спр. 47, 121 арк.
- ¹⁹ Там само, спр. 28, 123 арк.
- ²⁰ Там само, спр. 29, 117 арк.
- ²¹ Там само, арк. 80–85.
- ²² Там само, спр. 69, 134 арк.
- ²³ ЦДАВО України, ф. 5121, оп. 1, спр. 14, арк. 10.
- ²⁴ ЦДАВО України, ф. 5121, оп. 2, спр. 30, 75 арк.
- ²⁵ Там само, спр. 48, 63 арк.
- ²⁶ Там само, спр. 81, 105 арк.
- ²⁷ *Чуринов Н. М.* Философские основания информологии - Красноярск: Краснояр. ун-та, 1990. – 236 с., *Коган В.З.* Маршрут в страну информологию. – М.: “Наука”, 1985. – 160с., *Извозчиков В. А.* Этимология и смысл понятия “информология” // Наука и школа. – 2005. – № 1. – С. 25–29.
- ²⁸ *Сифоров В. И.* Методологические вопросы науки об информации. – Вопросы философии. – 1974. – №7. – С. 106–109.
- ²⁹ ЦДАВО України, ф. 5121, оп. 2, спр. 155, 176 арк.
- ³⁰ Там само, спр. 89, 119 арк; спр. 57, 217 арк.
- ³¹ Там само, спр. 123, 62 арк.
- ³² Там само, спр. 197, 70 арк.
- ³³ Там само, спр. 173, 160 арк., спр. 174, 325 арк.
- ³⁴ Там само, спр. 200, 57 арк., спр. 236, 37 арк.
- ³⁵ Там само, спр. 187, 238 арк.; спр. 242, 178 арк.; спр. 285, 30 арк.
- ³⁶ Там само, спр. 305, 29 арк.;
- ³⁷ Там само, арк. 12; спр. 452, 50 арк.; спр. 468, 66 арк.
- ³⁸ Там само, спр. 45, 254 арк.
- ³⁹ Там само, оп. 1, спр. 23, арк. 14
- ⁴⁰ Там само, оп. 2, спр. 115, 68 арк.
- ⁴¹ Там само, спр. 122, 138 арк.
- ⁴² Там само, спр. 125, 95 арк., спр. 126, 75 арк.
- ⁴³ Там само, спр. 57, 217 арк.
- ⁴⁴ Там само, спр. 155, 176 арк.
- ⁴⁵ Там само, спр. 136, 206 арк., спр. 145, 98 арк.; спр. 193, 50 арк.; спр. 195, 35 арк.
- ⁴⁶ Там само, спр. 197, 70 арк.
- ⁴⁷ Там само, спр. 209, 209 арк.; спр. 212, 91 арк.
- ⁴⁸ Там само, спр. 227, 155 арк.
- ⁴⁹ Там само, оп. 1, спр.23, арк. 2.
- ⁵⁰ Там само, спр. 7, арк. 30.

Проанализирована исследовательская деятельность украинского филиала НИИ планирования и нормативов при Госплане СССР в г. Киеве в сфере экономических и информологических документоведческих исследований. На основе проведенного историографического анализа научной продукции Украинского филиала освещаются документоведческие разведки этой институции, которые осуществлялись в СССР в 1960–1980-х гг.

Ключевые слова: экономические документоведческие исследования; информологические документоведческие исследования; делопроизводство; унификация и стандартизация документации; информационные потоки; автоматизация и оптимизация управления.

The author analyses the research activity of the Ukrainian Branch of Research Institute of Planning and Norms under the State Plan of USSR in the Kyiv City in the field of economic and informological documents studying. On the basis of made historiographical analyses of the scientific products of the Ukrainian Branch the article highlighted the document studying researches of this institution, made in Ukrainian SSR during 1960–1980.

Keywords: the economical document studying researches; informological document studying researches; record keeping; the unification and standardization of documents; the informational flows; the automatization and optimization of management.

УДК 930.253(477.84)

Р. Б. КОЖІЙ*

УДОСКОНАЛЕННЯ МЕТОДИЧНИХ ПІДХОДІВ ДО ОРГАНІЗАЦІЇ АРХІВНОЇ СПРАВИ В ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Висвітлено питання, пов'язані з удосконаленням організації і управління діяльністю Державним архівом Тернопільської області: пошук нових методів відбору і реєстрації документів, їх класифікація, облік і зберігання, створення сприятливих умов для використання інформаційних ресурсів.

Ключові слова: Державний архів Тернопільської області; архівні відділи райдержадміністрацій; методичні рекомендації; інструкції.

Упродовж останнього десятиліття на тлі бурхливого розвитку інформаційного суспільства та стрімкого переходу до електронного діловодства поживалося обговорення актуальних проблем удосконалення організації архівної справи на Тернопільщині.

Кожний архівний документ – це свідок минулого, світло істини, жива пам'ять, без якого історик приречений на суб'єктивізм та фальсифікацію.

Сутність проблеми архівознавства полягає у розумінні архівної справи як посередника між минулим, сучасним і майбутнім, архівний документ розглядається не лише як джерельна база, але й як самостійне унікальне соціальне явище¹.

Наступна проблема перебуває у практичній площині, тобто власне архівна справа, формування архівного фонду, проведення експертизи цінності документів. І якщо за такою ознакою, як вид документа (накази, протоколи, акти тощо), визначення термінів зберігання не зазнало змін, то за їхнім змістом він має революційний характер. Нині значні комплекси архівних документів все рідше знаходять свого дослідника. Крім відбору документів на зберігання, визначається час, коли архівний документ стає історичним джерелом з його доступністю, тобто, коли він стає публічним. Це положення виводить на технологічний процес “комплектування – зберігання – доступ – використання”, що має практичне значення. Йдеться про проблему, пов'язану з архівними документами обмеженого користування, а саме про архівні фонди особового походження (творчі матеріали видатних учених – рукописи, конспекти лекцій, щоденники тощо)².

* *Кожій Руслана Богданівна* – головний спеціаліст фінансового відділу Державного архіву Тернопільської області.

Однією із проблем технологічного характеру є організація науково-довідкового апарату архівних підрозділів Тернопільської області. Виникає потреба наукового обґрунтування складу, функцій та завдань різних інформаційно-пошукових засобів (каталогів, путівників, описів) науково-довідкового апарату, у тому числі автоматизованих, що орієнтують істориків-архівістів та інших користувачів інформації у змісті архівних фондів. Документальне середовище як інформаційне джерело відбиває всі аспекти розвитку суспільства в кожний історичний період його існування з урахуванням аспектів сьогодення. Треба створити умови, які б унеможливили фізичну втрату та пошкодження архівних документів, вилучення і приховування їх з метою фальсифікації. Сутність цього процесу полягає у створенні правової бази, розробці комплексу заходів щодо запобігання будь-якій загрози збереженості архівних документів.

Проблема вирішується на різних рівнях: по-перше, на загальнодержавному рівні і у ролі міжархівного довідника, по-друге, це рівень міжархівних баз даних, по-третє, база даних кожного архівного підрозділу. Треба розробити моделі даних архівної системи описування та обліку різного рівня інформації (рівня архіву, фонду, справи, документа, групи документів, адміністративної інформації тощо). Це має стати головним завданням науково-методичної роботи архівознавчого напрямку. Серед завдань у цьому напрямі – формування масивів архівної інформації, фондової систематизації та класифікації документів і документної інформації. Основним обертоном автоматизації має стати облікова інформація на рівні фонду, що зумовлює необхідність прийняття рішення про стандартизовану структуру даних та її зміст, розроблення формату електронного описування³.

На особливу увагу заслуговують методичні підходи до впровадження у діяльність архівів електронних архівних ресурсів зі створенням електронних ресурсів архівної інформації перед архівами Тернопільської області постане завдання забезпечення їх збереження та супроводу, оновлення електронних носіїв інформації, розробку та постійне удосконалення пошукового апарату до них, а також ще багато завдань, пов'язаних з організацією користування ними, доступом до них широкого кола користувачів.

Міжнародна рада архівів рекомендує як міжнародні стандарти кодованого описування архівних інформаційних ресурсів два стандарти метаданих: стандарт кодованого архівного опису – EAD (EncodedArchivalDescription) та стандарт кодованого архівного контексту – EAC (EncodedArchivalContext). У роботах Л. Драгомірової та С. Єремєєва було розглянуто науково-методологічні питання створення архівного опису та архівного контексту, пов'язаних із використанням стандартів EAD та EAC.

EAD – стандарт описування ієрархічно структурованих архівних ресурсів, що містить метадані довідкового апарату архівного ресурсу, а також метадані змісту архівних об'єктів та процесів їх життєвого циклу (зберігання, виокремлення для переміщення, адміністрування тощо).

EAC – стандарт архівного контексту, який надає інформацію про утворювачів архівного ресурсу та їхню діяльність (загальноісторичний, політичний, економічний аспекти тощо)⁴.

Ще один важливий момент – збереження оригінальних архівних документів з паперовими носіями. Якщо вони зовсім не будуть видаватися до читальних залів, то слід вирішити питання забезпечення сховищ сучасними системами регулювання мікроклімату, а також низку питань щодо забезпечення їх належного фізичного стану.

Питання про створення страхового фонду для держархіву Тернопільської області особливо важливе, тому що значна частина документів перебуває в незадовільному фізичному стані. Окрім того необхідно відновити діяльність лабораторії з виготовлення мікрофільмів страхового фонду, обладнавши її відповідним сучасним устаткуванням і матеріалами.

Проблема полягає в тому, що через різноманітність документів, які зберігаються в держархіві Тернопільської області (насамперед за зовнішнім виглядом: різного розміру, обсягу й формату; у різному фізичному стані), утруднює оцифрування їх яким-небудь одним способом. Цифрові копії розшитих документів (ревізські казки), справ товщиною до 30 см дозволить створювати книжковий сканер, що зможе вирівнювати вигин аркуша. Документи великого формату (кадастрові карти) вимагають фотографування по частинами з їхньою наступною “зшивкою”.

Для того, щоб зберегти документи для наступних поколінь, необхідно створити відповідні фізичні параметри зберігання й постійний контроль за ними. Нещодавно виявлені документи з дефектами носія й тексту, а саме – ушкоджені цвіллю одиниці зберігання. Вирішити цю проблему можна придбавши для архіву очисники повітря EMF Model 20600-3, що вбивають всі біологічні забруднення (бактерії, віруси, грибки, цвіль) шляхом фільтрації до 100 %. Кожне архівосховище підлягає регулюванню санітарно-гігієнічного режиму, яке має здійснюватися за допомогою попереднього й наступного хімічного та біологічного обстежень.

Нині, коли документи Національного архівного фонду усе більше затребувані, у читальному залі архіву мають працювати сучасні читальні апарати для перегляду мікрофільмів, читально-копіювальний апарат для виготовлення копій документів із мікрофільмів, а також комп'ютери, які б забезпечували перегляд цифрових копій документів. Відвідувачі читального залу мали б доступ до баз даних і електронних довідників.

Стан організації роботи зі зверненнями громадян постійно перебувають у центрі уваги керівництва держархіву Тернопільської області.

Систематичний аналіз, що проводиться в архіві дає можливість визначити кількість негативних відповідей, які не залишаються поза увагою виконавців та керівництва архіву. На службових нарадах і засіданнях колеги державного архіву області розглядаються питання про пошуки шляхів зменшення кількості негативних відповідей. Аналіз таких відповідей показує, що переважна їх більшість підготовлена за заявами, що надійшли до архіву не за призначенням. Ще один фактор – відсутність у документах відомостей, або неповно викладеної заявником інформації.

Досвід роботи з заявами та методика їх виконання постійно вивчаються і знаходять оформлення в інструкціях та методичних рекомендаціях з виконання запитів, розроблених держархівом області.

Впровадження нормативних документів та методичних розробок відбувається згідно зі спеціальним планом. Впровадження нових методичних розробок шляхом консультації співробітників та надання їм допомоги безпосередньо на робочих місцях є ще однією формою методичної роботи⁵.

Для нормального функціонування архівних підрозділів архіви забезпечуються нормативно-методичною документацією, що регламентує їхню діяльність. Йдеться передусім про “Основні правила роботи державних архівів України”, “Основні правила роботи архівів (архівних підрозділів) державних органів, підприємств, установ, організацій”, “Уніфіковану систему організаційно-розпорядчої документації. Вимоги до оформлення документів”, “Документознавство і теоретичні основи”.

Науково-методичні розробки в межах документознавства спрямовані на забезпечення організації діловодства в установах, організаціях і на підприємствах. Виданий “Перелік типових документів, що утворюються в діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, інших установ, організацій і підприємств, із зазначенням термінів зберігання документів”, який є основним нормативно-методичним посібником у проведенні експертизи цінності документів та їхнього відбору на зберігання (чи знищення), використовується при формуванні справ, розроблені схеми класифікації документів із зазначенням термінів їхнього зберігання⁶.

Так, упродовж 5 останніх років держархівом Тернопільської області видано: “Інструкцію з діловодства в Державному архіві Тернопільської області”, “Робочу інструкцію з проведення перевірки наявності документів в архіві”, “Примірну номенклатуру архівного відділу міської (районної) державної адміністрації на 2007 рік”, “Інструкцію з діловодства за зверненнями громадян”, “Інструкцію з обліку документів”, “Інструкцію щодо заходів з пожежної безпеки для приміщень Дер-

жавного архіву Тернопільської області”, а також “Методичні рекомендації з проведення комплексних, тематичних, контрольних перевірок роботи архівних підрозділів, служб діловодства та експертних комісій підприємств, установ, організацій у зоні комплектування держархіву області”, “Методичні рекомендації щодо виконання запитів громадян, органів виконавчої влади, місцевого самоврядування та інших юридичних осіб” і “Методичні рекомендації з проведення експертизи цінності документів особового походження в процесі описування”.

Найновішою розробкою на сьогодні (грудень 2011 року) є “Методичні рекомендації щодо удосконалення описів в державному архіві Тернопільської області”.

Однією з важливих ділянок науково-дослідної та методичної роботи є підготовка і проведення науково-теоретичних конференцій, семінарів, читань “круглих столів”. Позитивне значення таких форм роботи полягає у тому, що вони сприяють підвищенню фахового рівня архівних працівників, дають їм можливість глибше опанувати методи наукових досліджень, отримати цінну інформацію з конкретних питань, налагодити корисні наукові контакти⁷.

Організація функціонування системи архівів Тернопільщини неможлива без вирішення кадрової проблеми. Архівним установам потрібні фахівці – джерелознавці, фахівці з архівної справи, що спеціалізуються на певному блоці, зокрема на комплексах робіт із комплектування, формування, описування або організації збереженості документальних фондів. Треба організувати на базі ЦДАВО України курси з підвищення кваліфікації архівних працівників нашого регіону, тобто створити навчально-методичну базу, що передбачить розробку освітніх планів і програм, ознайомлення слухачів з національними підручниками з архівознавства, консервації та реставрації документів, стандартизації у галузі архівної справи, з термінологічними словниками з архівознавства, енциклопедіями, бібліографічними та біографічними довідниками українських архівістів.

Основною проблемою сьогодення, що стала провідною в практичній діяльності архівних установ Тернопільщини, є забезпечення надійної збереженості архівних документів.

Слід зазначити, що державний архів Тернопільської області знаходиться у приміщенні монастиря о. Домініканів, яке не відповідає умовам зберігання документів Національного архівного фонду. Завантаженість архівосховищ складає понад 100 %, що унеможливує прийняття на державне зберігання документів установ, які внаслідок реформ, що проводяться в Україні, ліквідовано без правонаступників.

На 1 серпня 2011 р. на державному зберіганні знаходиться 719334 одиниці справ. Майже 20 років держархів Тернопільської області не комплектується документами обласних підприємств, установ, органі-

заций, а також архівних відділів райдержадміністрацій. Понад встановлені строки в архівах установ і організацій зберігається 67200 одиниць зберігання, а в архівних відділах райдержадміністрацій – приблизно 400000 одиниць зберігання. Більшість сховищ архівних відділів теж заповнені на 100 %. Такий стан архівної справи в області може призвести до втрати документів, які ліквідовуються без правонаступників, а також не може забезпечити належних умов для зберігання документів Національного архівного фонду України.

У 2011 р. обласним архівом на державне зберігання було прийнято 2300 справ ліквідованих установ, що призвело до перезавантаженості сховищ і погіршення умов зберігання документів.

Нині державний архів Тернопільської області має прийняти на державне зберігання документи “Фармацевтичної фабрики” (понад 1200 справ); цьогоріч постане питання прийняття на державне зберігання документів ВАТ “Текстерно”, яке перебуває в стадії ліквідації (понад 1500 справ), документів з виборів народних депутатів України та документів установ та організацій, які будуть ліквідовані відповідно до Указу Президента від 09.12.2010 № 1085 “Про оптимізацію системи центральних органів виконавської влади” та постанови Кабінету Міністрів України від 28.03.2011 № 346 “Про ліквідацію урядових органів”.

Через відсутність додаткових приміщень обласний архів не зможе виконувати своїх безпосередніх функцій – створення належних умов для збереження документів Національного архівного фонду.

Невідкладного вирішення потребує питання завершення будівництва нового приміщення державного архіву Тернопільської області, яке було розпочато в 1988 р., яке не проводилося останні роки через відсутність фінансування. Держархівом Тернопільської області освоєно 2 млн. грн. для продовження будівництва держархіву: збудовано дах, здійснено зовнішнє оздоблення приміщення, впорядкування території, розпочато внутрішні будівельні роботи. Стан готовності будівлі на рівні 68 %.

Ситуація щодо збереженості документів НАФ впродовж останніх двох десятиліть характеризується поглибленням розриву між потребами державних архівних установ і можливостями їх забезпечення. Необхідним є розроблення та фінансування державної цільової програми, реалізація якої дала б змогу оснастити архівосховища системами вентиляції та кондиціонування повітря, впровадити сучасні засоби зберігання документів НАФ.

Вивчення архівознавства, особливо теорії і практики архівної справи, дозволяє майбутнім архівістам опанувати найновіші знання щодо організації роботи архівних установ, складання програм їх діяльності, вирішення науково-організаційних, господарсько-економічних, технічних та управлінських питань⁸.

¹ *Ляховицький В. П.* УНДІАСД: п'ять років наукових досліджень в галузі архівно- та документознавства / Студії з архівної справи та документознавства. – К., 1999. – Т. 4. – С.18.

² *Сендик З. О.* Розробка архівістами України наукових основ комплектування державних архівів документами особового походження / Студії з архівної справи та документознавства. – К., 1997. – Т. 2. – С. 6.

³ *Дубровіна Л. А.* Основні положення концепції комп'ютеризації архівної справи в Україні / Студії з архівної справи та документознавства. – К., 1998. – Т. 3. – С. 14–15.

⁴ *Марченко П.* Стандарти кодованих архівного опису та контексту // Арх. України. – 2009. – № 1–2. – С. 79–84.

⁵ Архівознавство: Підручник для студентів іст. ф-тів вищ. навч. закладів України / За заг. ред. Я. С. Калакури та І. Б. Матяш. – К.: Видавн. дім “КМ Академія”, 2002. – С. 268–269, 317.

⁶ *Ляховицький В. П.* УНДІАСД: п'ять років наукових досліджень в галузі архівно- та документознавства... – С.18.

⁷ Архівознавство: Підручник для студентів іст. ф-тів вищ. навч. закладів України... – С. 268–269, 317.

⁸ Там само.

Освещены вопросы, связанные с совершенствованием организации и управления деятельностью государственным архивом Тернопольской области: поиск новых методов отбора и регистрации документов, их классификации, учет и хранение, создание благоприятных условий для использования информационных ресурсов.

Ключевые слова: Государственный архив Тернопольской области; архивные отделы райгосадминистраций; методические рекомендации; инструкции.

There are highlighted the problems connected with the improving of organizational process and management of the State Archives of Ternopil Region: the searching of new methods of selection and registration of documents, the arrangement and preservation; the creation of convenient conditions for using of informational recourses.

Keywords: The State Archives of Ternopil Region; the Archival branches of Regional State Administrations; methodical recommendations; instructions.

УДК [930.253+94](477.51)

Р. Б. ВОРОБЕЙ*

ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ – 210 РОКІВ

Подано деякі документи, що зберігаються в Державному архіві Чернігівської області, а також проаналізовано окремі джерела щодо дослідження питання утворення та розвитку Чернігівської губернії у XIX – на початку XX століття.

Ключові слова: Російська імперія; губернія; адміністративна одиниця; українські землі; статистичні свідчення.

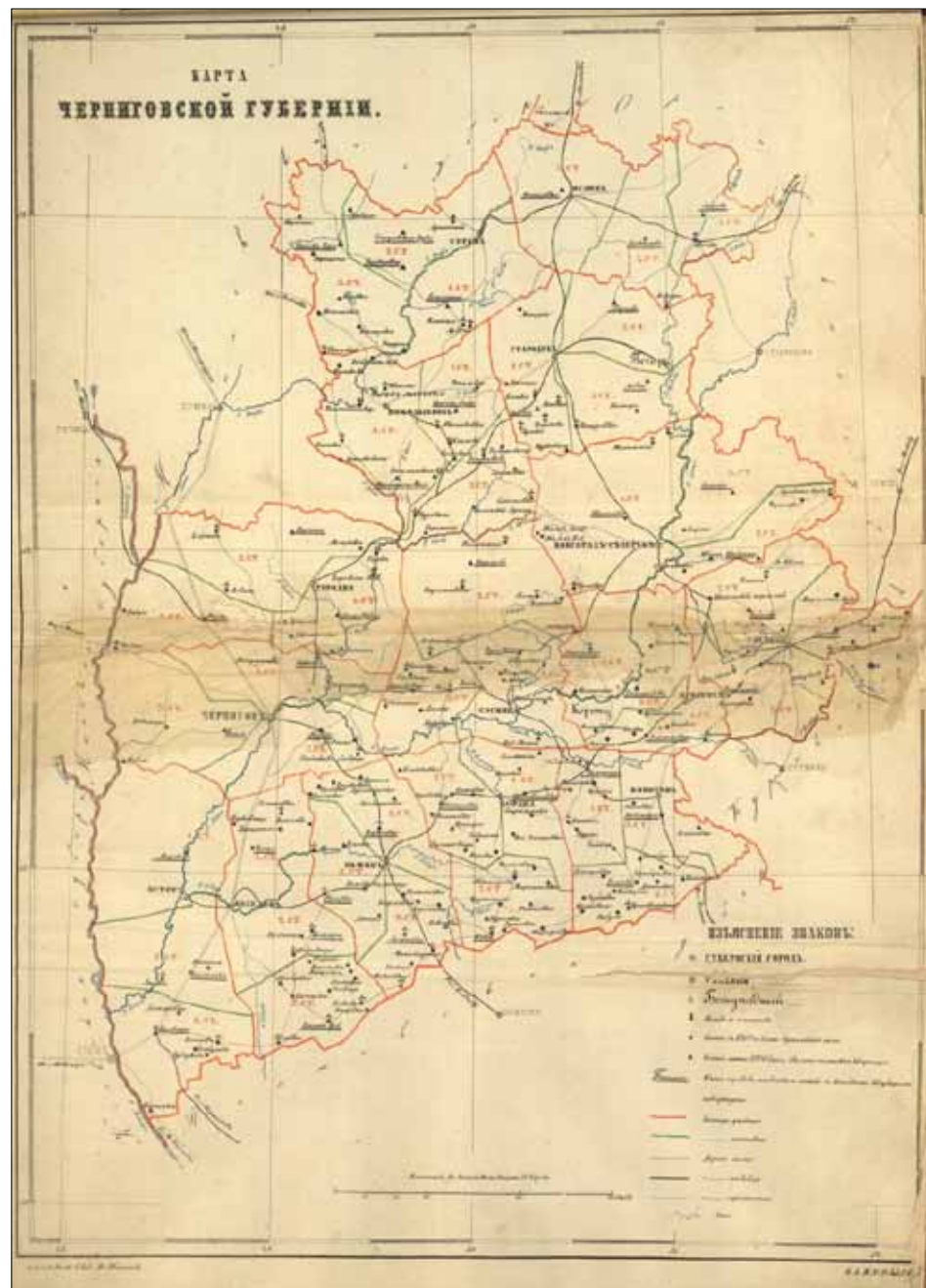
У 2012 р. виповнюється 210 років з часу утворення Чернігівської губернії. Мета даної статті полягає у проведенні короткого огляду джерельної бази вивчення історичного періоду утворення та розвитку Чернігівської губернії. Йдеться передусім про деякі друковані джерела, що зберігаються в Державному архіві Чернігівської області, а також про архівні документи фонду Чернігівського статистичного комітету.

Згадаймо, що вперше поділ Московської держави на губернії відбувся за указом Петра I у 1708 році: встановлювалося вісім губерній, дві з яких – Київська і Азовська – займали частину території України. 1775 р. за “Установлением о губернии”, яке поширювалося на українські землі з 1781 р., Російську імперію було поділено на сорок одну губернію. Щодо території Лівобережної України, то 1796 р. вона отримала назву Малоросійської губернії.

27 лютого 1802 р. відбувся поділ Малоросійської губернії на дві менші за територією адміністративні одиниці – Полтавську та Чернігівську губернії: “20.162. – Февраля 27. 1802. Сенатский, по Высочайше утвержденному докладу. – Об учреждении Губерний Малороссийских: Черниговской и Полтавской и Белорусских: Могилевской и Витебской.

Правительствующий Сенат слушали Высочайше подтвержденные Его Императорским Величеством доклады Правительствующего Сената минувшего января 28, которыми всеподданейше представлено было, 1-м чтоб из Малороссийской губернии учредить две губернии, и именоваться одной Черниговскою, а другой Полтавскою губерниями, и в каждой из них быть по 12 поветов или уездов, и именно в Черниговской ныне уже существующим: 1) Черниговскому, 2) Козелецкому, 3) Нежинскому, 4) Конотопскому, 5) Глуховскому, 6) Новгород-Се-

* *Воробей Раїса Борисівна* – кандидат наук з державного управління, директор Державного архіву Чернігівської області.

Мапа Чернігівської губернії середини ХІХ століття. – Черниговская губерния.
Список населенных мест по сведениям 1859 года. – Санктпетербург, 1866.

верському, 7) Сосницкому, 8) Стародубському, 9) Мглинському, да вновь учредить 10) Городнической, 11) Новоместской, 12) Борзенской, возобновя прежде бывшие уездные или поветовые правления в городах того же имени...”¹.

До складу Чернігівської губернії у 1802 р. увійшло 12 повітів. Згідно з указом від 27 березня 1803 р. “О новом разделении Малороссийской губернии на поветы“ у Чернігівській губернії повітовими містами стали також Остер, Кролевець та Сураж. У 1809 р. Новоміський повіт було перейменовано на Новозибківський:

“24.460. – Генваря 30. 1809. Именной, данный Сенату. – Об уничтожении в Черниговской губернии поветового города, Новое Место называемого; об учреждении такового в слободе Зыбкой с наименованием онаго Новозыбкой; об обращении на устройство сего города откупной суммы за продажу вина по слободе Зыбкой; об учреждении в нем вместо Ратуши Магистрата и о запрещении евреям селиться и прописываться в оном.

По доведенному министром внутренних дел до сведения нашего представлению Малороссийского генерал-губернатора, о необходимости уничтожить поветовой город Черниговской губернии, Новое Место называемый, учредить таковой в слободе Зыбкой, в малом расстоянии от первого находящийся и населением, обзаведениями и движением промышленности, над оным преимущественной, повелеваем: 1) Город Новое Место оставить заштатным. 2) В слободе Зыбкой учредить поветовой город. 3) Именоватъ город сей Ново-Зыбкой. 4) Откупную сумму за продажу вина по слободе Зыбкой в Казенную палату доселе поступавшую, обратить впредь на устройство города Ново-Зыбкого. 5) Вместо Ратуши учредить в нем Магистрат. 6) Запретить евреям поселяться и прописываться в оном.

Правительствующий Сенат не оставит учинить о сем надлежащего распоряжения”².

Наступні ж 100 років майже не внесли змін до адміністративного поділу Чернігівської губернії; вона складалася з 15 повітів, що поділялися на 187 волостей.

На початку 1917 р. українські землі перебували у складі Київської, Чернігівської, Харківської, Полтавської, Катеринославської, Херсонської, Таврійської, Чорноморської, Подільської та Волинської й частково Люблінської, Сідлецької, Гродненської, Мінської, Бессарабської і Кубанської губерній. У 1919 р. у складі РРСФР була створена нова губернія – Гомельська, до складу якої було включено 4 повіти Чернігівської губернії: Мглинський, Новозибківський, Стародубський, Суразький.

У серпні 1920 р. був створений Шосткинський повіт, до якого увійшли волості: Івотська (з Новгород-Сіверського повіту), Клишківська

і Чапліївська (з Кролевецького повіту), Локотська, Ямпільська і м. Вороніж з хуторами (з Глухівського повіту).

У 1921 р. територія України поділялася на дванадцять губерній, а згодом – на дев'ять.

З березня 1923 р. стара система районування (волость – повіт – губернія) була замінена новою (район – округ – губернія). У Чернігівській губернії було сформовано 5 округів і 58 районів. Наприкінці 1924 р. Парафіївський район Конотопського округу і Сорокошицький район Чернігівського округу були розформовані. Територія Парафіївського району відійшла до районів Ніжинського і Конотопського округів, а Сорокошицького району – до Чернігівського округу. Внаслідок адміністративно-територіальної реформи в Україні 1925 р. губернії було скасовано, отже, Чернігівська губернія була ліквідована, а її територія залишалася в складі Глухівського, Конотопського, Ніжинського і Чернігівського округів³.

У Державному архіві Чернігівської області зберігаються архівні документи та друковані джерела, які дозволяють проаналізувати процес формування місцевих органів державної влади та управління Чернігівської губернії, органів міського, земського та станового самоврядування, судових та військово-адміністративних установ, фінансових, податкових, кредитних та статистичних органів тощо. Детальна інформація про соціально-економічний, демографічний, історико-географічний стан губернії в різні роки її існування міститься також у спеціальних збірниках, що склалися губернськими статистичними комітетами, головне призначення яких полягало у належному впорядкуванні статистичних даних шляхом збирання інформації відповідно до вимог уряду та Центрального статистичного комітету про кількість і якість земель, народонаселення та виробничі сили губернії. Інформація систематизувалася за єдиними формами, розробленими Міністерством внутрішніх справ⁴. Один із найдавніших статистичних звітів про стан Чернігівської губернії з огляду на час її утворення належить до 1845 р. Вважаємо за доцільне навести цей документ у повному обсязі.

“Статистические сведения о Черниговской губернии за 1845 год

В Черниговской губернии состоит:

О числе городов	Уездных городов включая и губернский .	15
и селений	Заштатных	4
	Посадов	16
	Местечек	41
	Слобод	12
	Сел	822
	Деревень	982
	Всего	1892

О числе жителей	Жительствующих в губернии обоего пола:	
	Дворян потомственных	10698
	В том числе имеющих право подать голос на выборах в Губернских собраниях ..	1168
	Дворян личных	12225
	Разночинцев	1368
	Священнослужителей и семейств их ..	4576
	Церковнослужителей и семейств их ...	9458
	Монашествующих мужского и женского пола	201
	Отставных солдат и их жен	6135
	Почетных граждан	159
	В том числе объявивших капиталы ...	672
	Дворовых людей	18520
	Казенных крестьян	190184
	Казачков	414271
	Колонистов	1895
	Нежинских греков	1679
	Свободных хлебопашцев	230
	Помещичьих	589351
	Всего	1370160
В губернии находится войск:		
О числе войск:	Пехоты	нет
	Внутренней стражи	3338
	Военных контонистов	978
	Бессрочно отпускных	5476
	Всего	9792
В губернии находится земли:		
О количестве земли:	Под усадьбами и выгонами	259495
	Пашенной	3190591
	Сенокосной	329365
Под лесами:	Казенными	221435
	Помещичими	294465
	Общего владения	49744
Под реками, дорогами и болотами		358434
	Всего	4703529
О церквах	В губернии церквей:	
	Каменных	235
	Деревянных	857
	Монастырей	26
	Часовень	21
	Всего	1139
В том числе лютеранских		1
Римско-католических		1

О казенных зданиях:	Казенных домов, занимаемых присутственными местами, училищами, почтовыми конторами, больницами и острогами	
	Каменных	31
	Деревянных	39
	По ветхости ничем не занимаемые	9
	Всего	79
	Сверх сего разных каменных и деревянных зданий для помещения полиций, дум, магистратов, мер и весов и прочего содержимых на счет городских обществ	159
	В губернии находится:	
Об учебных заведениях:	Гимназий	3
	Лицей.....	1
	Благородных мужских пансионов	2
	Уездных и приходских училищ.....	36
	Женских пансионов.....	7
	Общая ученическая квартира.....	1
	В них обучающихся	2974
	Духовная семинария.....	1
	Уездных и приходских духовных училищ ..	4
	В них обучающихся	1068
	Сельских приходских училищ ведомству Государственных имуществ подлежащих..	5 7
	В них обучающихся	1549
О богоугодных и благотворительных заведениях	Больниц в губернском городе на 180 кроватей	1
	В ней находится больных	171
	В уездном городе Нежин на 40 кроватей ..	1
	В ней находится больных	93
	В уездных городах на 325 кроватей	13
	В них находится больных	180
	Богоделень в губернском городе	1
	В ней призревается обоего пола	50
	В уездных городах	2
	В них призревается обоего пола.....	70
	Дом для инвалидов в городе Нежин	1
	В нем призревается	20
	Сиротский дом	1
	В нем воспитывается	30
	Дом умалишенных в губернском городе ...	1
	В нем находится больных	26

	Сверх того по неимению рабочего дома содержится при заведениях:	
	В губернском городе на усмирении.....	5
	Бродяг взятых за неимением письменных видов	22
О народной промышленности Фабрик	В губернии находится:	
	Суконных	24
	Полотняных	1
	Парусинных	7
	Бумажных	6
	Чулочных	7
	Табачная	1
	Всего	46
Заводов	Пороховых	1
	Фарфоровых	1
	Селитряных	5
	Стекланных.....	7
	Кафельных	1
	Кирпичных	2
	Медных	3
	Кожевенных	37
	Свечных восковых	2
	Свечных сальных	21
	Салотопенных	10
	Винокуренных	964
	Мыльных	14
	Пивоваренных	1
	Свекловично-сахарных.....	26
	Медоваренных	3
	Воскобойных	6
	Поташный	1
	Канатных	2
	Конных	4
	Шпанских овец	43
	Картофельно-паточных	1
	Всего	1201

Главная промышленность губернии состоит в хлебопашестве, винокурении и произростании пеньки в уездах: Новгородсверском, Стародубском, Новозыбковском и Суражском и табаку в Нежинском, Сосницком, Борзенском и Конотопском. Из произведенного ежегодно отпускается к Рижскому и Санктпетербургскому портам до 20-ти берковцев канатов и бичевы в разные соседние губернии и на Дон до 10-ти

пудов, сала в Санктпетербург и Ригу до 30-ти пудов, табаку в Санктпетербург и Москву до 100 пудов, сверх того производится торг кожами, щетиною, конопляным маслом, льном, медом и воском, в Глуховском уезде близ села Полошек капается фарфоровая глина.

О путях сообщений
рекам:

Водяные сплавы в губернии производятся по

Днепру, Десне и Сейму; главнейшие ухопутные дороги суть: Санктпетербургская через Городню, Чернигов и Козелец до Киева и Московская через Глухов, Кролевец, Борзну, Нежин и Козелец тоже до Киева. Как сии, так и прочие дороги состоят в должной исправности. Для переправ через реки: Днепр, Десну, Снов, Бесидь, Унич, Сож, Вить, Судость, Клевень и Сейм, в разных местах существует 59 постоянных паромов, из коих 7 казенных, 49 разных частных владельцев, а прочие принадлежат городам, которые отданы в откупное содержание и сбор на них производится по утвержденной таксе. Мостов и гатей в разных местах находится 7450.

Для движения почт, возки курьеров, эстафет и проезжающих по большим и боковым трактам находится почтовых станций 60. На них содержится 1116 лошадей. $80 \frac{1}{2}$

О справочных ценах
на провиант и фураж

В прошедшем марте месяце существовали цены:

За четверть ржаной муки $1 \text{ р. } 80 \frac{1}{2} \text{ к.}$

За четверть гречневых круп $2 \text{ р. } 95 \frac{1}{2} \text{ к.}$

За четверть овса $1 \text{ р. } 62 \frac{1}{2} \text{ к.}$

За фунт говядины $3 \frac{1}{4} \text{ к.}$

За пуд сена $13 \frac{3}{4} \text{ к.}$

За пуд соломы 3 к.

О казенных доходах по губернии	Казенные доходы по губернии по смете составляют: а) податей со всех состояний, платящих оные1254275 р.3 к. б) с питейных откупов342390 р. с) разных неокладных сборов, как то за оброчные статьи, гербовую бумагу, паспорта, от купчих крепостей, почтового сбора, попенных за казенные леса и пр. 325286 р.22 $\frac{3}{4}$ к.
--------------------------------	---

Всего 1921951 р. 25 $\frac{3}{4}$ к.

О недоимках	По 1 число марта месяца сего года числится по губернии недоимки: а) на мещанах, козаках и казенных крестьянах разных наименований 1116417 р. 57 $\frac{1}{4}$ к. б) на помещичьих крестьянах296873 р. 20 $\frac{1}{4}$ к. с) на несостоятельных откупщиках.113462 р. 95 $\frac{3}{4}$ к. д) за самовольные порубки лесов 8682 р. 97 к. е) разных неокладных сборов 153222 р. 82 к.
-------------	---

Всего 1738659 р. 82 к.

Сверх того рассроченных по Высочайшим указам недоимок с 1846 года:

а) податных 50427 р. 95 $\frac{3}{4}$ к.
б) за розданный в ссуду из казны хлеб 102974 р. 67 $\frac{1}{4}$ к.

Всего 1892062 р. 15 $\frac{1}{4}$ к.

О числе нерешенных дел и арестантов	Во всех Присутственных местах состоит нерешенных дел: В губернском городе по 1-е мая.....5591 В уездных по 1-е апреля.....3418 Содержащихся арестантов.....433
-------------------------------------	---

Состоящий в доверии Гражданского Губернатора /подпись/²⁵.

Отже, важливу за змістом інформацію щодо вивчення соціально-економічного розвитку губернії знаходимо саме в статистичних документах.

Наступний збірник, що містить статистичні свідчення про губернію за 1859 р., був виданий у 1866 р. у м. Санкт-Петербург Центральним статистичним комітетом Міністерства внутрішніх справ за розпорядженням Міністра внутрішніх справ⁶. Видання складається умовно з двох основних розділів: загальні відомості про Чернігівську губернію та інформація про населені пункти губернії.

У загальних відомостях про губернію подається детальна інформація про географічний стан губернії, площу, природні умови, геологічний склад території губернії тощо. Зазначається, що за станом на 1859 р. Чернігівська губернія за площею займала 24 місце серед губерній європейської Росії – 47,405 квадратних верст. У названому виданні подається розподіл площі губернії за повітами, найбільшим із них був Остерський – 3, 963 квадратних верст.

За даними 1859 р. населення губернії складало 1 мільйон 461 тисяча 500 осіб, з них – 709 тисяч 268 чоловічої статі і 752 тисячі 232 жіночої статі. Населених пунктів у губернії було 3 тисячі 673. Найбільша кількість населення була у Новозибківському повіті, потім – Стародубському, Суражському, Сосницькому і Ніжинському. Найменшим за населенням був Остерський повіт притому, що займав найбільшу серед повітів площу.

У виданні також наводиться інформація щодо розподілу населених пунктів губернії за щільністю населення – найбільш щільно заселений у 1859 р. був Конотопський повіт; наводяться таблиці з інформацією щодо населених пунктів, де проживало більше тисячі осіб (такі населені пункти вважалися великими); розбивка повітів за кількістю населення різної національності (білоруси, великоросіяни (чи російські слобожани), малоросіяни (степовики), євреї, німці, греки, цигани); детально аналізується стан економіки губернії.

Другий розділ містить безпосередньо табличний перелік усіх населених пунктів губернії із суцільною нумерацією за повітами, що є позитивним моментом, адже дозволяє одразу визначити загальну кількість населених пунктів губернії. Таблиця складена за наступними графами: порядковий номер, назва населеного пункту, місце розташування, відстань від повітового міста, кількість дворів, кількість жителів, а також остання графа містить інформацію про церкви, навчальні та благодійні заклади, поштові станції, ярмарки, фабрики і заводи, що розташовані на території населеного пункту.

Окрім того, у збірнику розміщено чотири покажчики: розподіл населених пунктів Чернігівської губернії за різними найменуваннями окремо за повітами (тобто кількість у повітах міст, містечок, поселень, хуторів, монастирів, фабрик і заводів тощо); розподіл населених пунктів Чернігівської губернії за кількістю дворів; розподіл населених

пунктів Чернігівської губернії за кількістю жителів; показчик населених пунктів Чернігівської губернії за абеткою.

Отже, довідник містить значну за обсягом інформацію, тож маємо нагоду засвідчити високий рівень роботи статистичного комітету Чернігівської губернії, що дозволяє проводити аналітичні дослідження з історії Чернігівської губернії середини XIX ст.

Наступним за хронологією довідником, що зберігається у Державному архіві Чернігівської області, є праця Олександра Русова “Описание Черниговской губернии” за станом на 1897 рік⁷. На жаль, довідник потрапив до архіву не у повному складі, відсутня інформація про три повіти: Мглинський, Стародубський і Суразький.

Список населених пунктів, у межах повітів, міститься у таблиці, що має наступні графи: назва населеного пункту; належність до волості; кількість дворів у порівнянні на початок та кінець XVIII ст., 1858 р., 1892 р., 1896 р.; кількість дворів і населення станом на 1897 р. і примітки. У примітках вказується наявність у населеному пункті навчальних закладів, бібліотек, фабрик і заводів.

У 1902 р., за дозволом Чернігівського губернатора Євгена Костянтиновича Андреевського у м. Чернігові вийшло друком видання Чернігівського губернського статистичного комітету за назвою: “Список населенных мест Черниговской губернии, имеющих население не менее 10 жителей, по данным 1901 года”⁸. У передмові видання зазначено, що подібні списки по Чернігівській губернії були вже видані Центральним статистичним комітетом у 1866 р. і Чернігівським губернським статистичним комітетом у 1892 р., однак вони вже застаріли і потребують уточнення.

Нові списки наводяться не за повітами, а за абеткою у межах всієї губернії. Окрім назви населеного пункту у таблиці зазначається назва повіту, волості, при якій річці, озері чи колодязі розташований, кількість жителів чоловічої і жіночої статі та поштова адреса. Порядкові номери населених пунктів не вказані.

Останнє видання, видане Чернігівським губернським статистичним бюро, що зберігається у Державному архіві Чернігівської області і стосується періоду Чернігівської губернії, має назву “Список селений и городов Черниговской губернии по уездам и волостям” і датоване 1919 р. Список населених пунктів Чернігівської губернії складений у рамках кожного повіту, але розділений за волостями з окремою їх нумерацією у межах кожної волості. Інформація складена за результатами перепису 1917 р. і містить дані про кількість дворів і населення в кожному населеному пункті⁹.

Підсумовуючи, зауважимо, що в даному випадку ми звернулися лише до документів, які фіксують окремі статистичні дані історично-

го періоду Чернігівської губернії. Як вже зазначалося, Державний архів Чернігівської області зберігає документи багатьох фондів, в яких міститься інформація про діяльність губернських установ та видатних особистостей Чернігівської губернії. Відзначаючи 210-у річницю з часу утворення Чернігівської губернії, зауважимо, що дослідження історії Чернігівщини продовжуються, отже, архівні документи можуть відкрити ще багато цікавих і маловідомих фактів з історії Чернігівської губернії.

¹ Полное собрание законов Российской империи. – Спб., 1830. – Т. 27. – Ст. 20.162. – С. 59.

² Полное собрание законов Российской империи. – Спб., 1830. – Т. 30. – Ст. 23.460. – С. 772–773.

³ Довідник з історії України (А–Я): Посібн. для загальноосв. навч. закл. / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-е вид., доопр. і доповн. – К.: Генеза, 2001. – 1136 с.

⁴ Общее губернское учреждение / Свод законов Российской империи. – Т. 2. – Ч. 1. – Спб, 1876. – 584 с.

⁵ Державний архів Чернігівської області, ф. 128, оп. 4, спр. 20, арк. 8.

⁶ Черниговская губерния. Список населенных мест по сведениям 1859 года. – Санктпетербург, 1866. – 229 с.

⁷ Русов А. А. Описание Черниговской губернии. Т. II. Приложение IV. Список населенных мест Черниговской губернии (не полностью) – Чернигов, 1899. – 240 с.

⁸ Список населенных мест Черниговской губернии, имеющих не менее 10 жителей, по данным 1901 года. – Чернигов, 1902. – 188 с.

⁹ Список селений и городов Черниговской губернии по уездам и волостям. – Изд. 2-е. – Чернигов, 1919. – 72 с.

Представлены некоторые документы, имеющиеся в Государственном архиве Черниговской области, а также проанализированы отдельные источники по исследованию вопроса образования и развития Черниговской губернии в XIX – начале XX века.

Ключевые слова: Российская империя; губерния; административная единица; украинские земли; статистические сведения.

There is given documents, preserved in the State Archives of Chernihiv Region, analyzed some sources on the question of the establishment and development of Chernihiv Guberniya in the 19 – at the beginning of 20 centuries.

Keywords: Russian Empire; the Guberniya; the administrative unit; the Ukrainian lands; statistical data.

УДК 930.253(477-25)

Л. А. СУХИХ*

**БУДНІ КИЇВСЬКОГО ЦЕНТРАЛЬНОГО
АРХІВУ ДАВНІХ АКТІВ**

Той народ, що не шанує своєї минувшини, не може й мріяти про становище нарівні з іншими висококультурними народами, що захистили від загибелі свідoctва про давні часи й через те щиро гаряче кохають свою батьківщину й боронять її від усяких ворогів.

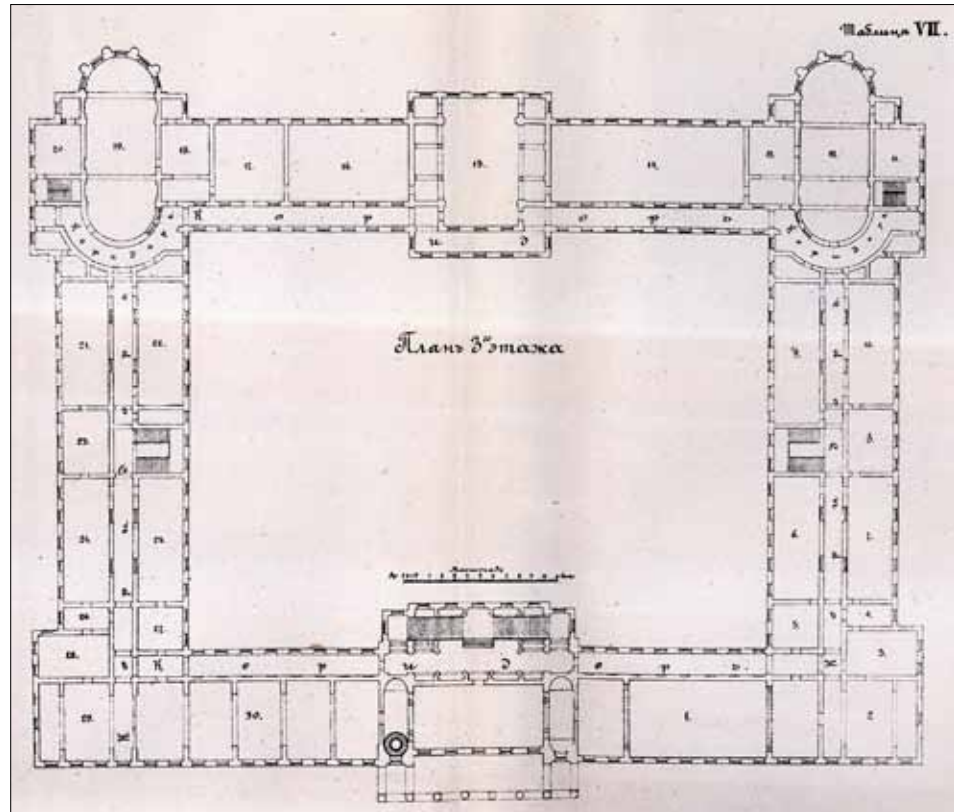
Микола Стороженко

При написанні статті, присвяченої 160-річчю з часу заснування Київського центрального архіву давніх актів, використано, крім офіційних документів, щоденник М. В. Стороженка та листи до нього І. М. Каманіна. Йдеться про співробітництво КЦАДА з Київською археографічною комісією у підготовці багатотомного видання “Архив Юго-Западной России”, про штати, умови праці архівістів та її оплату в дорадянський період. Це спроба нагадати напівзабуті імена, повернути з небуття невідомі.

Ключові слова: Київський центральний архів давніх актів; Університет св. Володимира в Києві; Київська археографічна комісія; “Архив Юго-Западной России”; співробітники КЦАДА; актові книги; копіювання документів; І. М. Каманін; К. О. Царевський; В. Б. Антонович; М. Ф. Владимирський-Буданов; О. І. Левицький; М. В. Стороженко; М. С. Грушевський.

У 2012 р. минає 160 років від заснування Київського центрального архіву давніх актів (далі – КЦАДА, Архів). Його створено згідно з іменним указом російського імператора Миколи I Правительствующому Сенатові від 2 квітня 1852 р. про заснування в Києві, Вітебську й Вільні центральних архівів для актових книг західних губерній Російської імперії. У Київському архіві, згідно з указом, потрібно було зібрати актові книги судово-адміністративних установ Київської, Подільської та Волинської губерній (т. зв. Південно-Західний край) по 1799 р. включно. Архів як навчально-допоміжна установа увійшов у склад Університету св. Володимира в Києві (далі – Університет), його підпорядковано правлінню Університету, а обов’язки архіваріуса покладено на уні-

* *Сухих Лідія Андріївна* – провідний науковий співробітник відділу давніх актів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ.

1884 р. – План третього поверху Університету св. Володимира.
Архів позначено цифрою 15.

Подано за: Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях императорского Университета св. Владимира (1834–1884). – К., 1884. – Табл. VII.

верситетського бібліотекаря. Саме в приміщенні “червоного корпусу” Університету й розміщувався Архів. Причини створення Архіву, його діяльність, штати, оплату праці архівістів тощо детально висвітлено у підготовленому співробітниками відділу давніх актів ЦДАК України до 150-річчя заснування КЦАДА документальному збірникові¹.

У цій статті основну увагу приділимо співробітництву КЦАДА з Київською археографічною комісією², стосункам між співробітниками Архіву, умовам праці архівістів та оплаті її. Підкреслимо, що при використанні джерельної бази у статті надано перевагу листам і спогадам: саме ці й подібні види документів, створені конкретними особами, дозволяють відчутти живе дихання життя, повернутися ніби на машині часу в певний період історії та хоч трохи відхилити завісу, що розділяє минуле й теперішнє, аби зрозуміти, чим відрізняється це минуле від сьогодення у конкретних проявах. В основу статті, крім офіційних документів, покладено спогади М. В. Стороженка³ і шість листів І. М. Каманіна до нього⁴.

За спогадами М. В. Стороженка, коли при закінченні Університету підійшов йому час складати так звану тоді “кандидатську розправу”, він, за порадою свого вчителя В. Б. Антоновича⁵, взявся розробляти “археографічний матеріал”, активно включившись у роботу Археографічної комісії. При цьому професор зауважив, що комісія у своєму виданні “Архив Юго-Западной России” “розробляє за систематичним планом, складеним ще небіжчиком професором Миколою Дмитровичем Іванишевим⁶, той багатющий та ще й у малій частині нерозроблений матеріал, що складається з книг гродських та земських, які мають у заведеному працею Іванишева Центральному архіві при нашому Університеті”⁷. За рекомендацією В. Б. Антоновича М. В. Стороженко звернувся до діловода комісії – О. І. Левицького⁸, одного з найкращих (разом з І. М. Каманіним) учнів В. Б. Антоновича, а через нього – з істориком права, професором Університету М. Ф. Владимирським-Будановим⁹, головним редактором Археографічної комісії, та М. В. Юзефовичем¹⁰, головою комісії, аби взяти на себе підготовку другої частини “Архива Юго-Западной России”¹¹ на основі документів з актових книг, що зберігалися в КЦАДА.

М. В. Стороженко з точністю виконав настанови вчителя. Він погодив свої дії з керівництвом Археографічної комісії. Після цього почалася робота над документами Архіву. М. В. Стороженко досить детально описав цей період свого життя. Його розповідь пройнята симпатією до людей, з якими його звела доля: архівістів і співробітників Археографічної комісії. Серед них – насамперед постійний помічник архіваріуса І. М. Каманін, І. П. Новицький¹², писарі архіву І. В. Тарнопольський¹³ та М. Н. Козловська (Кохановська)¹⁴. Окремим сюжетом у спогадах проходить розповідь про сторожа Романа – Ємельянова Романа, який працював у КЦАДА упродовж 1871–1898 рр.¹⁵ і став незмінним учасником своєрідного ритуалу: після замовлення актової книги дослідником І. М. Каманін вказував її місце у височенних багатопверхових шафах, після чого починав “дійство” сторож Роман, “видобуваючи” з допомогою драбини потрібну книгу, часто “товсту і велику”. Ці та інші подробиці з життя Архіву, зокрема, опис його приміщення публікуються далі (док. № 1).

М. В. Стороженко з теплотою згадує й головних редакторів Археографічної комісії – В. Б. Антоновича і М. Ф. Владимирського-Буданова та її співробітників, які фактично постійно працювали в Архіві, готуючи той чи інший том “Архива Юго-Западной России” до видання. Близькі стосунки склалися в нього з діловодом комісії О. І. Левицьким, тісно пов’язаним з КЦАДА. У своїх спогадах він часто згадує його, більше того, присвятив йому окремий нарис. Характеризуючи усіх цих фахівців як доброзичливих і залюблених у свою справу людей, М. В. Стороженко підкреслює їхнє усвідомлення своєї місії: публікацію якомога

більшого числа документів з надзвичайно цінного для історії України джерела – актових книг, аби якнайшвидше ввести їх у науковий обіг з огляду на незадовільний фізичний стан документів і загрозу втратити їх через це.

Слід відзначити, що діяльність обох установ – КЦАДА й Археографічної комісії, насамперед щодо підготовки “Архива Юго-Западной России”, була настільки пов’язаною й переплетеною між собою, що питання про їхнє об’єднання не раз піднімалося урядовцями і навіть дискутувалося в пресі. Зокрема, об’єднання установ “по однородности занятий” запропоновано 1866 р., пропозицію розглядали у відповідному департаменті Міністерства народної освіти. Її було відхилено після аргументації, наведеної у донесенні ректора Університету О. П. Матвєєва в міністерство щодо недоцільності такого об’єднання з наукових і практичних міркувань¹⁶. У 1873 р. це питання дискутувалося на сторінках “Журнала Министерства народного просвещения”: на статтю Родохліба “Центральный архив и Археографическая комиссия в Киеве”¹⁷ відповів тодішній завідуючий КЦАДА К. О. Царевський, подавши того самого року статтю “Заметка по поводу статьи г. Родохлиба: Центральный архив и Археографическая комиссия в Киеве”¹⁸ з категоричним запереченням доцільності об’єднання цих двох установ.

Безумовно, ідея об’єднання виникала (насамперед у чиновників) через спільність деяких аспектів діяльності Комісії й Архіву (виявлення і збір документів, публікація їх). Однак основним завданням КЦАДА все ж залишалося забезпечення зберігання документів й складання описів до актових книг, а головна мета діяльності Археографічної комісії визначалася вже її назвою.

Прослідковується певне суперництво між обома установами упродовж чи не всього періоду їхньої співпраці. Нагадаємо, що основне видання комісії – “Архив Юго-Западной России”, базувалося на актових книгах, що зберігалися в КЦАДА. Комісія працювала згідно з видавничим планом, розробленим ще М. Д. Іванишевим. Зазвичай за кожен окремий том видання відповідав головний редактор комісії, за винятком трьох томів, підготовлених М. В. Стороженком (один том; про це вже йшлося) та М. С. Грушевським, який підготував два томи; до них увійшли акти Барського староства¹⁹. Обидва вони не були членами Археографічної комісії (тільки М. В. Стороженко став ним, але вже 1918 р.²⁰). А далі починалася робота над виявленням документів в актових книгах та копіювання їх. Цей останній вид роботи переважно виконували архівісти й писарі (переписувачі) КЦАДА²¹, робота оплачувалася їм окремо – детальніше про це буде далі.

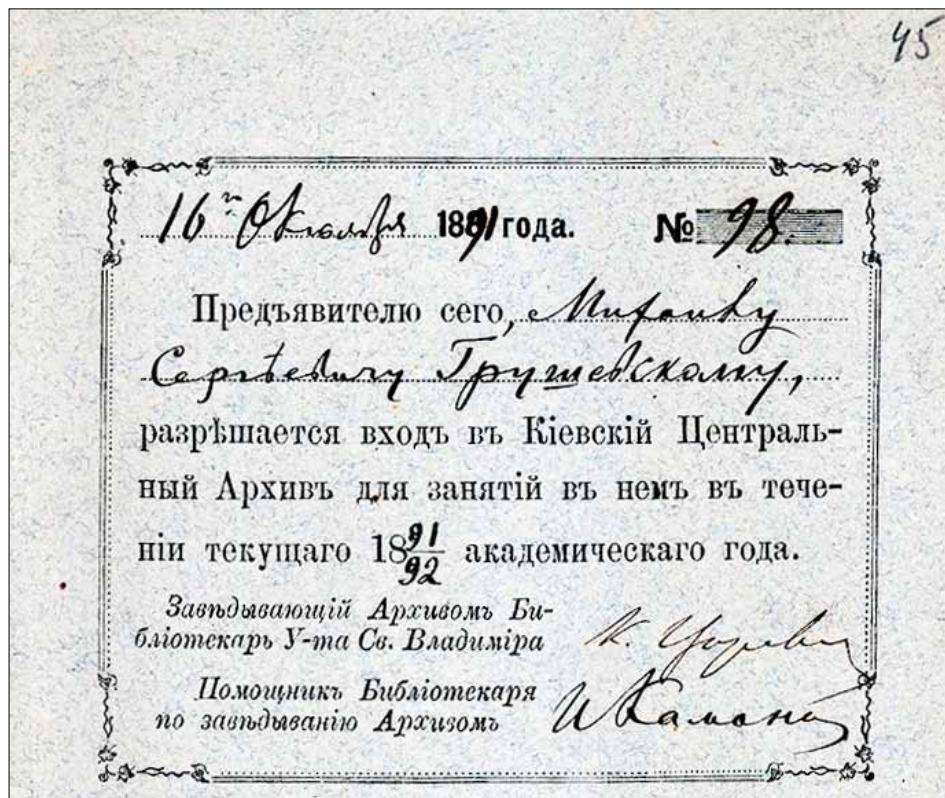
Все ж, на погляд І. М. Каманіна, архівісти в роботі з підготовки й публікації видань Археографічної комісії залишалися дещо в тіні ушлявлених імен науковців. Таку точку зору він детально виклав у

складеній 1918 р. доповідній записці, поданій в правління Університету, де аргументував необхідність суттєвого поліпшення фінансування КЦАДА саме активною участю архівістів у виданні “Архива Юго-Западной России”²². За його підрахунками, трьома головними редакторами Археографічної комісії (М. Д. Іванишевим, В. Б. Антоновичем і М. Ф. Владимирським-Будановим) за 1852–1916 рр.²³ опубліковано 15 томів видання, а разом з томами, підготовленими М. В. Стороженком і М. С. Грушевським, – 18. Однак 8 архівістів: І. П. Новицький, К. Є. Козловський²⁴, М. М. Ясинський, О. І. Левицький, І. М. Каманін, а також О. О. Федотов-Чеховський²⁵, В. А. Абрамович²⁶ та О. І. Вітвицька²⁷, упродовж 1870–1910 рр. підготували 11 томів: “Архива Юго-Западной России” та інших видань Археографічної комісії²⁸.

На практиці стосунки співробітників обох установ залишалися приятними і доброзичливими. Це визначалося ще й тим, що окремі з них починали свою трудову діяльність в Архіві, а згодом ставали науковцями й працювали в Університеті (як, наприклад, М. М. Ясинський) або на постійних засадах в Археографічній комісії (як О. І. Левицький)²⁹.

У підборі кадрів для підготовки видання “Архив Юго-Западной России” визначальну роль відіграв В. Б. Антонович. Він використовував Архів як своєрідний полігон практичної перевірки можливостей своїх найкращих учнів, з дивовижною точністю враховуючи їхні нахили, життєві обставини й фінансові можливості. М. В. Стороженкові, “дуже багатому панові Переяславського повіту”³⁰, якого мало обходила фінансова сторона справи, максимально надав можливості для самореалізації. М. С. Грушевському, залишеному після закінчення 1890 р. історико-філологічного факультету для приготування його до професорського звання по кафедрі російської історії, було призначено стипендію зі спеціальних коштів Університету. Через те, що монографічні дослідження молодих науковців за тодішніми правилами мали публікуватися власним коштом, М. С. Грушевський оплачував і переписувачів, які копіювали йому акти Барського староства, зокрема в КЦАДА (всього витратив 40 руб.). Однак після рішення Археографічної комісії опублікувати ці акти в “Архиве Юго-Западной России” йому повернули гроші й надалі копіювання документів оплачувала Комісія з розрахунку 35 коп. за архівний аркуш (копіювання тривало упродовж 1892–1893 рр.)³¹.

До кінця життя залишився працювати в КЦАДА І. М. Каманін, ще один талановитий учень В. Б. Антоновича; втративши слух після тяжкої хвороби, він не мав можливості викладати в Університеті. І, як виявляється, саме в Архіві він найкраще реалізував свої можливості і здібності, а його особистий внесок у підготовку зніційованих Археографічною комісією видань належно не оцінено ще й дотепер. Перебуваючи, найбільше в молоді роки, у відчайдушній фінансовій скруті, брався за всі можливі підробітки (зокрема, рецензування історичних видань на замовлення “Киевской старины”).

1891 р., жовтня 16. – Вхідний квиток за № 98, виданий М. С. Грушевському, з дозволом працювати в КЦАДА упродовж 1891/92 академічного року за підписами завідуючого Архівом К. О. Царевського і його помічника І. М. Каманіна. ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 24, арк. 45. Друкарський відбиток, пропуски в тексті заповнено І. М. Каманіним.

Мізерне фінансування Архіву, особливо на початку його існування, спричиняло плинність кадрів, що стало справжньою бідой для установи та й для тогочасної архівної системи. Протиріччя між високими професійними вимогами до архівістів і надто низькою оплатою їхньої праці виникло вже при заснуванні архівів як державних установ. Першопричиною цього можна вважати проміжне становище цих установ – між бюрократичними і науковими закладами. Визначивши в списку значущості державних установ місце Архіву ближче до кінця (нагадаємо, що він вважався навчально-допоміжною установою в складі Університету), встановлювали й відповідну платню його співробітникам – чиновникам. Однак проблеми постали одразу: виявилось, що для виконання завдань архівісти-чиновники водночас повинні бути науковцями, тобто володіти великим обсягом спеціальних знань, причому з кількох суміжних дисциплін, зокрема історії та правознавства, знати кілька мов, палеографію тощо, тобто мали бути науковцями з вищою освітою або й науковим ступенем. Це протиріччя виявило свою негативну роль невдовзі після заснування 1852 р. КЦАДА, коли під-

готовлені чиновниками Архіву 216 подокументних описів до актових книг виявилися цілком непридатними³², незважаючи на спроби залучити до цієї роботи науковців з Університету, насамперед як рецензентів. Кадрова ситуація в Архіві стала однією з основних тем документального збірника “Київський центральний архів давніх актів”³³.

Збільшення фінансування Архіву було головним болем усіх його керівників. Нагадаємо, що тривалий час Архівом за сумісництвом керував завідуючий бібліотеки Університету. Його заступник в Архіві зазвичай обіймав посаду постійного помічника. Він теж був державним службовцем з відповідними доплатами за кожні п’ять років вислуги та пенсією. І. М. Каманін, наприклад, у документі за 15 квітня 1903 р. згадується як колезький радник³⁴. Розділення посад бібліотекаря і архіваріуса домагалися в Архіві ледь не з початку його існування. Окрему посаду архіваріуса як керівника Архіву запроваджено 1903 р., існувала до 1921 р. У різний час одночасно обома установами керували: А. Я. Красовський (1852–1866 рр.), колишній учитель 1-ї Київської гімназії, з 1845 р. – завідуючий бібліотекою Університету; К. О. Царевський (1866–1894 рр.), колишній професор Ніжинського ліцею кн. Безбородька кафедри цивільного права; В. О. Кордт (1894–1903 рр.), перед цим – старший помічник бібліотекаря Дерптського університету. У 1903–1921 рр. архіваріусом (керівником) Архіву був І. М. Каманін. Після його смерті у січні 1921 р. Архів очолив В. О. Романовський. Однак це вже був період радянського архівного будівництва, з іншими принципами і підходами, зі своїми драмами й трагедіями³⁵, тому період історії Архіву після 1921 р. є поза межами цієї статті.

У вже не раз згадуваному документальному збірникові про Архів є значна кількість свідчень того, як саме керівники Архіву дбали про співробітників, добивалися для них додаткових виплат. Наведемо тільки деякі з них – за період керівництва Архівом К. О. Царевським³⁶. Він постає як кваліфікований фахівець, вимогливий і принциповий й водночас турботливий керівник. Намагався забезпечити службову дисципліну. Збереглося його розпорядження від 17 грудня 1868 р. з зауваженням співробітникам за спізнення на службу і несвоєчасне виконання обов’язків. Щоправда, це лише чернетка, й невідомо, чи було підписано такий документ. Про неможливість вийти 11 листопада 1868 р. на роботу через хворобу попередив К. О. Царевського тимчасовий помічник М. П. Старицький³⁷. К. О. Царевський виступив свідком з боку нареченого – 74-річного О. О. Федотова-Чеховського, який 10 березня 1881 р. взяв шлюб з 42-річною Софією Войцехович. Це той самий О. О. Федотов-Чеховський, дивацтва якого ставали темою архівних байок. За однією з них, він нібито записав на березі одного з документів: “Придя из бани, прочел сие дело. Интересно”³⁸.

К. О. Царевський використовував усіляку можливість, аби хоч якось поліпшити матеріальне становище співробітників. Так, писареві

Архіву І. В. Тарнопольському 11 лютого 1884 р. було дозволено (щоправда, у вільний від роботи час) викладати церковний спів у Київській духовній семінарії. Трагічно склалася доля ще одного співробітника Архіву – А. П. Свидницького (1834–1871) – письменника і поета, автора роману “Люборацькі”, оповідань і нарисів. Працював в Архіві у 1869–1871 рр., склав один опис до актової книги (зберігається у ф. 11, оп. 1, спр. 5). Мав 4 дітей. Ледве зводив кінці з кінцями, “получая по службе незначительное содержание”. Підробляв ще й приватними уроками. Однак тяжко захворів (хвороба легень) і помер, не маючи коштів на лікування. Збереглися документи про надання йому допомоги – 50 рублів сріблом з утриманням 10 % на користь інвалідів (усталена тоді практика) і, згодом – його вдові на похорон – 100 рублів сріблом.

Є чимало прикладів принципності К. О. Царевського. Так, 2 жовтня 1887 р. у своєму поданні ректорові Університету М. К. Ренненкампу³⁹ поставив питання про звільнення з роботи свого помічника О. І. Левицького, вважаючи його роботу за сумісництвом учителем гімназії і секретарем Археографічної комісії “вредной для службы в Архиве”. О. І. Левицького було звільнено з Архіву.

Тривалий час для автора цієї статті були незрозумілими причини напружених стосунків К. О. Царевського з талановитими співробітниками – помічниками (за наймом) К. Є. Козловським та І. П. Новицьким. Це напруження вилилося у відкритий конфлікт на початку 1872 р., невдовзі після того, як обом працівникам було виплачено в кінці 1871 р. по 30 рублів кожному як допомогу, “принимая во внимание не вполне достаточное содержание, получаемое ... в Центральном архиве”. На початку січня обидва вони подали рапорти ректорові Університету М. Х. Бунге з відмовою від отримання грошової допомоги і з проханням використати ці гроші на публікацію описів актових книг. Саме так ці кошти й було використано. Ситуація стала зрозумілою з кількох записів у щоденникові О. Ф. Кістяківського за 1876 р. Він повідомив про свої відвідини І. П. Новицького в клініці, в якій “эта несчастная голова, хотя очень даровитая” лікувався від алкоголізму. О. Ф. Кістяківський був стурбований тим, аби І. П. Новицького не спіткала доля К. Є. Козловського, “человека тоже не без дарований”, який помер від пияцтва⁴⁰.

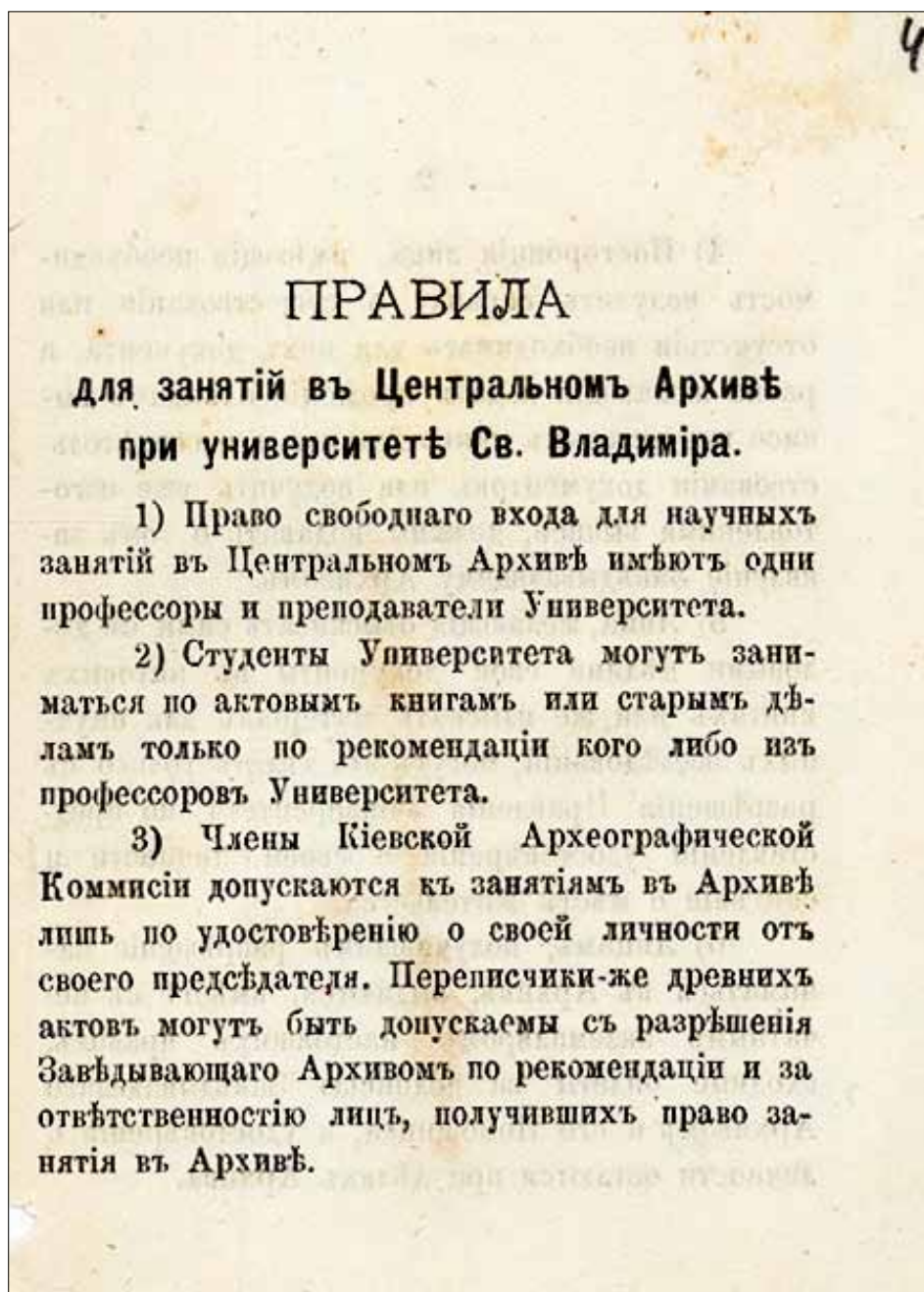
Людиною іншої вдачі, порівняно з К. О. Царевським, був І. М. Каманін. Доброзичливий, м’який “добрейший Иван Михайлович” з готовністю відгукувався на кожне прохання, насамперед у професійній справі (і цим широко користувалися), однак у принципових питаннях він також виявляв належну твердість, обов’язковість і непоступливість.

Далі у статті розглянемо питання про один із постійних підробітків архівістів – копіювання ними за окрему плату документів з метою їхньої публікації або використання при написанні окремих розвідок. Згадки про це вже були на початку статті – у зв’язку зі співпрацею

КЦАДА з Археографічною комісією при підготовці “Архива Юго-Западной России”. Глибше висвітлити тему спробуємо на основі 6 листів І. М. Каманіна, тоді постійного помічника завідуючого Архівом, до М. В. Стороженка, датованих 16, 22 і 30 червня, 14 і 21 липня та 2 серпня 1886 р., що зберігаються в ЦДІАК України (док. №№ 2–7)⁴¹.

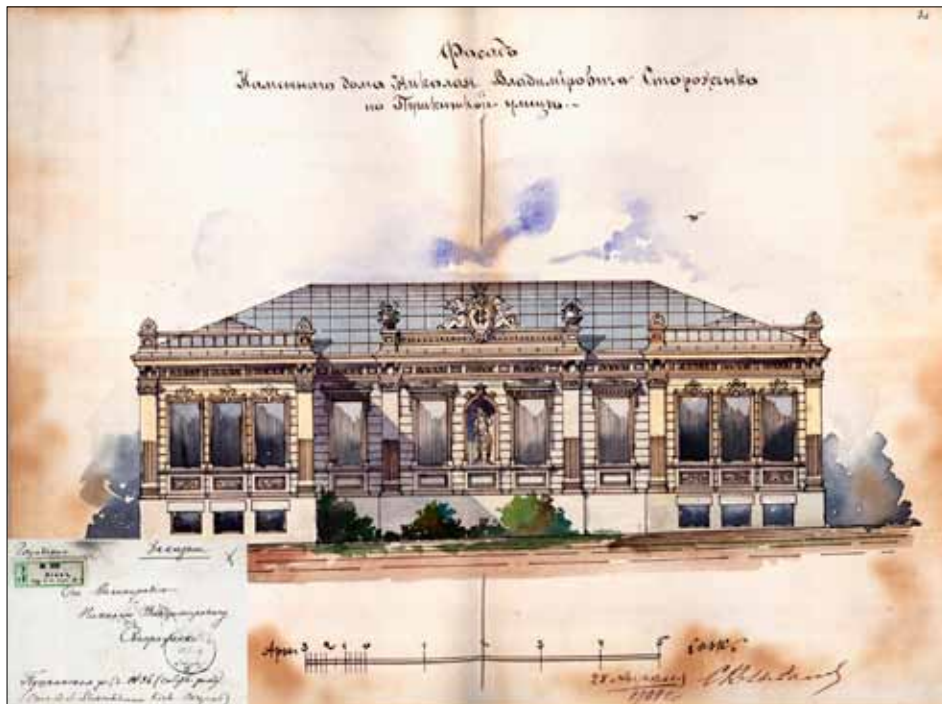
Нагадаємо, що у своїх спогадах М. В. Стороженко детально виклав, за яких саме обставин він почав працювати як дослідник у КЦАДА. Ще доповнимо цю розповідь: “Мене за згодою В. С. Іконнікова⁴² та за підмогою М. Ф. Володимирського-Буданова, що як головний редактор Комісії слідкував за моєю архівною працею, бо за кожний аркуш “тому”⁴³ було плачено гонорар, то кажу, залишено було мене при Університеті з такою умовою – коли в міністерстві не буде мене призначено на стипендіата за державний кошт, так я залишуся за свій кошт, на що я, звісне діло, згодився”⁴⁴. Далі він згадував, що в Архіві “широ взявся я за працю. Відібрав акти для “тому”, списав зміст до кожного у реєстру⁴⁵ [список документів] та й наказав переписувати. Оригінал для друку списували з книг, як звичайно, особливі переписувачі, а саме: І. В. Тарнопольський та найбільш Марія Миколаївна Козловська, дочка галичанина, вчителя гімназії Миколи Івановича Козловського. Поніс я превеликий бунт [стос] аркушів до головного редактора, щоб він дав дозвіл здати його до друкарні Миколи Трохимовича Корчак-Новицького, де повсегда було друковано усі видання комісії”⁴⁶. Ще одне уточнення: М. В. Стороженко закінчив Університет не в травні 1885 р. (як мало бути), а тільки перед Різдвом, бо 1884 р. студентів через вчинені ними заворушення було на один семестр виключено з Університету⁴⁷.

Саме у зв’язку з підготовкою М. В. Стороженком т. 2 з ч. II “Архива Юго-Западной России” й відбулася його співпраця з І. М. Каманіним та співробітниками Архіву, що знайшло відображення в доданих до статті листах, які фактично є щотижневими звітами про виконану архівістами роботу. Основна тема листів – конкретна й цілком практична: співробітники Архіву копіювали для М. В. Стороженка відібрані ним документи з актових книг (як впливає з контексту, своє замовлення він залишив в Архіві на картках, де вказав легенди актів, що становили для нього інтерес – це практично збігається зі спогадами). Замовлення було платним, тому М. В. Стороженко виділив на це певну суму грошей, надаючи її частинами в Архів. Координатором виконання замовлення виступив І. М. Каманін: він надавав роботу архівістам, разом з ними звіряв скопійовані тексти з оригіналами, вів розрахунки з виконавцями, а також щотижня⁴⁸ звітувався про обсяг виконаної роботи й здійснені ним виплати кожному виконавцеві. Прості підрахунки дають можливість встановити, що копіювання одного аркуша документа коштувало 35 коп.⁴⁹ Безпосередніми виконавцями замовлення було четверо архівістів: О. І. Левицький, І. В. Тарнопольський, а також Н. В. Плетньова і Стройновський, ймовірно, позаштатні, вільнонайма-

[1891 р.] – Правила роботи дослідників у Київському центральному архіві давніх актів при Університеті св. Володимира.

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 24, арк. 41–42 зв. Друкарський відбиток.

1904 р., квітня 28. – Ескіз фасаду будинку М. В. Стороженка на Пушкінській вулиці (не зберігся). Малюнок С. Коливанова.
ЦДІАК України, ф. 261, оп. 1, спр. 70, арк. 2.

1906 р., листопада 21. – Конверт з адресою М. В. Стороженка: Пушкінська вулиця, 36 (власний будинок).
ЦДІАК України, ф. 261, оп. 1, спр. 51, арк. 7.

ні писарі. Перші два досить знайомі історикам та архівістам, про них є неодноразові згадки в документах, вміщених у збірнику документів про КЦАДА. У виконанні замовлення М. В. Стороженка, як видно з публікованих листів, ці два працівники Архіву брали порівняно невелику участь, використовуючи літній період для експедицій, і можливо, не відчуваючи гострої потреби в грошах. Щодо двох інших (Плетнєвої та Стройновського) – то це перша виявлена в документах згадка про них; ймовірно, в Архіві вони працювали недовго. Зі змісту листів можна дійти висновку про їхню фінансову скруту, прагнення якомога наростити ті копійчані гонорари за копіювання документів. Тут доречно навести офіційні відомості про оплату праці архівістів. 12 квітня 1883 р. було внесено зміни в штат КЦАДА, затверджені імператором Олександром III (документ діяв і станом на 1886 р.). Замість посад двох помічників бібліотекаря (нагадаємо, що бібліотекар був за сумісництвом й керівником Архіву) і двох писарів 2-го розряду, запроваджених згідно з затвердженими 2 квітня 1852 р. штатами, встановлено посади одного помічника бібліотекаря з утриманням 850 руб. на рік і з правом на пенсію за 7-м розрядом, а також писаря з утриманням 250 руб. на рік. Витрати

перекривалися за рахунок сум, що залишалися від скорочення штату⁵⁰. Згідно з попереднім штатним розкладом від 2 квітня 1852 р., постійний помічник отримував 350 руб. на рік, а писар 2-го розряду – 125 руб.⁵¹.

Самі по собі названі суми сучасному читачеві мало що можуть засвідчити. Тому для порівняння наведемо кілька цифр з річного кошторису витрат на масток й будинок М. В. Стороженка (документ не датовано). Будинок розміщувався в Києві на вул. Пушкінській, 36 (до тепер не зберігся; до статті додано його ескіз). Кошторис складається з 23 пунктів. Загальна сума річних витрат становила 32 370 руб. з них на прожиття виділялося 12 тис. руб., на утримання будинку 1500 руб., витрати по масткові – 2000 руб., на громадську благодійність 1000 руб., витрати за рішенням церкви – 5000 руб. тощо⁵².

Це порівняння, а також численні акти, опубліковані в документальному збірникові про КЦАДА, засвідчують, що фінансові можливості архівістів ставили їх на межу або й поза межею бідності. Саме тому Плетньова і Стройновський з вдячністю щоденно згадували свого роботодавця М. В. Стороженка, здебільшого в “дательном падеже” (див. док. № 2). І. М. Каманін упродовж усього життя, а найбільше в ранній його період, брався практично за всі пропоновані йому підробітки, в т. ч. рецензування величезної кількості видань, що його він добросовісно, а подекуди навіть блискуче здійснював для редакції журналу “Киевская старина” (про хід рецензування йдеться чи не в кожному пропонованому до публікації листі І. М. Каманіна, в яких він згадував тодішнього головного редактора журналу Ф. Г. Лебединцева). І. М. Каманін мав підробітки і згодом, у 1900-х рр., однак на дещо іншій основі: на той час зросла офіційна оплата праці архівістів, а головне – І. М. Каманін уже став визнаним, унікальним фахівцем (досконально знав документальний склад Архіву, палеографію, польську і латинську мови тощо). У зв’язку з цим зростали його гонорари. Так у листі до історика церкви археографа Ф. І. Титова від 26 грудня 1908 р. (в ньому заперечує доцільність вміщувати у наукових виданнях російські переклади тексту актів, написаних польською або латинською мовою) І. М. Каманін відзначав, що за переклади “я никогда не беру меньше 10 коп. за строку и, сравнительно с потерей времени, считаю это вознаграждение умеренным”⁵³.

З доданих до статті листів виходить, що архівісти виконували замовлення М. В. Стороженка влітку, працювали щодня й напружено. Але є відомості (щоправда, пізнішого часу) про те, що Архів влітку переходив на інший режим роботи. Свідчення про це є, зокрема, в листі О. І. Левицького до історика й генеалога В. Л. Модзалевського від 15 червня 1903 р.: “решительно не имел возможности выбрать день, чтобы пригласить Вас в Центральный архив, тем более, что, *по случаю*

1886 р., червня 16 – серпня 2. – Шість листів І. М. Каманіна до М. В. Стороженка – щотижневих звітів про хід копіювання архівістами документів з актових книг. Конверти до п’яти листів. ЦДІАК України, ф. 261, оп. 1, спр. 46, арк. 1–17. Автографи І. М. Каманіна.

вакационного времени, Архив открыт лишь 3 раза в неделю (виділено – Л. С.), и мне некогда было даже справиться, в какие именно дни”⁵⁷.

Звертає на себе увагу ще один факт. Аналіз листів (а також інших документів, що зберігаються у фонді Каманіна І. М. в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського⁵⁴, дозволяє дійти висновку, що робота на замовлення була офіційно дозволеною і пов’язаною насамперед з видавничою діяльністю Археографічної комісії. Причому розрахунок відбувався за спрощеною системою, упродовж багатьох років за нього відповідав І. М. Каманін: він обраховував обсяги виконаних робіт і відповідно оплачував їх з виданої йому суми грошей. Якогось окремого оформлення документів не було: він звітувався у листах, як це було зі М. В. Стороженком, або ж записував розрахунок – кількість скопійованих аркушів і грошову суму до сплати (часто робив це прямо на рукописах), а виконавці надавали розписки за отримані кошти.

Одним з яскравих прикладів такої практики є рукопис, що зберігається в ІР НБУВ під назвою “Данные, извлеченные из присяжных

показаний о количестве дымов в городах и селах, подлежащих оплате подымного во время войн Хмельницкого 1648–1655 гг.”⁵⁵. Це витяги з актових книг – зведені в таблицю відомості про сплату подимного податку, підготовлені кількома архівістами (висновок – за аналізом почерків, прізвищ не вказано) з правками І. М. Каманіна (чорне чорнило, олівець), й остаточно відредаговані М. Ф. Владимирським-Будановим (синій олівець). Інтерес для нас становлять численні помітки на берегах рукопису: “проверено”, “+”, “52 $\frac{3}{4}$ листа”, “32 листа”, “19 листов”, “28 $\frac{1}{2}$ листа”, “Листов 39. Уплачено” і т. п. за підписами І. М. Каманіна⁵⁶. Слід відзначити, що копіювання документів – це надзвичайно трудомістка, копітка праця, що потребує значних знань і досвіду.

У кожному листі, що публікуються, крім основної теми – фінансового звіту, І. М. Каманін 2–3 реченнями досить вдало описував загальну обстановку і настрої. Так і уявляєш напівпорожнє місто, з якого через літню спеку виїхало багато киян – у відпустку або просто на природу, в село, як це зробив замовник роботи для архівістів – М. В. Стороженко, виїхавши на літо у свій маєток Велика Круча Пирятинського повіту Полтавської губернії (тепер Оржицького району Полтавської області). Щоправда, як це видно з листів, того літа він відвідав ще й Яготинський архів кн. М. В. Репніна. Незвично тихо в аудиторіях і коридорах Університету: студенти роз’їхалися на вакації. Скрізь чутно запах крейди і фарби: триває ремонт перед початком нового навчального року. І тільки далеко в глибині величезної будівлі Університету в приміщенні КЦАДА на третьому поверсі, яке вікнами виходить на Ботанічний сад, поскрипують пера, триває напружена робота: архівісти заробляють на прожиття.

ЦДІАК України, найперше його відділ давніх актів, є прямими спадкоємцями КЦАДА. Тут зберігаються зібрані попередниками основні фонди (щоправда, обсяги документів скоротилися в результаті втрат під час війни). Співробітники відділу давніх актів продовжують працювати над складанням подокументних описів до актових книг, підготовкою окремих видань і статей на основі цього унікального джерела до історії України. А в цій статті вчинено спробу нагадати напівзабуті імена й повернути з небуття невідомі, аби хоч трохи розповісти про щоденну працю попередників, виявити їм шану і подяку.

Далі публікуємо 8 документів, що якнайповніше розкривають визначені раніше теми. Це два фрагменти зі спогадів М. В. Стороженка “З мого життя” з описом приміщення КЦАДА, роботи в Архіві, стосунків між співробітниками тощо (док. № 1). Це шість листів І. М. Каманіна до М. В. Стороженка з Києва в село Велику Кручу – щотижневих звітів про хід виконання архівістами замовлення на копіювання документів з актових книг (док. №№ 2–7). Також публікуємо Правила роботи дослідників у Київському центральному архіві давніх актів (док. № 8). Точну

дату складання цього документа поки що не встановлено, але відомо, що його надано М. С. Грушевському 1891 р. разом з вхідним квитком-дозволом на роботу в Архіві над документами про Барське староство.

Документ № 1 складено українською мовою, його подано за публікацією 2005 р. Документи №№ 2–8 написано тогочасною (19 ст.) російською мовою, тому тексти відтворено з допомогою сучасного російського алфавіту з заміною тих літер, що вийшли з ужитку, сучасними, які означають той самий звук, напр., ѣ – на е; замість закінчення слів *-аго* вжито звичне тепер *-ого* тощо; м'який і твердий знаки, а також прописні й строчні літери вжиті за нормами сучасного правопису. Ліквідовано незвичні тепер подвоєння літер у словах. Решту стилістичних і мовних особливостей оригіналів загалом збережено. Скорочено написані слова (крім загальноприйнятих) або відтворено повністю – відновлені частини подано в квадратних дужках, або пояснено у примітках.

¹ Київський центральний архів давніх актів. Збірник документів у двох томах. – Т. 1: 1852–1921 / Упорядники Л. А. Сухих, В. В. Страшко. – К., 2002. Указ про заснування Архіву – С. 93–95.

² Офіційна назва – Тимчасова комісія для розгляду давніх актів в архівах присутствених місць і монастирів Київської, Подільської і Волинської губерній при київському військовому, подільському і волинському генерал-губернаторові; далі у статті – Археографічна комісія.

³ *Стороженко Микола*. З мого життя. Упорядник тексту та ілюстрацій, автор вступної статті Василь Уляновський. – К., 2005. Стороженко Микола Володимирович (1862–1942) – історик і педагог, член Археографічної комісії з 1918 р. У 80-х рр. 19 ст. навчався на історико-філологічному факультеті Університету; випускник його. У 1888 р. в Петербурзькому університеті здобув звання магістра і приват-доцента на кафедрі російської історії. Згодом працював у системі народної освіти, зокрема, був директором 4-ї та 1-ї київських гімназій. Автор численних документальних розвідок з історії України 17–18 ст.; разом з братом Андрієм був редактором і видавцем збірника “Стороженки. Фамільний архів”. – К., 1902–1910. – ТТ. 1–4, 6–8.

⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі ЦДІАК України), ф. 261, оп. 1, спр. 46, арк. 1–17. Каманін Іван Михайлович (1850–1921) – визначний архівіст, історик, палеограф. Закінчив 1873 р. історико-філологічний факультет Університету, кандидат цього факультету. Тимчасовий (вільнонайманий) помічник архіваріуса КЦАДА з 1876 р., постійний помічник з 1883 р., архіваріус у 1903–1921 рр. Дійсний член Археографічної комісії з 1893 р., член кількох наукових товариств. Більше про його життя та діяльність див. у збірнику “Київський центральний архів давніх актів” (т. 1).

⁵ Антонович Володимир Боніфатійович (1834–1908) – історик, археограф, джерелознавець, професор Університету з 1878 р., декан історико-філологічного факультету у 1880–1890 р. У 1863–1882 рр. – головний редактор Археологічної комісії.

⁶ Іванишев Микола Дмитрович (1811–1874) – історик права, археограф, професор, декан юридичного факультету Університету у 1849–1861 рр.,

ректор Університету у 1862–1865 рр. Ініціатор створення КЦАДА. Один з співзасновників Археографічної комісії, її головний редактор у 1861–1863 рр.

⁷ *Стороженко Микола*. З мого життя. – С. 158.

⁸ Левицький Орест Іванович (1848–1922) – історик, архівіст, археограф, випускник історико-філологічного факультету Університету. Упродовж 1879–1887 рр. працював у КЦАДА, складав подокментні описи до актових книг (ці та інші описи використовуються дотепер). У 1874–1921 рр. – секретар-діловод Археографічної комісії. У 1903 р. намагався зайняти шойно запроваджену посаду архіваріуса (завідуючого) КЦАДА, однак на ній все ж було затверджено І. М. Каманіна (ЦДІАК України, ф. 707, оп. 151, спр. 28, арк. 28 і зв. та ін). Автор статей про Архів і долю актових книг, перший історіограф Археографічної комісії. М. В. Стороженко у спогадах навів багато цікавих фактів з життя і діяльності О. І. Левицького. Однією з таких наведених подробиць є розповідь про місце проживання О. І. Левицького в Києві: “... мав він тоді квартиру на Єлизаветинській (пізніше Пушкінській) вулиці в садибі родини Міхно. Була та садиба превелика, й було на ній три маленькі старовинні дерев’яні будинки. Посередині стояв найбільш поважний під зеленим з бляхи дахом, із трьома вікнами та ганком із написом угорі “Киевская комиссия для разбора древних актов”. Див. *Стороженко Микола*. З мого життя. – С. 323. Весь нарис про О. І. Левицького – С. 321–331.

⁹ Владимирський-Буданов Михайло Флегонтович (1836–1916) – історик права, архівознавець, професор Університету. В 1882–1916 рр. – головний редактор Археографічної комісії.

¹⁰ Юзефович Михайло Володимирович (1802–1889) – археограф, помічник попечителя Київського учбового округу у 1845–1856 рр., член-співзасновник Археографічної комісії, її голова у 1857–1889 рр. Один з ініціаторів заснування КЦАДА.

¹¹ Акти для истории провинциальных сеймиков Юго-Западного края во второй половине XVII века // Архив Юго-Западной России. – Ч. II. – Т. 2. – К., 1888. До цього тому М. В. Стороженко написав передмову “Отношение западнорусских дворян второй половины XVII века к вопросам религиозным и сословным”. На основі цих актів, а також тих, що не увійшли у том, М. В. Стороженко підготував монографію “Западнорусские провинциальные сеймики во второй половине XVII века. [Исследования по архивному материалу]” – К., 1888. Зберігся договір від 20 жовтня 1887 р. і рахунки друкарні К. Мілевського, надані М. В. Стороженку за цю його розвідку. Згідно з рахунками, тираж видання становив 350 примірників, його вартість – 184 руб. 50 коп.; Завершено роботу в грудні 1887 р. Див. ЦДІАК України, ф. 261, оп. 1, спр. 68, арк. 1–3.

¹² Новицький Іван Петрович (1844–1890) – архівіст, археограф. Прослухав курс історико-філологічного факультету Університету як вільний слухач. Тимчасовий помічник завідуючого КЦАДА у 1869–1874 рр., згодом працівник Археографічної комісії та Київського статистичного комітету. Складав описи до актових книг. Підготував два покажчики (іменний та географічний) до видань Археографічної комісії (27 томів, що вийшли у 1845–1877 рр.).

¹³ Тарнопольський Іван Васильович – вільнонайманий писар КЦАДА з 1877 р., штатний писар з 1883 р., секретар Архіву з 1904 р. Склав опис до актових книг.

¹⁴ Козловська (Кохановська) Марія Миколаївна – писар (переписувач), співробітник КЦАДА. М. В. Стороженко згадує в своїх спогадах (С. 165–166), що саме вона копіювала для нього документи, але в листах І. М. Каманіна

про неї не йдеться. Працювала в Архіві тривалий час: копіювала акти для М. С. Грушевського у 1892–1893 рр., згадується в документах за 1903–1913 рр.

¹⁵ Збереглася низка документів стосовно “служителя состоящего при Центральном архиве Романа Емельянова”: про надання йому грошової допомоги (1874, 1877 рр.), надбавку до жалування після кожних п’яти років служби (є відомості за 1881, 1886, 1897 рр.), про нагородження за сумлінну службу срібною медаллю (1897 р.) тощо. Згідно з поданням завідуючого КЦАДА В. О. Кордта в правління Університету від 10 вересня 1898 р., Р. Ємельянова було увільнено від служби за віком (72 роки) та через хворобу. В поданні відзначено, що він пропрацював в Архіві 27 років, а також був прибиральником і сторожем в Університеті. Призначено йому пенсію “в обычном размере” – 60 руб. на рік. При цьому з нього було стягнуто 7 руб. 50 коп. “за пожалуванню ему серебрянную медаль” (Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 429, спр. 193, арк. 1, 3–6 та ін.). Більшість документів про Р. Ємельянова зберігається у ф. 16, Київський університет св. Володимира, Держархів м. Києва; частину з них опубліковано або анотовано у документальному збірникові “Київський центральний архів давніх актів”, т. 1 (див. за іменним покажчиком).

¹⁶ Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 401, спр. 119, арк. 1–2 зв. У документальному збірникові “Київський центральний архів давніх актів” ці документи опубліковано під №№ 85 і 86.

¹⁷ Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1873. – № 2. – Ч. 165. – С. 99–111.

¹⁸ Там само. – № 4. – Ч. 169. – С. 65–68.

¹⁹ Архив Юго-Западной России. – Ч. VIII. – Т. 1. – К., 1893; Ч. VIII. – Т. 2. – К., 1894.

²⁰ Журба О. І. Київська археографічна комісія. 1843–1921. Нарис історії і діяльності. – К., 1993. – С. 176.

²¹ Як зазначено у “Правилах для занять в Центральном архиве при Університете св. Владимира”, копіювати документи в приміщенні Архіву могли й приватні переписувачі з дозволу завідуючого КЦАДА за рекомендацією й за відповідальності осіб, які одержали право працювати над актами КЦАДА. Див. ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 24, арк. 41–42 зв. Документ додано до статті під № 8.

²² Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 481, спр. 8, арк. 7–11 зв. Опубл.: Київський центральний архів давніх актів. – Т. 1. – С. 37–44.

²³ З 1916 і до 1919 р. головним редактором Археографічної комісії був М. М. Ясинський – історик права, професор, проректор Університету у 1912–1917 рр. На початку своєї трудової діяльності деякий час працював у КЦАДА. У названу кількість видань І. М. Каманін включив двотомний збірник документів про кн. Курбського, що його М. Д. Іванишев почав готувати ще до створення КЦАДА за актовими книгами, які саме 1852 р. надійшли на зберігання в Архів.

²⁴ Козловський Костянтин Євгенович (? – між 1874–1875) – історик, архівознавець, археограф. Тимчасовий (за наймом) помічник завідуючого Архівом у 1866–1873 рр. Складав описи до актових книг. Дійсний член Археографічної комісії з 1868 р, діловод комісії у 1871–1873 рр.

²⁵ Федотов-Чеховський Олександр Олексійович (1806–1892) – юрист, архівознавець, археограф. Професор Університету з 1838 р., декан юридичного факультету у 1840–1841 і 1848–1849 рр. У 1876–1892 рр. працював в Архіві,

складав описи до актових книг. Документи про нього, зокрема про його весілля див.: ЦДІАК України, ф. 707, оп. 58, спр. 95, арк. 4 та ін.

²⁶ Абрамович Володимир Антонович – випускник юридичного факультету Університету (1903 р.). Помічник архіваріуса КЦАДА з 1907 р. (згадується в документах ще й 1918 р.). У 1916 р. був в евакуації в м. Саратові, куди було вивезено Архів.

²⁷ Вітвицька Олександра Іллівна – переписувач за наймом у КЦАДА з 1903 р., філігранолог. Друга дружина І. М. Каманіна (перша його дружина, Ольга Андріївна, померла). У співавторстві з ним підготувала “Водяні знаки на папері українських документів XVI і XVII вв. (1566–1651)”. – К., 1923.

²⁸ Київський центральний архів давніх актів. – Т. 1. – С. 41–42.

²⁹ О. І. Левицький упродовж 1879–1887 рр. обіймав посаду тимчасового помічника зав. Архіву, а у 1874–1921 рр. був секретарем-діловодом комісії.

³⁰ *Стороженко Микола*. З мого життя. – С. 5.

³¹ Див. про це: *Грушевський Михайло*. Барське староство. Історичні нариси (XV–XVIII ст.). Післямова, примітки та покажчики Миколи Крикуна. – Львів, 1996. – Післямова. Про роботу в КЦАДА М. С. Грушевський не раз згадував у своєму щоденникові (опубл.: К., 1997). Про повернення грошей за копіювання див. ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 28, арк. 3. З включених у двотомних 485 актів (повністю опублікованих або анотованих) 246 було взято в КЦАДА. Збереглися окремі зшитки, де М. С. Грушевський занотував результати своєї праці в архівах. Див. ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 114, а також ІР НБУВ, ф. 83, спр. 61: це копії документів з актової книги 5510 (не збереглася) про права і привілеї на Барське староство, виконані І. М. Каманіним, ймовірно, для М. С. Грушевського.

³² Центральний архів стародавніх актів у Києві. Збірник статей за редакцією В. О. Романовського. – К., 1929. – С. 21.

³³ Див. про це в нарисах І. М. Каманіна з історії Архіву, розміщених у розділі “Замість передмови” у збірнику, а також у багатьох документах. Починаючи з 1867 р., посади помічників завідуючого Архівом зазвичай обіймали люди з вищою освітою.

³⁴ ІР НБУВ, ф. I, № 49724, арк. 2.

³⁵ Див. про це, зокрема: *Сухих Лідія*. Київський обласний центр дії та причетність до нього М. В. Василенка та В. О. Романовського // Український археографічний щорічник. – Нова серія. – Вип. 13/14. – К., 2009. – С. 678–687.

³⁶ Більшість документів про це див.: Київський центральний архів давніх актів. Збірник документів. – К., 2002.

³⁷ Старицький Михайло Петрович – український письменник, театральний і культурно-громадський діяч; працював в Архіві близько року.

³⁸ Центральний архів стародавніх актів у Києві. – К., 1929. – С. 28.

³⁹ На думку деяких дослідників, саме М. К. Ренненкампф упереджено ставився до О. І. Левицького.

⁴⁰ *Кістяківський О. Ф.* Щоденник. – Т. 1. – К., 1995. – С. 76, 102, 124–125, 144 та ін. – див. за іменним покажчиком, доданим до видання. Кістяківський Олександр Федорович (1833–1885) – історик права, археограф, архівознавець і громадський діяч.

⁴¹ ЦДІАК України, ф. 261, оп. 1, спр. 46, арк. 1–17. Автографи І. М. Каманіна.

⁴² Іконников Володимир Степанович (1841–1923) – історик, джерелознавець, археограф, бібліограф. Професор, декан історико-філологічного факуль-

тету Університету у 1877–1880 і 1883–1886 рр. Упродовж 1873–1913 рр. – головний редактор “Университетских известий”.

⁴³ Йдеться про: Акты для истории провинциальных сеймиков Юго-Западного края во второй половине XVII века // Архив Юго-Западной России. – Ч. II. – Т. 2. – К., 1888.

⁴⁴ *Стороженко Микола*. З мого життя. – С. 165. Слід мати на увазі, що М. В. Стороженко у спогадах практично не вказував дат.

⁴⁵ Збереглися відомості про те, скільки саме книг переглянув М. В. Стороженко. А саме: 9 київських, 15 житомирських. 63 володимиро-волинських і 65 луцьких за 1654–1750 рр.; з них визначено для копіювання понад тисячу актів. Зрештою довелося обмежитися опрацюванням документів тільки по 1697 р. Див. про це: *Стороженко Н.* Отчет о занятиях в архивах: Киевском центральном и Яготинском кн. Н. В. Репнина // Университетские известия. – Киев. – 1886. – Ч. II. – С. 215.

⁴⁶ *Стороженко Микола*. З мого життя. – С. 165–166.

⁴⁷ Заворушення вчинено у серпні 1884 р. під час відзначення піввікового ювілею Університету. Студенти, зокрема, освистали обер-прокурора Синоду К. П. Победоносцева, який приїхав з Петербурга на київські урочистості.

⁴⁸ Таких щотижневих листів-звітів мало бути набагато більше за шість: за розрахунками І. М. Каманіна в листі від 28 червня 1886 р. роботу архівісти могли закінчити не раніше жовтня того року. Крім того, як виходить з аналізу вказаних на листах дат і з контексту, не зберігся лист від 7 липня.

⁴⁹ Саме таку розцінку: 35 коп. за копіювання одного аркуша архівного документа, можна вважати усталеною в Археографічній комісії; згідно з нею оплачувалася робота переписувачів М. М. Козловської, Шуйської та Івановського, які упродовж 1892–1893 рр. готували акти Барського староства, відібрані М. С. Грушевським для тт. 1 і 2, ч. VIII “Архива Юго-Западной России”. Див. *Грушевський Михайло*. Барське староство. – С. 586, 615.

⁵⁰ Полное собрание законов Российской империи (3 ПСЗ). – Т. 3. – СПб., 1886. – № 1501 – С. 171. Про хід підготовки цього документа див.: Сборник материалов, относящихся до архивной части в России. – Т. 2. – Петроград, 1917. – С. 121–123.

⁵¹ 2 ПСЗ. – т. XXVII. – СПб., 1853. – № 26126 – С. 66–67.

⁵² ЦДІАК України, ф. 261, оп. 1, спр. 71, арк. 1–2 зв.

⁵³ ІР НБУВ, ф. III, № 59907, арк. 3 і зв.

⁵⁴ ІР НБУВ, ф. 83, спр. 51, 52, 53, 54, 55.

⁵⁵ Його опубліковано: Архив Юго-Западной России. – Ч. VII. – Т. 2. – К., 1890. – С. 423–498. Детальніше про це див.: Національно-визвольна війна в Україні. 1648–1651. Збірник за документами актових книг / Упорядники Л. А. Сухих, В. В. Страшко. – К., 2008. – С. 10–11.

⁵⁶ ІР НБУВ, ф. 83, спр. 52, арк. 31, 82, 165 та ін.; спр. 53, арк. 32, 50 та ін.; спр. 55, арк., 2; спр. 56, арк. 1 тощо.

⁵⁷ ЦДІАК України, ф. 856, оп. 1, спр. 27, арк. 1.

№ 1

Зі спогадів М. В. Стороженка про Київський
центральный архів давніх актів

Невсипушою працею професора Миколи Дмитровича Іванишева¹ (1811–1874) положено було початок Центральному архіву в Києві. Він особисто з офіційним* дорученням об'їхав усі міста та містечка на Київщині, Волині та Поділлі, щоб подивитися на архіви державних установ – магістратів, трибуналів тощо, відібрав ті акти, що залишилися ще від польської влади та не потрібні вже були для нових російських державних установ, а саме книги гродські, земські тощо, та й дав пораду відіслати їх до Києва, маючи на думці скласти їх на схованку до тільки ще тоді зорганізованого в одній великій залі Університету на другому² його поверсі Центрального архіву.

На чолі цього Архіву призначено було нарочитого архіваріуса, що довгий час пізніше ним був щирий, невсипущий та, на жаль, глухий Іван Михайлович Каманін, звісний своїми багатьма цінними розвідками з історії України. Як обзавелася Київська Четверта гімназія своїм власним будинком на краю Васильківської вулиці, а я в ній директорував, то їду, було, я у 8 годин уранці згори наниз, а він, що мав свою власну домівку недалеко від тої гімназії³, поспішаючи чимчикує, спираючися на дебелий ціпок, до Архіву й сидить там до четвертої години⁴.

Та височенна і превелика зала, де містився Архів, виходила вікнами до Ботанічного саду. По усій залі було поставлено кілька рядів триповерхових шаф, помальованих охрою, то й на полицях стояли товсті зшитки старовинних актів, пописаних на дебелиму** папері, найбільш – блакитної та від довгого часу полинялої фарби та у шкіряних палітурках.

У теплу добу в залі з відчиненими вікнами до саду було гарно працювати, а під холод, хоч і були повідчинені дури від центрального ogrівання, та ще й стояло двоє великих залізних печей, неможливо було її гаразд нагріти, то й купчилися, було, усі архівні дослідники у двох маленьких покоях праворуч та ліворуч зали. Стояв там великий стіл, кілька стільців, то й сиділи на них нищечком Антонович, а опісля Володимирський-Буданов як головні редактори Археографічної комісії, та її співробітники, що редагували той чи інший том “Архива Юго-Западной России”. Каманін сидів у другому покої із реєстраторами⁵ – старим професором Федотовим-Чеховським, Іваном Новицьким тощо, та писарями Тернопільським та М. М. Козловською.

Отже, як кому треба було здобути якийсь зшиток актів, то й звертався він до І. М.⁶, повсєгда спокійного та послужливого, з привітною усмішкою на обличчі, то й він загадував старому сторожеві Романові⁷ підставити до тої, чи іншої шафи драбину та, відкинувши дверці, вийняти потрібний зшиток.

Усі ті акти пописані були польською мовою, помішаною з латинською, як то було звичайно державною мовою Речі Посполитої, одначе у судових розправах траплялися відповіді свідків українською мовою.

* офіційним. У публікаціях документів зірочками вимічено примітки упорядника спогадів.

** цупкому.

* * *

Праця була захоплююча – бо щодня знаходив я якусь цікаву новину не тільки для мого “тому”, а взагалі й для історії Правобережжя, – проте важка: перш від усього, через те що Архів був поміщений у громаднющій залі, що неможливо було її гаразд натопити, то й треба було притулятися у маненькому покоєві ліворуч, де була добра груба. По-друге, що оті гродські та земські книги, які звезено було Іванішевим з усього Правобережжя, стояли по високих багатоповерхових шафах, та багацько було мороки – а були вони товсті та великі, – щоб їх здобувати. По-третє, як поставлено було їх скільки десятків тому год, то ніхто з них і не торкався, листи*** позлипалися, а деякі попере-тлівали, ще й до того подовбала їх шашіль, то, було, як їх розкриєш, підні-меться така курява, що тільки чхали. По-четверте й то найголовніше, пописані вони були найбільш дрібно та різноманітно писарями польсько-латинським шрифтом та з багатьма особливими актовими речами, що було відразу й не зрозумієш, покіль не подивишся у “Словник актового язика” Горбачевського⁸, або в “Історичну Енциклопедію” Естрейхера⁹, або ж не покличеш на поміч архіваріуса Івана М. Каманіна, що, було, з приязною усмішкою біжить, бідолаха глухий, на поміч. Оті ж книги добував із шафи та ставив назад під проводом І. М. старий із обличчям Остапа Вересая¹⁰ сторож Роман.

Стороженко Микола. З мого життя. – К., 2005. – С. 324, 158–159.

¹ У спогадах вжито дві форми написання прізвища історика: Іванишев та Іванішев.

² Насправді Архів розміщувався на третьому (тут були робочі кімнати) поверсі Університету. “Велика зала” – це колишня рекреаційна (для відпочинку) зала, що охоплювала й 4-й поверх (тут не було міжповерхового перекриття).

³ І. М. Каманін жив у Києві на вул. Великій Васильківській, № 113 (див. ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1367, арк. 5 і зв.; ІР НБУВ, ф. І, № 49724).

⁴ Збереглося свідчення самого І. М. Каманіна за 1888 р. про його режим роботи: “Адрес мой (ближайший): Центральный Архив при Университете св. Владимира, где я бываю ежедневно, кроме праздников от 9–3 часов” (див. ІР НБУВ, ф. III, № 10054).

⁵ Йдеться про архівістів. Обіймали різні посади.

⁶ Йдеться про Івана Михайловича Каманіна.

⁷ Йдеться про Ємельянова Романа.

*** аркуші

⁸ Йдеться про “Словарь древнего актового языка Северо-Западного края и Царства Польского. Составлен архивариусом Центрального архива древних актовых книг, губерний: Виленской, Гродненской, Минской и Ковенской, членом Виленской археографической комиссии Н. Горбачевским”. – Вильна, 1874.

⁹ Схоже, що М. В. Стороженко допустив неточність: Естрейхер Кароль Єжи Теофіл (1827–1908) – польський бібліограф та історик книги. Осн. праця – “Польська бібліографія” (тт. 1–22, 1872–1908), видання продовжили його син і внук. Відомі й інші представники роду, однак вони не займалися історією.

¹⁰ Вересай (Лобза) Остап Микитович (бл. 1803–1890) – видатний український кобзар.

**Листи І. М. Каманіна
до М. В. Стороженка**

№ 2

1886 р., червня 16. Київ

Уважаемый Николай Владимирович!

Вместе с этим письмом отправляю на почту первую посылку переписанных актов. Стройновского 14 листов и Плетневой – 26. Из оставленных Вами денег я уплатил Стройновскому 7 руб. 70 коп. за 22 листа (14 посылаемых теперь и 8, которые он будто бы сдал Вам лично). Плетневой следовало получить за 26 листов 9 руб. 10 коп., но она просила дать ей 25 руб., что я выполнил; затем небольшие расходы сделал на чернила и перья для Ваших переписчиков и на почтовые расходы. Я предлагал Стройновскому чернил казенных, но он решительно отказался и потребовал ализариновых¹. В следующей посылке пришло то, что переписал Тарнопольский; к этой же субботе он не поспел.

Стройновский взял для переписки книгу № 2042², в которой 27 листов ему надо списать; он ее только что начал, но молил и просил меня написать Вам, чтобы Вы выслали своевременно деньги за эти 27 листов. Я, конечно, обещал, делая вид, что за 22 листа даю ему из денег, назначенных Вами на почтовые расходы.

О. И. Левицкий вчера с вечерним поездом поехал раскапывать и реставрировать Владимиро-Волынский храм. В. Б. Антонович до сих пор гостит у Мазараки³.

Архив, как машина, работает по-прежнему, преимущественно же на Вас и потому Ваше имя произносится ежедневно по многу раз и во всех падежах, особенно в дательном, когда мне напоминают, что я должен дать карточки или деньги.

Более интересных новостей нет. С редакцией “Старины”⁴ у меня отношения натянутые, хотя я получил от Лебединцева⁵ 2-ю часть “Истории Новой Сечи” Скальковского для июльской рецензии⁶, но едва ли успею окончить за неимением предыдущего, 2-го, издания этой части. Лебединцев, по обыкновению, из себя выходит.

Весь Архив бьет Вам челом.
Ваш покорный слуга

И. Каманин

ЦДІАК України, ф. 261, оп. 1, спр. 46, арк. 1–2. Автограф.

¹ Чернило, виготовлене на основі барвника алізарин, могло бути фіолетового кольору.

² Можливо, йдеться про актову книгу № 1042 (1672 р.; тепер ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 111), а не про № 2042 (1569 р.; тепер ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 10): М. В. Стороженко опрацював документи за 2-у пол. XVII ст. Див. також його “Отчет о занятиях в архивах: Киевском центральном и Яготинском кн. Н. В. Репнина”// Университетские известия. – Киев. – 1886. – № 11, ноябрь. – Ч. II. – С. 213–238, примітки: є багато посилань на № 1042 і жодного – на № 2042.

³ Мазаракі Сергій Аркадійович (бл. 1855–1912) – художник і археолог, засновник музею скіфської давнини на основі розкопаних ним речей з поселення поблизу м. Ромни.

⁴ Йдеться про “Киевскую старину” – перший в Україні багатопрофільний історичний журнал; виходив 1882–1906 рр.; 1907 р. – українською мовою під назвою “Україна”.

⁵ Лебединцев Феофан (Теофан) Гаврилович (1828 – 1888) – засновник місячника “Киевская старина”, був його першим редактором-видавцем у 1882–1887 рр.

⁶ І. М. Каманін – автор бл. 100 рецензій на видання історичної тематики, опублікованих у “Киевской старине”. В листі йдеться про рецензування ч. 2 “Історії Нової Січі або Нового Коша Запорозького” А. О. Скальковського (видання 1886 р.). Рецензію буюр вміщено у № 8 (серпень) журналу за 1886 р.

№ 3

1886 р., червня 22. Київ

Уважаемый Николай Владимирович!

В течении истекшей недели переписано г-жой Плетневой 15 листов и г. Стройновским 29 $\frac{1}{4}$ листов, которые Вам и посылаю. В прошлый раз, я уже писал Вам, выдал Плетневой 25 руб., г. Стройновскому 7 р. 70 коп., на канцелярские принадлежности и почтовые расходы издержано было в общей сумме 80 коп., – всего же израсходовано было 33 руб. 50 коп., следовательно, у меня осталось 26 руб. 50 коп. Из этих денег Стройновскому заплатил за 29 $\frac{1}{4}$ лист 10 руб. 24 коп. да позволил ему самому купить себе дюжину перьев, за которые, не знаю, сколько он заплатит. Таким образом, у меня осталось налицо 16 руб. 25 коп. или несколькими копейками меньше (принимая во внимание покупку Стройновского). Если же присоединить сюда расходы почтовые, необходимость уплатить деньги г. Тарнопольскому (около 10 руб.), да канцелярские расходы в течении предстоящей недели, то у меня останется всего лишь 5, или около того. С Тарнопольским я еще не кончил считать, а поэтому числа переписанных им листов не знаю, денег ему не заплатил и его рукописи Вам не посылаю.

Из 25 руб., выданных Плетневой, она отработала в прошлую неделю, как я уже вам писал, 9 руб. 10 коп. (т. е. за 26 листов, которые Вы должно уже получили) да за эту – 5 руб. 25 коп., всего же она отработала 14 руб. 35 коп. Итак за ней остается 10 руб. 65 коп. В эту или следующую недели счет с ней по этим 25 руб. будет окончен.

В настоящую неделю переписка продолжается. Из моего рапорта и из присылаемых Вам рукописей Вы можете видеть, что хотя переписка и идет быстро, но документы так велики и их столько в каждой карточке, что переписать оставленные Вами едва ли можно успеть раньше октября. Плетневой, напр., попадают книги с ужасными почерками и это страшно замедляет работу. Счастливей был в этом отношении Стройновский, который работает удивительно быстро. Если же ему дать копировать такие акты, [какие] взял Тарнопольский, то работа его ускорилась бы втрое.

Новости в наши архивные кельи почти не достигают никакие. Полная тишина. Нарушается она только песнями рабочих – штукатуров и маляров: клиники, аудитории, кабинеты, квартиры чиновников и проч., – все это белится и красится; по коридорам нестерпимая вонь от крейды и красок. Как видите, положение наше тягостное.

На Лебединцева я сердит и не хочу идти к нему, а потому и не знаю редакционных новостей; для него я готовлю рецензию на 2-ю часть, вновь вышедшую, книги Скальковского. Он просил меня изготовить ее к 20-му, но я не успел за неимением 2-ой части старого издания для сличения. Лебединцев, конечно, готов съездить меня, так что я боюсь и встретиться с ним. Разбор книги Скальковского будет, кажется, моя последняя работа для “Старины”.

С искренним уважением остаюсь Вашим покорным слугою

И. Каманин

ЦДАК України, ф. 261, оп. 1, спр. 46, арк. 4–5 зв. Автограф.

№ 4

1886 р., червня 30. Київ

Уважаемый Николай Владимирович!

В отправляемой, вместе с письмом, посылке Вы найдете переписанное и считанное в течении недели; г. Тарнопольский списал 22 листа, Стройновский – 20 и Плетнева $16 \frac{3}{4}$. Со всеми с ними я произвел расчет: Тарнопольскому заплатил 7 руб. 70 коп., Стройновскому – 7. Осталось у меня Ваших 80 коп., из коих я произведу расходы по отправке письма и рукописей; все это, конечно, не превзойдет 50 коп.; отчет о 80 коп. представлю в следующем письме. Теперь я Вам напишу общий отчет в расходе денег:

Плетневой выдал 25 руб.; в счет этих денег она написала $58 \frac{3}{4}$ листа; за которые ей следует 20 руб. $54 \frac{1}{4}$ коп. Остается ей отработать 4 руб. $43 \frac{3}{4}$ коп.

Стройновскому заплатил в 1-ую неделю за 22 листа 7 руб. 70 коп.; во вторую – за $29 \frac{1}{4}$ л. – 10 руб. 24 коп., в 3-ю – 20 листов – 7 руб., всего 24 руб. 94 коп.

Тарнопольский – все три недели списывал 22 листа и получил за них 7 руб. 70 коп.

Таким образом, из выданных мне Вами 60 руб. я выдал переписчикам 57 руб. 64 коп. и расписки вручу Вам при свидании.

На канцелярские принадлежности и почту издержек в 1-ю неделю 80 коп., во 2-ю – 76, в 3-ю пока еще ничего; предстоят почтовые расходы да, быть может, надо будет купить бумаги. До сих пор держалась пока оставленная Вами. Итак, канцелярские принадлежности и почта обошлась в 2 руб. 36 коп. Вот и все. Теперь Ваш черед писать; Стройновский мне постоянно надоедает вопросами, не получил ли я повестки на денежное письмо от Вас. Отвечаю, что нет. Он шлет Вам свое письмо, которое я вложил в посылку вместе с его рукописями. О. И. Левицкий возвратился вчера из своей поездки на Волынь и завтра едет в Подольскую губернию на все каникулярное время.

Мои занятия в Архиве идут прежним чередом; переписчики скрипят перьями весьма усердно, но конца работе далеко не видно. Я выдал для переписки самое незначительное количество карточек и то только Стройновскому. У Плетневой же какие-то оставленные Вами.

В Университете не слышно никаких новостей. Тоска и скука. Прощайте.
Ваш покорный слуга

И. Каманин

ЦДІАК України, ф. 261, оп. 1, спр. 46, арк. 7–8. Автограф.

№ 5

1886 р., липня 14. Київ

Уважаемый Николай Владимирович!

В последнем письме своем я представил Вам отчет в расходе тех 50 руб., которые Вы мне выслали. Из них у меня осталось 7 руб. 64 коп. Эти деньги я теперь уже израсходовал так: Стройновскому дал за 10 листов 3 р. 50 коп., Тарнопольскому за столько же листов 3 р. 50 коп. Остальные 64 коп. употреблю на перья, коленкор и друг[ие] канцелярские и почтовые расходы. Таким образом у меня едва ли останется больше гривенника. Все оплаченные листы отобраны мною у переписчиков и посылаются Вам. У них осталось еще несколько неоплаченных, но я не решился их отбирать во избежание за-

путанности счетов и потом каких-либо претензий с их стороны. Надеюсь, Вы не упрекнете за это меня и не усмотрите в этом недоверия к Вашей почтенной особе. Боюсь очень претензий со стороны переписчиков, ибо в прошлом году меня были раз таковы: переписчик считал, что сдал мне такое число неоплаченных листов, какого я не мог признать; оба забыли, а расписки затерялись.

Теперь я посылаю Вам 10 листов Тарнопольского, 10 $\frac{1}{4}$ листов Стройновского и 22 листа Плетневой. Относительно счета с последней напомним, что оставалось неотработанными 15 руб. 93 коп. (как означено в моем письме истекшей недели); теперь переписано ею 22 листа на 7 руб. 70 коп. Следовательно, ей остается отработать 8 руб. 23 коп.; на будущей неделе, вероятно, она отработает их.

Торопясь, в прошлом письме я не ответил Вам ничего на Ваш вопрос о словарях. Скажу, что достать их у частных лиц весьма мудрено, даже и в богатой, открытой для всех, библиотеке безграничного добра нашего В. Б. Антоновича; да к тому же и его дома нет. Можно было бы дать Вам пользоваться ими из архивной библиотеки, но тут затруднения в неудобствах пересылки этих толстых книг и случающейся необходимости в справках по ним занимающихся. А вот что я Вам посоветую: выпишите все непонятные для Вас речения и пришлите мне; я в тот же день отвечу Вам необходимыми объяснениями.

Любопытного¹ в нашем граде и храме ничего любопытного¹ не происходит. Грязь и вонь та же. В редакции нашей “Старины” давно не был и Лебединцева не вижу. Отправил ему сегодня рецензию на 2-ю часть книги Скальковского. Я должен был приготовить ее к 20-му июня, но, за недостатком старого издания, пришлось протянуть. Чувствую, что как бы гора свалилась с плеч. Завидую Вам, что Вы можете пользоваться таким первостепенной важности архивом, как репинский². Советую Вам непременно сообщить о его содержании кое-что в “Старине”. Такая заметка наверно вызовет указание на другие фамильные архивы. Надо только в статье задеть самолюбие их владельцев.

Желая вам успехов в начатых Вами трудах на свою славу и на пользу Лебединцева, остаюсь всегда готовым к Вашим услугам

И. Каманин

P. S. Архивисты Вам кланяются.

ЦДІАК України, ф. 261, оп. 1, спр. 46, арк. 9–10 зв. Автограф.

¹ Так в оригіналі.

² Йдеться про Яготинський архів кн. М. В. Рєпніна. Оpubлікований звіт М. В. Сторожєнка див.: “Отчет о занятиях в архивах: Киевском центральном и Яготинском кн. Н. В. Рєпнина”// Университетские известия. – Киев. – 1886. – № 11, ноябрь. – Ч. II. – С. 213–238.

№ 6

1886 р., липня 21. Київ

Многоуважаемый Николай Владимирович!

19-го получил высланные Вами 25 руб. и, представьте себе, все до копеечки издержал: Стройновскому за 50 листов заплатил 17 руб. 50 коп. и Плетневой дал 7 руб., которые с оставшимися прежде 8 руб. 23 коп. составят 15 руб. 23 коп.; она переписала 26 листов на сумму 9 руб. 10 коп.; таким образом остается неотработанных ею 6 руб. 13 коп.; следовательно, из 25 руб. я отдал 17 руб. 50 коп. + 7 р. = 24 руб. 50 коп. Остается 50 коп., из коих я купил чернил и перьев на 30 коп.; 20 коп. еще на почтовые расходы; их, конечно, не хватит и что я расходую из своих денег, то мы посчитаем в следующем письме. Вот видите ли, Николай Владимирович, как быстро я расходую Ваши денежки. Переписчики выбиваются из сил, торопясь копировать акты. Что касается до считки, что я произвожу ее неукоснительно со Стройновским и Тарнопольским, помечая при этом и число листов; с Надеждой же Васильевой [Плетневой] я считываю только сомнительные места; к сожалению, не всегда удается разобрать написанное в оригинале слово и поэтому в копии мы заменяем его точками.

Но вот беда: недели на две, может быть, случится перерыв в переписке вследствие окраски полов на коридорах, где расположено наше древлехранилище. Это сообщил мне экзекутор¹. Когда это случится, неизвестно. Когда переписка прекратится, я Вам уведомяю тотчас же. Судя по работам, которые я вижу, окраска полов едва ли начнется ранее Преображения (6-го августа, если помните).

Напрасно, добрейший Николай Владимирович, Вы упрекаете меня, будто на Вашу просьбу о словарях я ответил неопределенно. В моем последнем письме, которое Вы, вероятно, уже получили, прочтете обстоятельный ответ и убедитесь, что я всегда готов, чем только могу, быть полезным. С Вашей стороны, нужна лишь более частая переписка со мной, а чтобы она была для Вас необременительна, ограничивайтесь в письме самыми необходимыми словами.

Переписчики Вам кланяются и благодарят за деньги. Тарнопольский уехал на месяц в отпуск и потому переписку прекратил.

Будьте здоровы.

Уважающий Вас

И. Каманин

ЦДІАК України, ф. 261, оп. 1, спр. 46, арк. 12–13. Автограф.

¹ Чиновник, який займався господарськими справами, в цьому разі – в Університеті.

№ 7

1886 р., серпня 2. Київ

Уважаемый Николай Владимирович!

Высланные Вами в последний раз 50 руб. я получил в четверг (31 июля) и, конечно, тотчас же израсходовал их. Вот Вам отчет:

1. По переписке Н. В. Плетневой:

Оставалось от 19 июля – 6 руб. 13 коп.

Выдано 1 августа – 18 руб. 55 коп.

Всего она получила – 24 руб. 68 коп.

Ко 2-му августа е[я] представлено переписанных $41\frac{1}{4}$ листа на сумму 14 р. $43\frac{3}{4}$ к. Таким образом, ей остается отработать 10 руб. $24\frac{1}{4}$ коп.

2. Тарнопольскому выдано за 7 л. – 2 р. 45 коп.

3. Стройновскому дано за 67 листов 23 руб. 45 коп. Кроме того, уплатил я ему за перья, купленные за несколько дней до получения от Вас денег – 10 коп. При получении еще дано 15 коп.; всего же ему выдано 23 руб. 70 коп.

Таким образом, у меня остается на руках 5 р. 30 коп.*. Из них я должен буду сделать почтовые расходы и получу в остатке около 4 р. 80 коп. Еще наверное не знаю.

Переписчиков наблюдаю, причем сразу и за качеством переписки. Рукопись г. Плетневой, как вы сами видите, чрезвычайно четка; вместе с тем она весьма правильна; с ней я проверяю только сомнительные акты.

Вот со Стройновским приходится считать каждый акт; он уже привык к моим требованиям и переписывает правильно; больше всего я его пробираю за то, чтобы он не вводил в польские акты современного польского правописания, а держался бы близко оригинала; при чтении я его всегда останавливаю. Считываем с ним ежедневно по утрам.

От Тарнопольского я, слава Богу, избавился; он удрал на Волынь собирать в монастырях и церквях древние акты, церковные, конечно. Считка с ним была для меня истинной пыткой: читает по складам; масса неверно написанных слов и еще больше пропусков, даже бывает в несколько строк.

Полов пока еще [не] красили на коридорах, и мы продолжаем работать по-прежнему.

Непонятные или неизвестные слова выписывайте на бумажки и шлите ко мне. Переведу.

Очень жаль, что Вы не написали, что именно отыскиали в архиве кн. Репнина. Интересно. Все это, конечно, будет приятным подарком Ф. Г. Лебединцеву, который, я совершенно уверен, если при таких сотрудниках проредакторствует еще лет пять, то купит, пожалуй, самый Лебедин, а что каменный дом купит в Киеве, так это как дважды два. Получили ли последнюю книжку “Киев. Старины”? Весьма любопытная. Есть и продолжение Вашей статьи.

Вот уже и август. Все скоро съедутся. Когда же Вас прикажите ждать? Напишите.

Уважающий Вас

И. Каманин

ЦДІАК України, ф. 261. оп. 1, стр. 46, арк. 15–16 зв. Автограф.

* 50 р. – (18 р. 55 к.+2 р. 45 к.+23 р. 70 к.) = 5 р. 30 к.

№ 8

[1891 р.]¹ – Правила роботи дослідників у Київському центральному архіві давніх актів при Університеті св. Володимира**Правила**

для занять в Центральному Архиве при Університеті Св. Володимира

1) Право вільного входу для наукових занять в Центральному Архиве мають одні професори і преподаватели Університета.

2) Студенти Університета можуть займатися по актовим книгам або старим делам тільки по рекомендації когось-либ з професорів Університета.

3) Члени Київської археографічної комісії допускаються к заняттям в Архиве лише по удостоверенню о своїй особистості от свого председателя. Переписчики же древних актов можуть бути допускаемы с разрешения заведуючого Архивом по рекомендації и за відповідальністю лиц, получивших право заняття в Архиве.

4) Посторонніє лица, имеющие необхідність получить справку о существовании или отсутствии необходимого для них документа, а равно желающие подать прошение о выдаче выписки из актовых книг Архива и посвідительствовании документов или получить уже изготовленные выписки, должны подавать о том заявление заведуючому Архивом.

5) Лица, желающие отыскивать сами с деловыми целями свои документи в актовых книгах или же изыскать материалы для научных исследований, могут это делать только с разрешения Правления Університета по представлении удостоверения о своей особистості и сведения о месте жительства.

6) Лицам, получившим разрешение заниматься в Архиве, выдаются, вместе с печатным экземпляром настоящих правил, входные билеты за подписью заведуючого Архивом и его помощника, а удостоверения о особистості остаются при делах Архива.

7) Билеты должны быть представляемы занимающимся по первому требованию заведуючому Архивом или его помощнику. Они имеют силу лишь в течении одного академического года и потому должны быть возобновляемы. Утраченные билеты тоже возобновляются.

8) Никакая подлежащая в Архиве рукопись не может быть выдаваема на дом. Пометки на рукописях чернилами, карандашом или ногтем строго воспрещаются.

9) Занимающийся имеет право требовать только одну связку отдельных документов или старых дел с распискою в получении оной в особой заведенной для того книге.

10) По окончании занятий рукопись должна быть возвращена помощнику заведуючого Архивом и последним должна быть сделана о том пометка в книге.

11) Лицам, нарушившим одно из означенных правил, прекращается выдача рукописей и они теряют право на занятия в Архиве.

12) Неимеющие в виду научных занятий в Архиве и ненуждающиеся в справках по своим делам могут быть допущены к внешнему осмотру Архива и его рукописей с разрешения заведуючого Архивом и в сопровождении его помощника.

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 24, арк. 41–42 зв. Друкарський відбиток.

¹ Дату складання “Правил” не встановлено. У 1891 р. один примірник було надано разом з вхідним квитком до КЦАДА М. С. Грушевському. Це уточнений варіант “Правил”: попередній варіант надруковано на звороті вхідного квитка, датованого 1868 р. і наданого випускникові Університету І. Радлинському (Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 403, спр. 48, арк. 16 і зв.).

При написании статьи, посвященной 160-летию со времени основания Киевского центрального архива древних актов, использованы, кроме официальных документов, дневник Н. В. Стороженка и письма к нему И. М. Каманина. Освещены вопросы сотрудничества КЦАДА с Киевской археографической комиссией в подготовке многотомного издания “Архив Юго-Западной России”, о штатах, условиях труда архивистов и его оплате в досоветский период. Это попытка напомнить полузабытые имена, вернуть из небытия неизвестные.

Ключевые слова: Киевский центральный архив древних актов; Университет св. Владимира в Киеве; Киевская археографическая комиссия; “Архив Юго-Западной России”; сотрудники КЦАДА; актовые книги, копирование документов; И. М. Каманин; К. А. Царевский; В. Б. Антонович; М. Ф. Владимирский-Буданов; О. И. Левицкий; Н. В. Стороженко; М. С. Грушевский.

In the article, dedicated to the 160 years of the day of establishment of the Kyiv Central Archives of Ancient Acts, were used besides the official documents the diary of M. V. Storozhenko and the his correspondence with I.M. Kamanin. The article discusses the cooperation of the Kyiv Central Archives of the Ancient Acts with the Kyiv Archeographic Commission on the preparation of the multivolume edition “The Archives of South-West Russia” about the staff, the conditions of work of employees, the salary on the pre-soviet period. This is the attempt to return forgotten names.

Keywords: The Kyiv Central Archives of the Ancient Acts, the University of St. Volodymyr in Kyiv; the Kyiv Archeographic Commission; “The Archives of South-West Russia”; the employees of the Kyiv Central Archives of Ancient Acts; the acts books; the copying of documents; I. M. Kamanin; K. O. Tsarevskyi; V. B. Antonovych; M. F. Vladymyrskyi-Budanov; O. I. Levytskyi; M. V. Storozhenko; M.S. Hrushevskyi.

ОГЛЯДИ ДЖЕРЕЛ ТА ДОКУМЕНТАЛЬНІ НАРИСИ

УДК [930.253+373.5](477.82)

Л. А. ЛЕОНОВА, О. П. ПРИЩЕПА*

ДОКУМЕНТАЛЬНІ ФОНДИ СЕРЕДНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ДЕРЖАВНОМУ АРХІВІ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Аналізується склад та з'ясовується інформаційний потенціал наявних у Державному архіві Рівненської області документальних фондів середніх навчальних закладів Волинської губернії, які функціонували у Рівному, Дубні, Острозі.

Ключові слова: службове листування; циркуляри; річні звіти; документи з особового складу.

У фондах Державного архіву Рівненської області значне місце займають документи, які належать до періоду перебування історичної Волині у складі Російської імперії (1796–1917 рр.). Мова йде про західну частину Волинської губернії, а саме територію Рівненського, Дубенського, Острозького повітів, яка за сучасним адміністративним поділом України є складовою Рівненської області.

Із загальної кількості 4102 фондів таких в архіві налічується 521. Найповніше їх документи розкривають діяльність місцевого самоврядування, місцевих органів судової системи та установ поліції, фінансових органів тощо. І лише 11 фондів періоду Російської імперії акумулюють архівні матеріали, які стосуються функціонування окремих навчальних закладів Волинської губернії. За винятком ф. 290 Степанської парафіяльної школи (1 од. зб., 1823–1827 рр.), ф. 13 Квасилівського двокласного сільського училища (26 од. зб., 1889 р.), у яких відбита діяльність початкових шкіл у сільській місцевості, решта (9 фондів) відклалася в процесі діяльності середніх навчальних закладів у таких повітових містах Волинської губернії, як Рівне, Острог, Дубно.

Варто підкреслити особливу роль середніх навчальних закладів у системі освіти Російської імперії, оскільки вони упродовж ХІХ – по-

* *Леонова Людмила Анатоліївна* – начальник відділу використання інформації документів Державного архіву Рівненської області.

Прищепя Олена Петрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету.

чатку ХХ ст. у порівнянні з іншими осередками освіти були забезпечені кращими педагогічними кадрами, охоплювали навчанням великі учнівські колективи, демонстрували успішніші результати реформування галузі освіти у пореформену добу. Врешті, у переважно малих та середніх за чисельністю мешканців повітових містах Волинської губернії середні школи у першу чергу виступали чи не найважливішими осередками освітньо-культурного життя.

Метою публікації є аналітичний огляд складу фондів середніх навчальних закладів Волинської губернії у Держархіві Рівненської області і з'ясування потенційних можливостей їх використання. Зазначимо, що чотири із дев'яти фондів сформовані лише із однієї одиниці зберігання. Це, зокрема, ф. 569 Рівненської чоловічої гімназії (1916 р.), ф. 646 Дубенської чоловічої гімназії (1916 р.), ф. 647 Дубенської міської жіночої гімназії (1912 р.), ф. 645 Острозької міської жіночої гімназії (1917 р.). За інформативною насиченістю у цій групі фондів виділяється ф. 569, у якому відклаталося службове листування Рівненської чоловічої гімназії за січень–грудень 1916 р. із опікуном Київського навчального округу (далі – КНО), Донською казенною палатою, Рівненською міською управою, яке фіксує його реєвакацію під час Першої світової війни зі станіці Каменської Донської області до м. Рівного¹. І хоча інформація за попередні роки діяльності цього навчального закладу (1914–1915 рр.) у ньому відсутня, в окремих листах директора гімназії Т. Косоногова до Рівненської міської управи детально подавалася інформація про тих рівненських можновладців, які у серпні 1914 р. сприяли відкриттю міської чоловічої гімназії².

Лише 2 одиниці зберігання формують ф. 555 Острозької чоловічої гімназії (1908–1911 рр.), відкритої 1868 р. спочатку як прогімназія на базі Острозького дворянського повітового училища, а 1897 р. реорганізованої у повну гімназію. Наукову цінність складає машинописна чернетка звіту про роботу і стан гімназії за 1908 р., оригінал якого мав бути надісланий до канцелярії опікуна Київського навчального округу. Особливістю цього документа є те, що по всьому тексту – переважно у тій його частині, яка містить статистичну інформацію, зроблені олівцем помітки, що стосуються даних про цей навчальний заклад за наступний 1909 рік та в окремих випадках за 1911 рік³. Звіт готувався за усталеним формуляром із 24 рубриками і містив вичерпні відповіді стосовно усіх сфер життєдіяльності навчального закладу. Детальна статистична інформація подавалася щодо характеристики особового складу навчального закладу та учнівського загалу. Із наведенням конкретних прикладів викладалася інформація про заняття необов'язковими предметами (співи і музика), комплектування гімназійної бібліотеки, про позакласні заняття учнів та екскурсії, діяльність товариства допомоги бідним учням Острозької чоловічої гімназії⁴.

По суті вказані справи, хоча й виділені у окремі фонди, фіксують лише сліди існування архівних фондів згаданих вище навчальних закладів і не дають уявлення про їх фондоутворювачів. Тим часом пошук інформації про них залишається вкрай важливим з огляду на те, що за винятком Острозької чоловічої гімназії, відкриття якої ініційоване державою ще у 1868 р., міські чоловічі та жіночі гімназії у Рівному, Дубні та Острозі почали функціонувати, у першу чергу завдяки зусиллям міських самоврядних структур, які на Волині були впроваджені лише на початку ХХ ст.

У порівнянні із названими вище фондами досить об'ємним виглядає ф. 568 Рівненської жіночої гімназії, який налічує 413 одиниць зберігання. Його документи відтворюють основні напрями функціонування цього навчального закладу упродовж усього періоду діяльності (1900–1922 рр.). Водночас у фонді відклалися окремі документи, датовані 1863–1873 рр., створені у процесі діяльності Рівненської чоловічої гімназії (реорганізованої у 1865 р. в реальну гімназію, а 1872 року – реальне училище), які фіксують листування цього навчального закладу із опікуном КНО про забезпечення підручниками і друкованими виданнями⁵.

Основу фонду, який розглядається, складає діловодна документація канцелярії Рівненської жіночої гімназії. Видовий масив відкладених документів досить різноманітний, умовно у ньому можна виокремити такі групи: циркуляри опікуна КНО, службове листування начальника гімназії із різними установами, матеріали внутрішнього документообігу. Масив останніх складають розпорядження директора⁶, протоколи засідань педагогічної ради⁷, батьківського комітету⁸, екзаменаційних комісій⁹, доповіді вчителів та наглядачів за ученицями¹⁰, річні звіти про роботу гімназії за 1900, 1902, 1905, 1906, 1907, 1912, 1916 рр.¹¹, фінансові звіти¹², загальні відомості про успішність¹³, відомості про успішність із окремих предметів¹⁴, вступні відомості¹⁵, класні журнали¹⁶, списки учениць¹⁷, навчальні програми¹⁸, особові документи учениць¹⁹, вчителів та службовців²⁰, заяви із проханнями²¹.

Як усі навчальні заклади, підпорядковані опікуну КНО, Рівненська жіноча гімназія в процесі своєї діяльності послуговувалася таким видом розпорядчої документації, як циркуляри опікуна, котрі належало негайно виконувати.

Детальніше проаналізуємо окремі з них. Прикметно, що потік циркулярних розпоряджень почав стрімко зростати у 1912 р., після того як посаду опікуна КНО обійняв А. Деревницький. Якщо за лютий 1912 р. до Рівненської жіночої гімназії надійшло три циркулярних розпорядження, один із яких мав гриф “таємно”, то вже у листопаді цього року – вісім. Значна їх частина регламентувала ту чи іншу складову навчального процесу. У циркулярі опікуна КНО від 13 листопада 1912 р. подавалися

роз'яснення стосовно викладання нових мов (французької, німецької), малювання, гігієни. У циркулярному листі від 16 листопада 1912 р. подавалися вказівки щодо викладання Закону Божого рідною мовою учнів і пропонувалися зміни порядку визначення рідної мови. Якщо раніше рідну мову дитини було дозволено визначати на підставі письмової заяви батьків, то відтепер вона мала визначатися лише шкільною адміністрацією²². З метою заповнення вакантних учительських посад у середніх навчальних закладах циркулярним розпорядженням опікуна КНО від 24 квітня 1912 р. дозволялося терміном на один рік наймати на роботу осіб, які за освітнім цензом не мали права обіймати штатні викладацькі посади²³.

Окрема група циркулярних розпоряджень стосувалася роз'яснень організації позакласного життя навчальних закладів, зокрема участі у ювілейних заходах з нагоди 100-річчя війни царської Росії з наполеонівською Францією, 300-річчя правлячої династії Романових²⁴.

З циркулярних листів дізнаємося про зміни у настроях і реальній політиці держави щодо демократизації усіх сфер шкільного життя після революційних заворушень 1905 р. у Російській імперії, які однак невдовзі почали згортатися. Так, якщо у 1911 р. опікуном КНО було дозволено культурно-освітні заходи (учнівські вечори, спектаклі тощо), які організовувалися у стінах середніх навчальних закладів, проводити за програмами, затвердженими педагогічними радами, то циркулярний лист від 13 листопада 1912 р. фіксував намір поновити практику попереднього розгляду цього питання опікуном КНО. При цьому вимагалось додатково надсилати на затвердження ще й тексти літературних творів для публічного читання, а також драматичних п'єс, які не були загальновідомими²⁵.

Окрім розглянутих, найбільш репрезентативними виступають три документальних фонди, а саме ф. 394 Рівненської гімназії Волинської губернії (1832–1881 рр.), 297 од. зб.; ф. 570 Рівненської реальної гімназії (1841–1872 рр.), 29 од. зб.; ф. 215 Рівненського реального училища (1832–1925 рр.), 1078 од. зб. Враховуючи фактичну однорідність функцій фондоутворювачів (середні навчальні заклади), спільне місцезнаходження (м. Рівне), правонаступність – Рівненська гімназія (1839–1865) за положенням від 19 листопада 1864 р. була реорганізована у Рівненську реальну гімназію (1865–1872), а відповідно до статуту від 15 травня 1872 р. – у Рівненське реальне училище (1872–1922), указані документальні фонди можна розглядати як об'єднані. Загальна кількість їх одиниць зберігання – 1404 є найбільшою у групі фондів установ Російської імперії.

Хронологічні межі усіх трьох архівних фондів не відповідають усталеним – від дати створення й до ліквідації установ-фондоутворювачів. У часі їхні документальні матеріали охоплюють період від

1832 р. до 1925 р., що дещо розширює нижню (1832–1839) і верхню межу (1922–1925) функціонування першого середнього навчального закладу у Рівному. Так, у ф. 394 Рівненської гімназії відклалися документи й про більш ранні періоди її історії, а саме Луцький (1832–1834) і Клеванський (1834–1838), а у ф. 215 Рівненського реального училища зберігаються окремі документи, створені вже після припинення його діяльності 30 серпня 1922 р. у зв'язку з відмовою у реєстрації польською владою та передачею будинку училища для потреб кураторії шкільного округу Волинського воєводства.

Якщо попередньо розглянути документальні фонди середніх навчальних закладів Волинської губернії так і не реалізовані поки що шляхом публікації, то окремі документи ф. 394 та ф. 215 опубліковані у збірниках документів з історії м. Рівного, а також у збірці статей та документів з історії архівної справи Рівненської області²⁶. Це, зокрема, циркулярні розпорядження піклувальника КНО директору Рівненської гімназії про вилучення творів П. Куліша, Т. Шевченка, М. Костомарова із гімназійної бібліотеки у 1847 р.²⁷, інформація про наукову діяльність старшого учителя М. Костомарова (1844 р.)²⁸, відомість про успішність учня Рівненської гімназії В. Короленка за 1868–1869 рр.²⁹

Активно використовуються дослідниками вказані фонди при висвітленні окремих питань з історії Рівного та історії освіти Волині³⁰. В останнє десятиліття ХХ ст. з ініціативи Рівненського обласного краєзнавчого музею було проведено 4 регіональні наукові конференції, тематика яких пов'язана з історією першого середнього навчального закладу Рівного³¹. Тим часом інформаційний потенціал документальних фондів, які розглядаються, надзвичайно потужний і поки що використовується недостатньо.

З метою ефективного забезпечення управлінської діяльності шкільної адміністрації канцелярія у складі письмоводителя і канцеляриста займалася організацією роботи з документами. Увесь потік документообігу у канцелярії систематизувався за одинадцятьма відділами: 1) поточне листування; 2) журнали вхідних і вихідних паперів, адресні книги; 3) класні і квартирні журнали, книги реєстрації проведених і пропущених викладачами уроків, штрафні журнали (кондуїти); 4) господарчі книги; 5) книги реєстрації прибулих і вибулих учнів; 6) протоколи педагогічної ради і господарського комітету, книги розпоряджень директорів; 7) фінансові книги; 8) законодавча база функціонування навчальних закладів: звід законів Російської імперії, циркуляри, устави, програми, правила, збірники постанов і розпоряджень Міністерства народної освіти, звіти; 9) протоколи екзаменів і письмові відповіді учнів; 10) загальний відділ. Формуляри; 11) відомості про іспити, складені сторонніми особами для отримання свідоцтв про освіту за різні класи³².

З часом основний масив поточної документації надходив на зберігання до шкільного архіву. Специфіка формування справ і фондування архівних документів полягала у тому, що існувало фактично три фондоутворювача (Рівненська гімназія, Рівненська реальна гімназія, Рівненське реальне училище), які користувалися по чергово тим самим архівом. Зазначивши реорганізацій, ці установи функціонували в тому ж приміщенні упродовж 83 років, їх учительсько-учнівський загал мав відношення як до одного навчального закладу, так і до трьох одночасно. І тому частина справ відкладалася незалежно від того, що початкові їх документи відносилися до гімназії, а останні – до реального училища.

У 1900 р. Московське археологічне товариство, проводячи анкетування центральних і провінційних архівів Російської імперії, звернулося із подібною пропозицією й до Рівненського реального училища. Відповіді на вказану анкету, хоча й неповні, дозволяють скласти певне уявлення про його архів. Так, відомо, що архівне сховище розміщувалося в головній будівлі училища, в окремій кімнаті поруч із канцелярією, його упорядкуванням займався письмоводитель. Саме приміщення було достатньо освітлене, хоча існувала проблема протипожежного забезпечення. Спосіб зберігання справ був звичний: документи (у вигляді книг у оправі або у зв'язках) розміщувалися на полицях та в шафах. Усіх справ налічувалося до двох тисяч, і навіть існував опис, представлений в окремому зашнурованому журналі. Упродовж навчального року до архіву надходило близько 40 книг та 25 справ в обгортках³³.

Нині, як уже зазначалося, у трьох об'єднаних фондах відкрито більше 1400 справ, що свідчить про досить високий ступінь збереженості цього первісного архіву.

Доля архівної колекції, яка розглядається, пов'язана із загальним перебігом історичних подій в Україні. Вивезена із Рівного вглиб Польщі ще у перші роки урядування Другої Речі Посполитої у подальшому, до початку 50-х рр. ХХ ст., вона перебувала у різних архівних сховищах Радянського Союзу та Польської Народної Республіки. Її повернення до Рівного розпочалося з 1953 р. Основний масив документів надійшов із Центрального історичного архіву УРСР, оскільки спочатку саме туди значну частину цієї колекції передали із ПНР, а також із Центрального державного літературного архіву СРСР. Упорядкування і комплектування справ у три окремі фонди відбувалося відповідно до їх надходження до Держархіву Рівненської області. Незважаючи на те, що справи вносилися до описів усіх трьох фондів із урахуванням хронологічної, а також номінальної ознак, не завжди при їх комплектуванні такий підхід дотримувався. Переважно архівні справи формувалися із документів одного виду за декілька років і вносилися до описів за початковою датою їх заведення.

Для прикладу, послідовність упорядкування справ до опису 2 ф. 215 була наступною: спочатку вносилися циркулярні листи Міністерства народної освіти (далі – МНО), опікуна КНО, Училищного комітету ради університету Св. Володимира у м. Києві³⁴, потім розпорядження директора навчального закладу³⁵; доповідні інспектора, класних наставників про навчальну та виховну роботу³⁶; протоколи педагогічних рад³⁷, екзаменаційної комісії³⁸, батьківського³⁹, господарського комітетів⁴⁰; листування з питань основної діяльності та особового складу⁴¹; звіти про роботу училища⁴²; фінансові документи⁴³; відомості про успішність учнів⁴⁴, виплати заробітної плати учителям і чиновникам⁴⁵ тощо. Водночас у межах тієї чи іншої груп справ систематизація за хронологією не завжди була дотримана.

На жаль, доводиться констатувати, що у 50–60-і рр. ХХ ст. не була проведена якісна експертиза цінності документальних колекцій першого навчального закладу Рівного та не розроблена чітка схема систематизації справ у кожному із трьох фондів, що нині вимагає уточнення наукової, історико-культурної та практичної цінності документів на підставі чинних принципів та критеріїв.

Нижче зупинимось на видовій характеристиці діловодної документації, яка відклалася у зазначених фондах. Значний інформаційний потенціал серед матеріалів діловодного характеру сконцентрований у циркулярах Училищного комітету ради університету Св. Володимира у Києві (30–40-і рр.), департаменту МНО, опікуна КНО, київського генерал-губернатора (40–50-і рр.). Найбільше їх надходило до Рівненської гімназії (реальної гімназії, реального училища) від опікуна КНО. Водночас через канцелярію опікуна із супроводжувальним листом надсилалися циркуляри безпосередньо від МНО (найчастіше – від департаменту МНО), а також окремі царські укази стосовно питань середньої освіти⁴⁶.

Від 1834 р. усталилася практика систематизувати усі циркулярні листи на три розряди: “звичайні”, “потрібні”, “дуже потрібні” із зазначенням відповідного грифу у верхньому правому куті листа і відповідного напису на пакеті, відправленому адресату. До виконання циркулярів із грифом “потрібні” шкільна адміністрація мала приступити не пізніше як через два дні після їх отримання, а із грифом “дуже потрібні” міністерські вказівки мали виконуватися негайно (у разі потреби слід було скликати термінове засідання педагогічної ради)⁴⁷. За змістом циркуляри дуже різноманітні й охоплюють коло питань, пов’язаних насамперед із навчально-виховним процесом, реформуванням системи середньої освіти, підготовкою педагогічних кадрів тощо.

У процесі підготовки циркулярних розпоряджень наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. набуває поширення практика звернень до керівників навчальних закладів із проханням надсилати власні міркування та

пропозиції стосовно розгляду того чи іншого питання. Ця невелика група документів, переважно чернеток, особливо цінна для дослідників, оскільки допомагає розгледіти поміж зробленими у тексті виправленнями окремі сторони реалій тогочасної галузі освіти крізь призму сприйняття їх безпосередніми виконавцями. Так, 15 жовтня 1902 р. директор Рівненського реального училища І. Радкевич, формулюючи на вимогу опікуна округу особисті пропозиції стосовно відвідування учнями спектаклів, концертів та загалом громадських місць дозволя городян, констатував, що “в педагогічній практиці є чимало питань, у вирішенні яких було б бажаним обійтися без регламентації, оскільки останні роблять із начальників навчальних закладів рутинних виконавців циркулярів і бездушних маріонеток, цілковито забуваючи ту обставину, що їм доводиться мати справу із живими людьми, вчинки яких не можуть бути в деталях передбачені аніякими циркулярами”. Однак, судячи із правки тексту, цей абзац автор так і не наважився включити до офіційного листа⁴⁸. Цінним джерелом для створення соціального портрету провінційного учителя у Російській імперії служать окремі листи І. Радкевича до опікуна, у яких він висловлює думки стосовно незадовільного матеріального становища учителів⁴⁹, їх професійного рівня і моральних засад поведінки⁵⁰.

Важлива інформація міститься у службовому листуванні Рівненської гімназії (реальної гімназії, реального училища) з органами державної влади і управління та установами поліції (волинським губернатором, повітовим справником), станового та міського самоврядування (повітовим проводирем дворянства, Рівненською міською думою та управою), фінансів (Рівненським повітовим казначейством), управлінням маєтками кн. Любомирського, органами освіти та навчальними закладами (дирекцією училищ Волинської і Подільської губерній, інспектором народних училищ 3 району Волинської губернії, Київською гімназією М. Стельмашенка, Вінницькою гімназією, Рівненською жіночою гімназією), громадськими та благодійними установами та організаціями (Рівненським повітовим комітетом піклування про народну тверезість, правлінням товариства допомоги бідним учням Рівненської реальної гімназії), із окремими приватними особами (у тому числі з батьками учнів). Більш повно проаналізувати коло адресантів та адресатів першого навчального закладу Рівного дозволяють журнали реєстрації вхідної та вихідної кореспонденції⁵¹.

Перелік питань, які розглядаються, досить різноманітний і охоплює усі сфери життєдіяльності навчальних закладів. Інформаційною насиченістю характеризується службове листування із книготорговцями і книговидавництвами, редакціями окремих газет і журналів про комплектування шкільної бібліотеки навчальною, художньою, публіцистичною літературою.

У структурі діловодної документації зазначених фондів представлені види документів, які забезпечували прийняття і реалізацію управлінських рішень, серед яких слід виокремити розпорядження директорів та протоколи засідань колегіальних органів навчальних закладів.

Розпорядження директорів переважно однотипні, стосувалися участі службовців та учителів у засіданнях педагогічної ради, господарського комітету, їхньої присутності під час проведення церковних богослужінь; фіксації поточних результатів знань учнів⁵². Розширюється як обсяг, так і тематика цього виду документів на початку ХХ ст., тоді увійшло в практику щомісяця складати розпорядження про затвердження порядку денного засідань педради⁵³. Розпорядження директорів стосувалися призначення класних наставників, створення різних комісій, поповнення фундаментальної (для учителів) і учнівської шкільних бібліотек новою літературою та проведення переобліку їхнього книжкового фонду, укомплектування навчальних кабінетів наочністю, посібниками; допуску учнів до екзаменів тощо. Керівники цього навчального закладу приділяли значну увагу фізичному розвитку дітей, організації їхнього відпочинку. Водночас розпорядження регламентували до найменших дрібниць навчальний та виховний процес, порядок святкування релігійних та інших свят⁵⁴.

Важлива роль в організації навчально-виховного процесу і частково у вирішенні й господарських питань життєдіяльності навчального закладу належала педагогічним радам, які були створені відповідно до Статуту про гімназії від 1828 р. Інтерес для дослідників становить перший протокол засідання педради гімназії від 22 листопада 1832 року, який фіксує відправну точку її діяльності та церемоніал офіційного її відкриття у Луцьку 6 грудня 1832 р.⁵⁵

Переважна більшість протоколів засідань педрад зберігається у ф. 570 та ф. 215 (таких справ за 1864–1921 рр. відклатося 19). На засіданнях обговорювалися питання методики викладання, зарахування учнів до навчального закладу, їхньої поведінки, звільнення від оплати за навчання, оприлюднювалися результати іспитів (у тому числі і на звання учителя).

За відсутності у Держархіві Рівненської області документів періоду Української революції 1917–1921 рр. особливо цінними можна вважати протоколи засідань педагогічної ради Рівненського реального училища за 1919 р., які містять інформацію про тодішню політичну ситуацію у Рівному та настрої його мешканців. У ті буремні роки траплялися випадки закриття засідань педрад без обговорення запланованих питань “у зв’язку із тяжким моральним станом членів педради та надзвичайними обставинами життя”⁵⁶.

Основною функцією господарського комітету Рівненського реального училища був контроль за використанням коштів навчального за-

кладу⁵⁷. Його діяльність відображена у протоколах. На засіданнях цього колегіального органу ухвалювались рішення про розподіл коштів на господарські потреби (оправа книжок, друк бланків, придбання свічок, дров, будівельних матеріалів, наочності); про розрахунки із книжковими магазинами за придбану навчальну та іншу літературу; про проведення аукціонів з метою продажу старого і вже не потрібного майна; про організацію поточних ремонтів училищних будівель і проведення торгів на отримання різних підрядів⁵⁸. До сфери повноважень господарського комітету належала перевірка ведення книг прибутків і видатків навчального закладу⁵⁹, інвентаризація книжкового фонду бібліотеки і усього майна навчального закладу, контроль за надходженням оплати за навчання та ряд інших. Наголосимо, що рішення господарського комітету вступали в силу після їх погодження із опікуном КНО.

На особливу увагу дослідників заслуговує звітна документація, представлена у зазначених фондах. Різноманітні як за змістом, так і за формою звіти готувалися на вимогу почесного опікуна Волинських гімназій, повітового проводиря дворянства, місцевих органів самоврядування, Волинської казенної палати, повітового казначейства.

Окрему підгрупу становлять річні звіти дирекції Рівненської гімназії (реальної гімназії, реального училища), у підпорядкуванні якої у різні роки перебували такі навчальні заклади Рівного, як парафіяльне училище, приватний жіночий пансіон Бондіні. Детальніше розглянемо один із них за 1844 р., підготовлений, як і решта, у відповідності до формулярних вимог. Його текстова частина поділялася на 3 розділи. У першому із них під назвою “Склад дирекції” подавалися загальні дані про склад, вакансії, нагороди та пенсійне забезпечення чиновників і вчителів усіх навчальних закладів, які перебували у підпорядкуванні Рівненської гімназії⁶⁰.

Найбільший за обсягом другий розділ звіту “Стан дирекції та її розпорядження” поділявся на чотири частини, кожна з яких позначалася окремою латинською літерою (від А до D). У його першій частині концентрувалася інформація про напрями діяльності дирекції гімназії щодо навчальної частини (викладання предметів, фіксація чисельності учнів – подавалася у співвідношенні до загальної чисельності населення Рівного; наявність навчальних посібників у шкільній бібліотеці, результати перевірок дирекції гімназії вищим керівництвом та щомісячних перевірок директором підпорядкованих йому закладів; про іспити на отримання права викладати приватно). У другій частині подавалася інформація про наукові заняття окремих викладачів гімназії (зокрема, старших вчителів М. Костомарова і П. Чуйкевича), у третій – висвітлювалися питання господарського характеру: утримання в належному стані шкільного приміщення, функціонування книжкового магазину при гімназії, надходження добровільних пожертв на благоустрій⁶¹.

Про стан діловодства і кількість документів, які проходили через канцелярію гімназії протягом року, а також стан її архіву йшлося в останній четвертій частині цього розділу під назвою “Частина діловодна”; у ній зазначалося, що упродовж 1844 р. до гімназії надійшло 670 вхідних документів, вихідної кореспонденції налічувалося 740 одиниць, архів утримувався у задовільному стані⁶².

Текстова частина третього розділу під назвою “Особливі випадки” була найкоротшою, тут подавалися відомості про різні урочисті події, які відбулися протягом року, і про відвідування освітнього закладу різними особами⁶³.

Додатками до звіту слугувала відомість про навчальні заклади, підпорядковані Рівненській дирекції⁶⁴, та іменний список чиновників і викладачів⁶⁵.

Високий ступінь інформативності притаманний окремому виду звітів про щорічну діяльність найпершого середнього навчального закладу Рівного. На жаль, їхня репрезентація неповна, оскільки звітів за різні роки налічується лише 16, однак у порівнянні з іншими групами документів вони дозволяють мати більш повне уявлення про його діяльність⁶⁶.

На підставі аналізу такого виду документів, як рапорти учителів, класних наставників, наглядачів можна реконструювати окремі деталі повсякденного життя провінційного учителя та учнів. У рапортах учителів та чиновники висловлювали побажання покращити побутові умови життя⁶⁷, забезпечити їх необхідною літературою та підручниками⁶⁸, доповідали про грошові відрахування до позичково-ощадної каси⁶⁹. У багатьох із них йшлося про результати перевірок гімназійної бібліотеки⁷⁰, Клеванського⁷¹, Рівненського приходського училищ⁷², гімназійної каплиці⁷³. У рапортах учителя Якутовича (1834 р.) повідомлялося про знайдення біля містечка Клевань Рівненського повіту кісток викопної тварини – мастодонта і передачу їх та інших палеонтологічних знахідок до університету Св. Володимира у м. Києві⁷⁴.

У рапортах про позашкільний нагляд за учнями наводяться їхні конкретні провини (перебування без дозволу пізно ввечері на вулиці, на залізничному вокзалі, біоскопі тощо) і призначення покарання (арешт від трьох до шести годин у карцері)⁷⁵. Проте найбільше рапортів, складених наглядачами, стосувалися перевірок учнівських квартир. Лише упродовж 1912–1913 навчального року таких перевірок було проведено понад 500⁷⁶. Безправне становище учнівської молоді у Рівненській гімназії (1840 р.) підтверджує рапорт наглядача загальних учнівських квартир про наклеєні на стіні будинку, де проживали учні, листівки із написом “загальна учнівська в’язниця”⁷⁷.

Проаналізувати рівень професійної підготовки, соціальне походження, роль учителя у громадському і культурному житті повітового

міста Рівного дозволяє велика кількість документів із особового складу, до яких можна віднести особові справи⁷⁸, формулярні списки⁷⁹, характеристики⁸⁰, представлення до нагород, дані про отримання учителями і службовцями заробітної плати, їхні заяви із зверненнями з особистих питань тощо⁸¹.

У матеріалах ф. 394 і ф. 215 за 1864–1922 рр. відклався потужний пласт такого різновиду документів, як відомості про успішність учнів, результати вступних і перевідних іспитів, складання іспитів на вчительські звання, розподіл навчального навантаження між учителями⁸², списки учнів⁸³, класні журнали⁸⁴, журнали відвідування уроків учнями та реєстрації їхніх провин⁸⁵. В окремих відомостях фіксувалася чисельність учнівсько-викладацького загалу із зазначенням їхньої станової приналежності та віросповідання⁸⁶.

Документи фінансової звітності дають можливість проаналізувати протягом усього періоду діяльності першого середнього навчального закладу Рівного не тільки джерела його фінансування, життєвий рівень і матеріальне забезпечення учнів та учителів, а й загалом такі деталі повсякдення провінційного міста, як ціни на продукти харчування, одяг, засоби гігієни тощо⁸⁷.

Різноманітні за формою та змістом зазначені стандартні облікові та звітні документи є цінним статистичним джерелом для висвітлення багатогранності навчально-виховного процесу; окрім того, ця група документів слугує для пошуку і уточнення біографічних даних конкретних осіб.

У матеріалах діловодства зазначених фондів відклалися окремі історичні довідки та записки про перший навчальний заклад Рівного⁸⁸. На особливу увагу заслуговує копія угоди від 25 листопада 1835 р. між князем Ф. Любомирським та університетом Св. Володимира у Києві про заснування у Рівному гімназії⁸⁹, історичний та статистичний опис Рівненської гімназії за 1863 р.⁹⁰, історична записка “Римо-католицький костел і польське питання”⁹¹.

Таким чином, документальні фонди навчальних закладів Волинської губернії, які зберігаються у Держархіві Рівненської області, акумулюють потужний інформаційний потенціал з історії освіти окремих повітових міст Волинської губернії. Їхні матеріали дають можливість не лише реконструювати навчально-виховний процес середньої ланки освіти Рівного, Дубна та Острога, побутову складову життя учнів та викладацького складу, а й з’ясувати місце навчальних закладів у формуванні освітньо-культурного середовища міст. Водночас документи фондів, які розглянуті у цьому огляді, залишаються важливим джерелом для проведення генеалогічних досліджень та підготовки біографічних довідок.

- ¹ Державний архів Рівненської області (далі – Держархів Рівненської обл.), ф. 569, оп. 1, спр. 1.
- ² Держархів Рівненської обл., ф. 569, оп. 1, спр. 1, арк. 11, 17–19.
- ³ Там само, ф. 555, оп. 1, спр. 1.
- ⁴ Там само, арк. 2–26.
- ⁵ Там само, ф. 568, оп. 1, спр. 33.
- ⁶ Там само, ф. 568, оп. 1, спр. 11–13.
- ⁷ Там само, ф. 568, оп. 1, спр. 14, 24–25.
- ⁸ Там само, ф. 568, оп. 1, спр. 25.
- ⁹ Там само, ф. 568, оп. 1, спр. 18–23.
- ¹⁰ Там само, ф. 568, оп. 1, спр. 15–17.
- ¹¹ Там само, ф. 568, оп. 1, спр. 54–60.
- ¹² Там само, ф. 568, оп. 1, спр. 64–68.
- ¹³ Там само, ф. 568, оп. 1, спр. 72–107, 119–124, 135–139.
- ¹⁴ Там само, ф. 568, оп. 1, спр. 100–119.
- ¹⁵ Там само, ф. 568, оп. 1, спр. 125–127.
- ¹⁶ Там само, ф. 568, оп. 1, спр. 157–228.
- ¹⁷ Там само, ф. 568, оп. 1, спр. 240–242.
- ¹⁸ Там само, ф. 568, оп. 1, спр. 243–245.
- ¹⁹ Там само, ф. 568, оп. 1, спр. 243–248.
- ²⁰ Там само, ф. 568, оп. 1, спр. 353–406.
- ²¹ Там само, ф. 568, оп. 1, спр. 25–351.
- ²² Там само, ф. 568, оп. 1, спр. 7, арк. 205.
- ²³ Там само, ф. 568, оп. 1, спр. 7, арк. 74.
- ²⁴ Там само, ф. 568, оп. 1, спр. 7, арк. 34, 39–39 зв., 138.
- ²⁵ Там само, ф. 568, оп. 1, спр. 7, арк. 143.
- ²⁶ Ровно 700 років. 1283–1983. Зб. документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1983. – 195 с.; Рівне–720: від давнини до сучасності. Кн. 1. – Рівне: Волинські обереги, 2003. – 240 с.; Скарбниця історичної пам’яті Рівненщини. Збірка статей та документів. – Рівне: Волинські обереги, 2004. – С. 69.
- ²⁷ Ровно 700 років. 1283–1983. Зб. документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 29; Рівне–720: від давнини до сучасності. Кн. 1. – Рівне: Волинські обереги, 2003. – С. 48.
- ²⁸ Рівне–720: від давнини до сучасності. Кн. 1. – Рівне: Волинські обереги, 2003. – С. 47.
- ²⁹ Там само. – С. 50.
- ³⁰ *Поліщук Я.* Рівне. Мандрівка крізь віки. Нариси історії міста. – Рівне, 1998. – 196 с.; *Прищепя О.* Вулицями Рівного: погляд у минуле. – Рівне, 2006. – 223 с.; *Кожушко Н.* З історії Рівненської чоловічої гімназії (училища). Директори гімназії (училища) // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. Вип. IV. – Рівне: Волинські обереги, 2006. – С. 208–212; *Прищепя О. П.* Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. – Рівне: ПП ДМ, 2010. – 287 с.; *Пономарьова Т. О.* Світла особистість імперії темряви. В. Г. Короленко на Рівненщині: джерела, літературні дослідження та краєзнавчі нариси. – Рівне: ВАТ “Рівненська друкарня”, 2010. – 303 с.
- ³¹ Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. До 165-річчя заснування Рівненської гімназії. Вип. 2. – (Матеріали наукової конференції 23.11.2004 р.). – Рівне: Волинські обереги, 2005. – 70 с.; Наукові записки [Рівненського обласного краєзнавчого музею. До 190-річчя від дня народження М. І. Костомарова). – Рівне: Перспектива, 2007. – 140 с.; Наукові

записки [Рівненського обласного краєзнавчого музею. До 155-річчя від дня народження В. Г. Короленка]. – Рівне: видавець Олег Зень, 2008. – 276 с.; Наукові записки [Рівненського обласного краєзнавчого музею. До 190-річчя від дня народження П. О. Куліша]. – Рівне: видавець Олег Зень, 2009. – 196 с.

- ³² Держархів Рівненської обл., ф. 215, оп. 2, спр. 1074.
- ³³ Там само, ф. 215, оп. 2, спр. 225, арк. 86.
- ³⁴ Там само, ф. 215, оп. 2, спр. 1–48.
- ³⁵ Там само, ф. 215, оп. 2, спр. 53–59.
- ³⁶ Там само, ф. 215, оп. 2, спр. 71–83.
- ³⁷ Там само, ф. 215, оп. 2, спр. 85–86, 88–103.
- ³⁸ Там само, ф. 215, оп. 2, спр. 104–111, 624, 716.
- ³⁹ Там само, ф. 215, оп. 2, спр. 114–116.
- ⁴⁰ Там само, ф. 215, оп. 2, спр. 117–127.
- ⁴¹ Там само, ф. 215, оп. 2, спр. 129–126.
- ⁴² Там само, ф. 215, оп. 2, спр. 231–142.
- ⁴³ Там само, ф. 215, оп. 2, спр. 245–294.
- ⁴⁴ Там само, ф. 215, оп. 2, спр. 302–414.
- ⁴⁵ Там само, ф. 215, оп. 2, спр. 436–455.
- ⁴⁶ Там само, ф. 394, оп. 1, спр. 4, арк. 24–26.
- ⁴⁷ Там само, ф. 394, оп. 1, спр. 4, арк. 44.
- ⁴⁸ Там само, ф. 215, оп. 2, спр. 30, арк. 117.
- ⁴⁹ Там само, ф. 215, оп. 2, спр. 30, арк. 131–131 зв.
- ⁵⁰ Там само, ф. 215, оп. 2, спр. 1045, арк. 8 зв., 38, 51, 88, 111.
- ⁵¹ Там само, ф. 215, оп. 2, спр. 1054–1060.
- ⁵² Там само, ф. 215, оп. 2, спр. 53–59; ф. 394, оп. 1, спр. 90.
- ⁵³ Там само, ф. 215, оп. 2, спр. 55–56.
- ⁵⁴ Там само, ф. 215, оп. 2, спр. 55, арк. 94.
- ⁵⁵ Там само, ф. 394, оп. 1, спр. 3, арк. 1.
- ⁵⁶ Там само, ф. 215, оп. 2, спр. 101, арк. 27.
- ⁵⁷ Там само, ф. 215, оп. 2, спр. 49, арк. 2, 6.
- ⁵⁸ Там само, ф. 215, оп. 2, спр. 119–127.
- ⁵⁹ Там само, ф. 215, оп. 2, спр. 118, арк. 5.
- ⁶⁰ Там само, ф. 394, оп. 2, спр. 39, арк. 1–16.
- ⁶¹ Там само, ф. 394, оп. 2, спр. 39, арк. 17–30.
- ⁶² Там само, ф. 394, оп. 2, спр. 39, арк. 31–32.
- ⁶³ Там само, ф. 394, оп. 2, спр. 39, арк. 33.
- ⁶⁴ Там само, ф. 394, оп. 2, спр. 39, арк. 34, 35.
- ⁶⁵ Там само, ф. 394, оп. 2, спр. 39, арк. 37.
- ⁶⁶ Там само, ф. 394, оп. 1, спр. 48; ф. 394, оп. 2, спр. 39, 125; ф. 570, оп. 1, спр. 13; ф. 215, оп. 2, спр. 231–242.
- ⁶⁷ Там само, ф. 394, оп. 1, спр. 9.
- ⁶⁸ Там само, ф. 394, оп. 1, спр. 75.
- ⁶⁹ Там само, ф. 219, оп. 2, спр. 29, 82.
- ⁷⁰ Там само, ф. 394, оп. 1, спр. 9, арк. 6.
- ⁷¹ Там само, ф. 394, оп. 1, спр. 17.
- ⁷² Там само, ф. 215, оп. 2, спр. 80.
- ⁷³ Там само, ф. 215, оп. 2, спр. 81.
- ⁷⁴ Там само, ф. 394, оп. 1, спр. 5, арк. 41; ф. 394, оп. 1, спр. 6, арк. 3.
- ⁷⁵ Там само, ф. 394, оп. 1, спр. 9, арк. 114.
- ⁷⁶ Там само, ф. 215, оп. 2, спр. 72–74.

- ⁷⁷ Там само, ф. 394, оп. 1, спр. 68, арк. 67.
⁷⁸ Там само, ф. 215, оп. 2, спр. 921–1044.
⁷⁹ Там само, ф. 215, оп. 2, спр. 1047–1048.
⁸⁰ Там само, ф. 215, оп. 2, спр. 1045.
⁸¹ Там само, ф. 215, оп. 2, спр. 149–156.
⁸² Там само, ф. 394, оп. 1, спр. 53–55; ф. 215, оп. 2, спр. 302–435.
⁸³ Там само, ф. 215, оп. 2, спр. 87, 128, 629, 663-674, 679, 1053.
⁸⁴ Там само, ф. 215, оп. 2, спр. 475–604.
⁸⁵ Там само, ф. 215, оп. 2, спр. 605–621.
⁸⁶ Там само, ф. 394, оп. 3, спр. 4; ф. 215, оп. 2, спр. 45, арк. 76, 78; ф. 215, оп. 2, спр. 139; ф. 215, оп. 2, спр. 155, арк. 14.
⁸⁷ Там само, ф. 215, оп. 2, спр. 245–266, 458, 460, 461.
⁸⁸ Там само, ф. 394, оп. 1, спр. 68, арк. 55; ф. 215, оп. 2, спр. 45; ф. 215, оп. 2, спр. 54, 55.
⁸⁹ Там само, ф. 215, оп. 2, спр. 298, арк. 41.
⁹⁰ Там само, ф. 215, оп. 2, спр. 106.
⁹¹ Там само, ф. 215, оп. 2, спр. 103.

Анализируется состав и выясняется информационный потенциал имеющихся в Государственном архиве Ривненской области документальных фондов средних учебных заведений Волынской губернии, которые функционировали в Ривном, Дубно, Остроге.

Ключевые слова: служебная переписка; циркуляры; годовые отчеты; документы по личному составу.

The article analyses the content and informational potential of the State Archives of Rivne Region documental fonds on the secondary schools of Volyn' Guberniya that were working in Rivne, Dubno and Ostroh cities.

Keywords: official correspondence; the instructions; the annual reports; the documents of personal origin.

УДК [930.253+77.03+929](477)

М. Ю. ШЕВЧЕНКО*

**ПАРТИЗАНСЬКИЙ ФОТОЛІТОПИС
ЯКОВА ДАВИДЗОНА****(за документами Меморіального комплексу
“Національний музей історії Великої Вітчизняної війни
1941–1945 років”)**

У джерелознавчому ракурсі розглядається фотодокументальний комплекс відомого фотожурналіста Якова Борисовича Давидзона (1912–1998 рр.), акумульований у фондозбірні Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”; вивчається його джерельний потенціал для дослідження історії Другої світової війни.

Ключові слова: Я. Б. Давидзон; Велика Вітчизняна війна; партизанський рух; фотокор; фотографія.

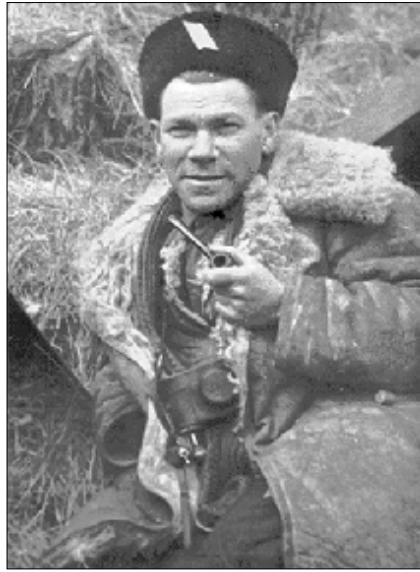
Успішна діяльність сучасного музею, зокрема музею воєнно-історичного, значною мірою обумовлена багатством та різноманітністю його фондового зібрання, глибиною його джерельної бази, неупередженою інформативністю музейних предметів. Фондова колекція Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років” налічує понад 300 тисяч музейних предметів різних типів, серед яких є по-справжньому унікальні.

Як відомо, сучасне музеєзнавство розрізняє за методами фіксації інформації шість типів музейних предметів: речові, образотворчі, письмові, фонічні, а також фото- й кіноекспонати¹.

Фотоджерела – це музейні предмети, що містять інформацію у вигляді зображення, отриманого за допомогою фотоапаратури. Отже, це відносно молодий тип музейного предмета, адже фотографія виникла у 19 ст. До музейних фотоджерел належать не лише фотографії, а й негативи на склі, плівці, інших матеріалах, фотовідбитки на папері, кераміці, металі, діапозитиви на склі або плівці. Фотоджерела розрізняються не лише за технікою виготовлення, а й за тематичним принципом – фотопортрет, групове, сюжетне, видове фото тощо.

Класифікують фото і за цільовим призначенням, адже створювати зображення можна з різною метою: висловити за допомогою ху-

* *Шевченко Марина Юріївна* – завідувач науково-дослідного та науково-експозиційного відділу Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”, заслужений працівник культури України.

Яків Борисович Давидзон.
1943–1944 рр.

дожнього образу своє ставлення до дійсності – визначної події, повсякденного явища, особистості тощо; передати ділову чи офіційну інформацію на документальному фото. Усе це обумовлює характер зображення, його особливості. Проте немає чітких меж між інформативними можливостями різних за метою зображень. Фото фіксує конкретний факт, містить інформацію про конкретне явище та одночасно – вказує на особисте ставлення автора до події, що фіксується, тобто несе інформацію оціночного характеру, тобто є свідченням майстерності автора. Зазначимо, що в музеєзнавстві немає однієї думки стосовно належності

фотодокументів до конкретного типу музейних джерел. У деяких музеях їх зараховують до образотворчого фонду, в інших – до документального, поєднуючи з писемним, а в деяких, зокрема в Меморіальному комплексі, фотоджерела складають самостійний фонд.

Фонд фотодокументів Меморіального комплексу нараховує понад 30 тисяч одиниць фото різних типів, як аматорських, так і авторських. Серед авторів – відомі фотожурналісти, воєнні кореспонденти, що створили справжні шедеври фронтового літопису, зуміли виразно й образно зафіксувати важкі шляхи до Перемоги, на вікі зберегти образи воїнів-переможців.

Чільне місце в когорті фронтових фотолітописців належить Якову Борисовичу Давидзону – “фотоновелісту партизанського побуту”, як називали його сучасники. 27 лютого цього року виповнилося сто років від дня народження відомого українського фотомитця.

Метою цієї наукової розвідки є аналіз фотофонду Я. Давидзона, що міститься в зібранні Меморіального комплексу. Він формувався впродовж 1980–1992 рр. і налічує понад 200 одиниць основного фонду та 59 одиниць авторської фотовиставки “Люди. Події. Час”²².

Творчість Якова Борисовича невід’ємна від важливих подій середини ХХ ст. Можна сказати, що все його життя – це зустрічі з цікавими людьми, відтворення незабутніх подій на тлі непростого часу.

Народився майбутній фотожурналіст 27 лютого 1912 р. в селі Муровані Курилівці на Вінниччині в родині столяра. Закінчив 7 класів, працював меблярем. Якось на день народження дружина подарувала Якову фотоапарат – простий аматорський “Фотокор”. Цей подарунок

Автор Я. Б. Давидзон.

Герой Радянського Союзу М. М. Попудренко (праворуч) командир Чернігівського партизанського з'єднання за розробкою плану бойової операції. Україна, 1943 р.

Фонди НМІВВВ КВ-3479.

визначив усе його подальше життя, адже без фотоапарата Давидзон себе більше не уявляв. Здавалося, що всіх та все навкруги він сприймав через об'єктив. Він самотужки опановував усі тонкощі фотосправи. Незабаром Яків Борисович від аматорських фото перейшов до професійної зйомки, через півроку в газетах з'явилися його перші знімки, які публікувала навіть московська "Економічна газета". З 1937 р. співпрацював з газетою "Колгоспне село" (нині "Сільські вісті"), у якій з травня 1939 р. обійняв посаду фотокореспондента³. Майже в кожному номері були фоторепортажі молодого фотокора, а невдовзі не залишилося куточка в Україні, де б не фотографував Яків Давидзон. Творчу натхненність та неспокійну вдачу молодого репортера помітили фахівці. Напередодні війни Я. Б. Давидзон працював уже у фотохроніці телеграфного агентства України – РАТАУ. Це була і відповідальна, і дуже цікава робота, бо передбачала зустрічі з відомими людьми, офіційні зйомки, створення фотопортретів партійних і державних осіб.

З самого початку війни, 23 червня 1941 р., Давидзон був мобілізований, прикомандирований до Політуправління Південно-Західного фронту і направлений до Тернополя.

Наприкінці липня Політуправління Південно-Західного фронту запровадило видання для населення окупованих територій газету "За Радянську Україну". Її відповідальним редактором став Микола Бажан, до складу редколегії увійшли Олександр Корнійчук, Ванда Василевська.

Фотокореспондентом було призначено Якова Давидзона. Редакція мала спеціальну пересувну друкарню, газета видавалася великим накладом і переправлялася через лінію фронту. На її сторінках друкувалися статті й огляди про міжнародне і внутрішнє життя країни, висвітлювались боротьба партизанських загонів і підпільних організацій, життя трудящих на окупованій території. Газета швидко завоювала популярність і сприяла розгортанню народної боротьби проти загарбників⁴. Була в цій популярності й частка праці фоторепортера Якова Давидзона. У музейних фондах зберігається авторське фото Давидзона “Члени редколегії газети “За Радянську Україну” за випуском чергового номера”⁵. На знімку – Микола Бажан, Ванда Василевська та Олександр Корнійчук у військових одностроях, розташувались просто неба на лісовій галявині, щось обговорюють, тримаючи в руках газетні листки. І хоч композиція фото носить дещо постановочний характер, а гімнастерки надто відпрасовані, знімок не тільки фіксує один з напрямів боротьби проти загарбників, а й зберігає для нащадків постаті видатних діячів української культури. Фронтіві шляхи репортера проходили Україною, що лишилася під навалю окупантів, півднем СРСР і нарешті привели його до Сталінграда. Чимало було зйомок і знімків з передової, проте побувати на зайнятій ворогом території Якову не доводилося. Наприкінці листопада 1942 р., саме в розпал Сталінградської битви, фотокора терміново відкликали до Москви і запропонували летіти в тил, до партизанів. Це було вкрай небезпечно – Давидзон не мав досвіду нелегального або партизанського життя, не був військовим у повному розумінні цього слова, до того ж був політруком, євреєм, отже, в разі потрапляння до рук ворога, мав бути негайно знищеним, але Яків Борисович не вагався жодної хвилини, давши згоду вилетіти негайно⁶. Минуло ще декілька днів, і літак, у якому, крім Давидзона і ще групи кореспондентів, знаходився командир Чернігівського партизанського з’єднання О. Ф. Федоров, приземлився у Клетнянських лісах. А за добу німці розпочали каральну експедицію, і партизани вимушені були пробиратися з боями до Чернігівщини. Це був січень сорок третього, люті морози, завірюха і гітлерівські засідки. Яків Давидзон, як справжній партизан, отримав автомат, гранати, запасні диски. Але в рюкзаку майже все місце займало фотоприладдя: плівки, проявники, фіксажі тощо. На привалах, коли партизани, пройшовши за ніч 25–30 кілометрів бездоріжжям, знесиленими падали просто в сніг і відпочивали, Давидзон розпалював багаття, хлопчаки-зв’язкові розтоплювали сніг, гріли воду і чекали, коли він нарешті вийме проявлену плівку. А потім Яків Давидзон знімав у з’єднаннях С. А. Ковпака і М. М. Попудренка, залишаючи на плівці обличчя бійців, для багатьох з яких його знімок був останнім, фіксуючи різноманітні сюжети партизанського побуту, лісового життя, миттєвості війни, вкладаючи в кожний знімок часточку своєї душі, сво-

го ставлення до цих людей. Може, саме тому фотодокументи, зроблені Яковом Давидзоном, нині належать історії.

Наприкінці сорок третього Давидзон став кореспондентом газети ЦК КП(б)У “Радянська Україна”, і його фото майже щоденно з’являлися на її шпальтах.

Він знімав партизанів, що входили у щойно визволений Київ, останні оголошення “Лише для німців”, які кияни збивали з фасадів будівель; криваві рани, що залишили окупанти на тілі рідної України, їхні злочини проти інших народів, зокрема Польщі. Давидзон, незмінний фоторепортер “Радянської України”, знімав відродження країни, її людей, фіксуючи на плівку історії час.

Заслужений журналіст України, Лауреат Шевченківської премії та республіканської комсомольської премії ім. М. Островського, Давидзон тричі нагороджений грамотою Президії Верховної Ради УРСР, що була в радянський час найвищою республіканською нагородою, орденами Червоного Прапора, двома – Вітчизняної війни, двома “Знак пошани”, Почесною грамотою Президента України, медаллю “Партизанові Вітчизняної війни I ст.”, багатьма іншими медалями і знаками. Понад 20 років Яків Борисович очолював фотосекцію Спілки журналістів України і навіть у дуже поважному віці не розлучався з фотоапаратом. З 1994 року – жив у США, помер 26 січня 1998 р. у м. Вустер (штат Масачусетс). У Києві на будинку, де жив Давидзон (вул. Володимирська, 19), встановлено меморіальну дошку⁷.

І хоч у доробку знаного майстра – фото різних часів і сюжетів, до історії вітчизняної фотодокументалістики він увійшов як літописець партизанської боротьби українського народу. Саме цей період його творчості цікавив науковців під час комплектування його фонду. Це комплектування здійснювалося двома шляхами. По-перше, саме до музею передано авторські знімки воєнного часу, що експонувалися на виставці “Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників”, яка почалася створюватися ще в період війни і була відкрита 30 квітня 1946 р. Це був, фактично, перший музей історії війни в Україні; до речі, в жовтні 1946 р. виставку прирівняли до музеїв 1-ої категорії.

На жаль, у 1950 р. музей було закрито, всі експонати передано до Державного історичного музею, а з початком створення музею історії Великої Вітчизняної війни – до складу його фондів. Серед фотодокументальних надходжень з поміткою “МПУ” – широкий пласт авторських фото, зроблених Я. Б. Давидзоном у 1942–1943 рр. під час його перебування на окупованій території як фотокора Українського штабу партизанського руху, і знімки, зроблені у перші післявоєнні роки на замовлення співробітників партизанської виставки. Це – серія портретів відомих героїв-партизанів, а також зйомки місць колишніх боїв. Дру-

Автор Я. Б. Давидзон.
Двічі Герой Радянського Союзу О. Ф. Федоров – командир Чернігівсько-Волинського партизанського з'єднання розмовляє з жителями села Рудня Репкінського району Чернігівської області. Україна. Березень, 1943 р.
Фонди НМІВВВ КВ-20350.

гий шлях комплектування – це робота науковців музею з самим Яковом Борисовичем, який також передав на державне зберігання низку своїх робіт.

Фотофонд Я.Б. Давидзона налічує 271 знімок, серед яких 122 – сюжетних, 109 – портретних, 38 – групових і 2 – видових⁸. Зазначимо, що сюди входять варіанти й повтори (авторські відбитки), тому насправді оригінальних фото трохи менше за кількістю, проте це жодним чином не применшує значення цієї колекції. Адже, порівнюючи навіть однакові за змістом і композицією знімки, ми можемо відстежити найдрібніші відмінності та зрозуміти, яким вимогливим до себе був майстер, коли намагався досягнути досконалості у життєвому фото. Так, наприклад, декілька однотипних фото двічі Героя Радянського Союзу О. Ф. Федорова зроблено майстром під час зустрічей партизанського командира з мешканцями одного з сіл на Чернігівщині⁹. Можливо, хтось заважав, а, може, репортер підбирав більш вдалу композицію. Два однотипних фото в колекції мають назву: “Медсестра Нонна Погуляйло годує пораненого”¹⁰. Зйомка проводилася взимку, в лісі, просто неба. Двоє партизанів лежать на підводі, а Нонна годує одного з них з ложечки. Може, освітлення було невдалим і фотограф обирав його, а, може, хотів надати більше жіночності медсестрі, бо в шапці-вушанці вона виглядає не зовсім фотогенічно, а, можливо, хтось заважав, бо на обох

Автор Я. Б. Давидзон.
Нонна Погуляло – краща медсестра партизанського загону ім. Сталіна
доглядає поранених. Україна, 1943 р.
Фонди НМІВВВ КВ-8652.

варіантах фото праворуч зафіксовано чийось постать. Нонні, відважній медсестрі з'єднання Федорова, колишній чернігівській десятикласниці, було лише 17 років, вона загинула в одному з боїв у білоруських лісах. Можливо, саме завдяки Давидзону, її обличчя залишилося не лише у пам'яті бойових побратимів і в історії, а й на майже вічній фотоплівці. Загальновідомо, що останні фотознімки Героя Радянського Союзу партизанського ватажка М. М. Попудренка зроблені Я. Давидзоном. У колекції Меморіалу три різні сюжетні фото, де М. М. Попудренко знятий під час засідання, з друзями-партизанами, серед дітлахів¹¹. Ці фотодокументальні джерела не лише зберігають пам'ять про відважного народного месника, а й несуть інформацію про нього як про партизанського керівника та людину.

Завдяки художньому погляду Якова Давидзона до наших днів зберігся образ юного героя Васі Коробка, два однотипних портретних знімки якого входять до музейної колекції¹². Хлопець сфотографований на літній лісовій галявині у повному, так би мовити, “партизанському спорядженні” – на голові пілотка з червоною стрічкою (фото, зрозуміло, чорно-біле), за плечима – гвинтівка, на поясі – граната, на грудях – кулеметна стрічка. Звичайно, в повсякденному житті Василь був одягнутий та обмундирований інакше, а тут причепурився “для історії”. Таким він і залишився у ній – обвішаний зброєю трохи кумедний

хлопець з дорослими очима. Загинув шістнадцятирічний партизан на території Польщі у 1944 р. “Хлопець з серцем орла”, – сказав про нього Петро Вершигора, Герой Радянського Союзу, який знав ціну подвигу¹³.

Коли Яків Давидзон летів до партизанів, то разом з ним у літаку була і спеціальний кореспондент газети “Комсомольская правда” болгарка Лілія Карастоянова, яка за завданням ЦК КП(б)У мала працювати в з’єднанні чернігівських партизанів. Дівчина-журналіст була разом з партизанами лише три місяці та встигла здобути репутацію мужнього бійця. І хоча партизани оберігали Лілію, а Федоров забороняв їй виходити на бойові завдання, в одній із сутичок з гітлерівцями її наздогнала ворожа куля. Давидзон тоді записав у своєму щоденнику: “Бій розпочався о 13.34 і тривав до пізньої ночі. Наші знищили понад 50 фашистів, чотирьох полонили. Багато трофеїв: 3 міномети з мінами, 3 кулемети, 6 тисяч патронів до них і багато іншого майна. Але трапилося нещастя: не стало серед нас чудового товариша, комсомолки, спеціального кореспондента “Комсомольской правды”, славної дочки Болгарії Лілії Карастоянної. Вона загинула смертю хоробрих”¹⁴. Незадовго до цього Яків Борисович зробив фото Лілі, що виявилось останнім у її житті. Фотооб’єктив зафіксував п’ятьох партизанів – трьох дівчат і двох чоловіків, які у зимовому лісі обідають за саморобним столом: стоять тарілки, в руках у дівчат кварта. Усі тепло вдягнені, в кожухах, вушанках, їдять, навіть не знімаючи рукавичок. Лілія на цьому фото – перша ліворуч¹⁵. І хоч це звичайнісіньке побутове сюжетне фото, майстерність автора і його залюбленість у своїх героїв дає нам змогу нині, майже через сім десятиліть, відчуті і зимову стужу, і тишу партизанського лісу, і поспіх, з яким бійці їдять, і навіть пахощі чаю, може, не дуже якісного, але вкрай приємного, що зігріває людей, нагадує їм про домівку, про рідних і близьких...

Аналізуючи фотоколекцію Я. Давидзона, що зберігається у Меморіальному комплексі, слід зазначити, що вона містить як “хрестоматійні” знімки репортера, так і мало або зовсім не відомі фото, які не були оприлюднені. Перлинами фондової колекції Меморіального комплексу є оригінальні авторські відбитки фотодокументів, що стали загальновідомими, можна сказати “візитівкою” Якова Давидзона. Це насамперед “Партизанські командири С. А. Ковпак і О. Ф. Федоров. 7.04.1943”¹⁶, “Зустріч партизанів Чернігівсько-Волинського партизанського з’єднання з білоруськими партизанами”¹⁷, “Партизани загону ім. Сталіна проходять через болото”¹⁸, численні портрети.

У другому томі “Антологии советской фотографии”, виданому московським видавництвом “Планета” 1987 р., де зібрана найкраща радянська фотоспадщина періоду війни, Яків Давидзон представлений п’ятьма роботами, серед яких дві належать до колекції Меморіалу. Вона, як уже зазначалося, складається також і з невідомих робіт, проте вони не менше значущі та цікаві.

Партизанський фотолітопис Давидзона можна тематично поділити на три напрями: портрети, бойові та побутові сюжети. Щодо бойових сюжетів, то більша частина з них, безумовно, постановочна. Адже важко уявити, що фотокор був на лінії вогню і навіть попереду міномета, як це на фото “Мінометники ведуть вогонь”¹⁹, або разом з розвідником розклеював листівки в зайнятому німцями селі²⁰.

Водночас деякі найбільш вдалі фото вражають органічністю й точністю. Звернемося до вже згаданого знімку “Партизани загону ім. Сталіна проходять через болото”. Автор знімав партизанів загону, знаходячись позаду них і стоячи, ймовірно, на вищому місці. Отже, на передньому плані знімка спина тих, хто переправлявся через болото. Навкруги кущі осоки, на воді ряст. Люди – зі зброєю, з речами, вдягнуті по-осінньому, дехто зняв спідниці й штани, залишившись у самій білизні, а дехто навіть і без неї.

Не випадково це фото стало класикою жанру, хоч немає тут запеклого бою та очевидної героїки. Проте так багато не сказанного словами постає за знімком, адже зрозуміло, що людям цим до відпочинку ще йти і йти; що невідомо, хто і що зустрине їх на цьому шляху; що спідниця, мабуть, єдина, тому переодягтися немає в що, її треба берегти; що вода дуже холодна (це стає зрозумілим, коли поглянеш на зіщулені плечі, спина) і невідомо, чим закінчиться це “купання” для багатьох, особливо для дівчат, їм же ще доведеться народжувати, якщо взагалі доживуть до Перемоги...

Безліч думок, проблем, тем породжує звичайний фотодокумент. Хоча назвати це фото звичайним, мабуть, неправомірно – це фотокласика, фотошедевр, зроблений справжнім майстром, який знав, розумів, любив цих людей, який жив їхнім життям.

Напрочуд органічними є майже всі побутові фото Давидзона. У цьому плані сюжети найрізноманітніші: “Березовий сік”, “Випічка хліба”, “Дезактивація одягу”, “Партизанський обід”, “Партизани на відпочинку”²¹ тощо. На цих фотодокументах Якова Давидзона постає образ не просто героя-партизана, народного месника та борця, а звичайної людини, яку війна примусила взяти до рук зброю. Знімки Давидзона наповнені емоціями; вони дають відчуття не лише характер героя, а й темперамент автора, його ставлення до життя. Яків Борисович міг зробити холодний об’єктив фотокамери напрочуд теплим, суб’єктивним. Його партизанські знімки – ціла епоха в радянській фотожурналістиці періоду війни. І хоч репортери тих років вважали, що “вдалий знімок дорівнює снайперському пострілу”, зробити фото – половина справи, необхідно було ще проявити його і доправити до редакції. Процес виготовлення фотографій здійснювався Давидзоном у справжніх “польових умовах”, у лісі, сніг розтоплювався на вогнищі, про що вже згадувалось. Іноді це робилося вночі у селі, де не було німців. Та одного

разу фотограф не встиг закінчити проявлення (до села ввійшли німці); Давидзон нашвидкуруч промив плівку, поклав її в емність із закріплювачем і вискочив на вулицю. У лічені секунди мороз перетворив розчин на лід, плівка пролежала у наплічнику фотокора майже місяць, але була збережена.

Репортерська жилка, вміння побачити те, чого не бачать інші, прагнення бути там, де відбувається найважливіше сприяли віднесенню Якова Давидзона до числа кращих військових фотокорів. Його колекція, що зберігається в Меморіальному комплексі, – яскраве підтвердження цьому. Головна експозиція, стаціонарні, пересувні тематичні виставки не обходяться без матеріалів Я. Давидзона. Його фото прикрашають альбоми, буклети, каталоги та інші друковані видання Меморіалу.

Про фотокореспондентів, зокрема, воєнних, до плеяди яких належить Яків Борисович Давидзон, яскраво й образно сказав колишній фронтовий журналіст Костянтин Симонов: “Людина, яка дивиться на життя крізь об’єктив фотоапарата, завжди врешті-решт дивиться через нього в історію. Чим далі йде час, тим ціннішими стають для нас фотосвідчення, тим з більшим хвилюванням вдивляємося ми в старі фотографії, перегортаємо сторінки журналів і газет з давніми знімками, за якими відчувається історичне повітря минулої епохи, а на додаток до цього – суб’єктивне ставлення людини з фотоапаратом до того, що вона побачила крізь об’єктив. Адже вона теж як особистість є часткою епохи, тому в її особистому ставленні до тих чи інших подій також присутня частка її повітря”²².

¹ Юрєнєва Т. Ю. Музееведение: Учебник для высшей школы. – М.: 2004. – С. 374.

² Фонди Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”. – Науково-допоміжний фонд – 24541.

³ Еврейская военная энциклопедия. – К., 2007. – С. 197.

⁴ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр. – Т. 1. – К., 1967. – С. 328.

⁵ Фонди Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років” (Далі – Фонди МКНМІВВВ). – Книга вступу (далі – КВ-) – 20248. – Група зберігання – Фото – 6264 (далі – Ф-).

⁶ Центральний державний архів громадських об’єднань України, ф. 62, оп. 1, спр. 1627, арк. 86, 88.

⁷ Еврейская военная энциклопедия. – К., 2007. – С. 197.

⁸ Пронкіна Л. Є. Народні месники. Люди і долі: Наукова довідка. – 2004 – С. 4 // Науковий архів Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”.

⁹ Фонди МКНМІВВВ. – КВ-19996. – Ф-5941; КВ-20350/1-2. – Ф-6476/1-2.

¹⁰ Там само. – КВ-8652. – Ф-3118; КВ-20467. – Ф-6785.

¹¹ Там само. – КН-12626. – Ф-6972; КВ-3483. – Ф-1307; КВ-3479. – Ф-1302.

¹² Там само. – КВ-15073. – Ф-4089; КВ-11846. – Ф-3695.

¹³ Давидзон Я. Б. Уходили в поход партизаны. – К., 1975. – С. 32.

¹⁴ Там само – С. 14.

¹⁵ Фонди МКНМІВВВ. – КН-20465. – Ф-6783.

¹⁶ Там само. – КВ-11820. – Ф-3669.

¹⁷ Там само. – КВ-3426. – Ф-1297.

¹⁸ Там само. – КВ-1506. – Ф-4081.

¹⁹ Там само. – КВ-29008. – Ф-5953; КВ-15064. – Ф-4080.

²⁰ Там само. – КВ-8655. – Ф-3121.

²¹ Там само. – КВ-20336. – Ф-6732; КВ-19885. – Ф-6179; КВ-23460. – Ф-6463; КВ-1979. – Ф-351; КВ-8388. – Ф-1885.

²² Цит. за: Антология советской фотографии. – Т. II: 1941-1945. – М., 1987. – С. 4.

В источниковедческом ракурсе рассматривается фотодокументальный комплекс известного фотожурналиста Якова Борисовича Давидзона (1912–1998 гг.), аккумулированный в фондовом собрании Мемориального комплекса “Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941–1945 годов”; изучается потенциал источника для исследования истории Второй мировой войны.

Ключевые слова: Я. Б. Давидзон; Великая Отечественная война; партизанское движение; фотокор; фотография.

The article analyses the photo documental complex of famous photo journalist Yakiv Borysovyeh Davydson (1912–1998), accumulated in the photo repository of the Memorial Complex “National Museum of History of Great Patriotic War of 1941–1945”; also there is studied its potential as the source of research of the history of the Second World War.

Keywords: Y. B. Davydson; the Great Patriotic War; the Partisans’ movement; photo correspondent; the photography.

УДК [930.253+82.0+929](477)

М. Д. ХОДОРОВСЬКИЙ*

**БОРИС АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧ –
ІСТОРИК ЛІТЕРАТУРИ**

Розповідається про літературні портрети і нариси Б. Д. Антоненка-Давидовича, опубліковані із значними купюрами. Наведено уривки з рукописів, які були викреслені редакторами.

Ключові слова: особовий фонд; літературні портрети і нариси; редакторські купюри; всебічне вивчення літературної спадщини.

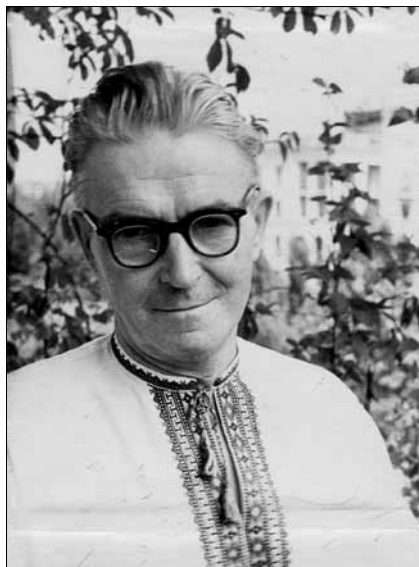
Особовий фонд письменника Б. Д. Антоненка-Давидовича (1899–1984), який зберігається в ЦДАМЛМ України, налічує 477 од. зб. Різноманітні за складом матеріали надають можливість дослідникам всебічно розглянути творчість фондоутворювача. Серед них – рукописи літературних портретів і нарисів Антоненка-Давидовича, які вийшли окремим друком 1969 р. під назвою “Здалека й зблизька”. Згадуємо цю книжку нині, оскільки за більш сприятливих обставин поява її стала б неабиякою подією тогочасного літературного життя. Однак сталося інакше: навіть мізерний тираж – 5 тис. примірників не дійшов повністю до читача. Втім, про це далі докладніше.

Обдарування Бориса Антоненка-Давидовича гартувалося у бурхливих мистецьких дискусіях середини 20-х рр., у спілкуванні з “марсіанами”. Так жартома називали себе члени літературного угруповання “МАРС” (“Майстерня революційного слова”), яке спочатку мало назву, що більш точно відповідала його творчим засадам, – “Ланка”. У статті “Недоспівана пісня ранньої осені” Антоненко-Давидович писав: “На тлі тодішніх масових літературних організацій – “Гарту”, а надто “Плугу”, що мали свої численні філії мало не в кожному українському місті, “Ланка” була лише маленькою літературною групою київських молодих письменників... Кожний з нас прагнув у міру своїх сил і здібностей заповнити зяючу прогалину, що утворилася в українській літературі після великих катаклізмів, і всім разом стати ланкою в розірваному ретязі, перебираючи все те демократично-народне, що мала в собі дожовтнева українська література, й творчо опрацьовуючи його на своєму шляху в майбутнє”¹.

Борис Дмитрович лишався вірним ідеалам юності і за часів сталінщини, коли один за одним зникали у безвість колишні “марсіани” –

* *Ходоровський Михайло Дмитрович* – кандидат історичних наук, член Національної спілки журналістів України.

Григорій Косинка, Євген Плужник, Валеріан Підмогильний, Борис Тенета... Зазнав репресій і Антоненко-Давидович. Згодом у автобіографічних нотатках він писав, що з 2 січня 1935 р. по 1 вересня 1954 р. фактично вибув із літератури внаслідок безпідставного арешту, ув'язнення і заслання. “Ні, я не можу нарікати на свою долю! – зазначав письменник. – Навіть за вимушену довголітню мандрівку, що дала мені стільки пізнати й зрозуміти – не нарікаю. Шкода тільки, що вона дуже затягнулась, а я так мало встиг написати. За єдину втіху самому собі може бути хіба тільки те, що завжди намагався писати так, щоб мати право сказати своїй музі Шевченковими словами: “Ми не лукавили з тобою...”².

Б. Д. Антоненко-Давидович.

Відбувши заслання, Антоненко-Давидович знову самовіддано працює на літературній ниві, прагнучи “будь-що надолужити пропачі роки”. Він готує, зокрема, цикл літературних портретів своїх творчих побратимів. Серед них і чимало імен зовсім не відомих новим поколінням читачів, скажімо, обдарований поет і прозаїк Борис Тенета, який 1935-го після недовгого ув'язнення покінчив життя самогубством. “Особиста трагедія Бориса Тенети, – зазначається в рукописі нарису “Нездійснена поезія”, – була не тільки трагедією його літературного покоління, але, я вважаю, що у великій мірі – й трагедією всієї нашої літератури, бо не одному Борисові Тенеті випало тоді замість дальшого творчого зростання лише, кажучи його словами:

вічно думати про ті
далекі дні,
про те, що будь могло
й чого не стало...”³.

Ці рядки, до речі, здались надто сміливими редакторам збірки “Здалека й зблизька”. Взагалі ж, коли порівнюєш рукописи Антоненка-Давидовича, які зберігаються у ЦДАМЛІМ України, з надрукованими у згаданій книжці, знаходиш чимало купюр. І яких! Так, з нарису “Недоспівана пісня ранньої осені” вилучено епізод арешту блискучого поета і драматурга Євгена Плужника. Отже, пропонуємо ці викреслені рядки увазі читачів:

“Часті арешти добре знайомих йому людей, арешти, які нічим не можна було пояснити, бентежили і Плужника. Турбувала не особиста доля, хоч за диявольською логікою тих подій і на неї рано чи пізно

могли впасти “криваві роси”, а – разюча контрастність між прекрасною ідеєю і кривавим спотворенням її в ті скорботні дні культу особи Сталіна. Хоч як напружував думку й почуття, обмірковуючи страшну реальність дійсності і так, і сяк, але він не знаходив ні розв’язання її, ні виправдання їй. Довгі ешелони з засудженими по різних судах, а то й просто без усякого суду – лиш за постановами якихось таємних колегій і комісій, йшли з України на північ до “далеких таборів”, як трафаретно штампувалося в незліченних ви роках... Цього не можна було не бачити, над цим не можна було не думати, як людині з трепетним серцем і ясним, незакаламученим розумом, як у Плужника. І він укладає вже в голові нову поему – “Записки під сосною” – одне, чим він міг у тих обставинах реагувати на масову трагедію кинутих за колючий дріт північних таборів невинних людей. Я не знаю, чи це лишилося тільки нездійсненим задумом, чи він усе ж написав хоч кілька рядків, та напевно можна сказати, що в цій поемі Чехов поступився б перед Некрасовим. Вихор дальших репресій, що росли в геометричній прогресії, підхопив незабаром кожного з нас, розлучивши навіки... Мені відомо тільки, що в грудневу ніч 1934 року прийшли і по нього. ... Різкий дзвінок десь біля вхідних дверей, лункі впевнені кроки невідомих насуплених людей, що, не питаючись дозволу, ввійшли у кімнату й подали Плужникові ордер на трус і арешт... Далі – веремія перегортання книжок, паперів, одягу, взуття і агонія останніх годин ще по цей бік життя. Коли незнайомі, насуплені люди закінчили свою довгу нічну безплідну роботу, він попросив дати йому посидіти наостаннє кілька хвилин на канапі вдома і несподівано, з якихось незбагнених побудників, ті, що прийшли забрати в нього життя, – дозволили. Він сів, спершись ліктями на коліна й закривши долонями лице. Він знав, що всякий вирок, навіть щонайлегший для нього, тяжко хворого на сухоти, буде смертним ви роком. Це без сумніву знали і його слідчі та судді. Може, тому й захотілося йому хоч на мить віддалити розпуку навічно-го виходу з дому, коли він мав, мовби за живота, бути присутнім на ви носі власного тіла в ту сумну путь, з якої вже ніхто не повертається додому. А може, він захотів востаннє глянути на своє коротке, перейдене життя, бо за порогом його кімнати починалася безвість і прірва... Отак у раптовій абсолютній тиші, яку не зважились порушити навіть ті, що прийшли по нього, він посидів кілька хвилин, потім опустив руки, кинув погляд на невідомих людей, підвівся і сказав:

– Я готовий.

Недоспівана пісня ранньої Плужникової осені швидко обірвалася зовсім. Десь за рік він помер прискороною, хоч і природною смертю – 2 лютого 1936 року в лікарні Соловецького табору особливого призначення”⁴.

Втім, і редакторське свавілля не спроможне було звести нанівець багаторічну роботу Антоненка-Давидовича. Поєднуючи далеке і близь-

ке, “минувшину і прийдешність”, він згадує на сторінках своєї книжки і корифеїв української культури ХІХ сторіччя. “Ми шукаємо стерті сліди тих, – писав Антоненко-Давидович, – кого давно вже немає серед живих. Але хто колись торував людям шлях уперед, хто серед темної ночі засвічував досвітні вогні... Людина, що не цікавиться минулим свого народу, байдужа і до його майбутнього”⁵. Думка щодо нерозривної єдності двох етапів розвитку вітчизняної культури – дожовтневого і радянського – була надзвичайно важливою за часів, коли проблема засвоєння духовного досвіду попередніх поколінь чомусь не вважалась першочерговою, і як наслідок того – поступово скорочувалась, зокрема, шкільна програма з історії української літератури дореволюційного періоду.

Літературні портрети, нариси Антоненка-Давидовича не схожі на традиційні компліментарні письменницькі життєписи. Розповідаючи про Шевченка і Франка, Панаса Мирного і Васильченка, Борис Дмитрович уникає байдужого академізму. Він не заграє з читачами, а ділиться з ними своїми роздумами, тим, що виношував у собі протягом багатьох років. У нарисі “Шляхом до правди” пропонує, зокрема, обміркувати, яким чином “мирно співіснували” дійсний статський радник Панас Якович Рудченко і видатний діяч демократичного руху Панас Мирний. Не обминаючи гострих кутів, Антоненко-Давидович переконливо доводить: “працюючи чиновником, Панас Мирний дбав про те, щоб не було розладу між його службою і власним переконанням”⁶. На відміну від його брата і співавтора роману “Хіба ревуть воли, як ясла повні?” – Івана Білика (Івана Яковича Рудченка), який згодом обернувся на запеклого монархіста. Питання “розмежування інтелігенції під впливом різних обставин” розглядається в інших нарисах, що увійшли до збірки “Здалека й зблизька”.

Зрозуміло, було б наївним запідозрювати митця такого рівня у моделюванні примітивних аналогій із сучасною йому дійсністю. Але ж в цьому сила і привабливість натхненного слова, живої дослідницької думки, яка, породжуючи безліч асоціацій, поєднує далеке і близьке, активізує читацькі роздуми.

Коли перечитуєш збірник “Здалека й зблизька”, відчуваєш: письменника хвилювала така актуальна за часів так званої “стабілізації”, точніше стандартизації духовного життя, проблема конформізму. В неопублікованому листі до В. Гжицького від 19 жовтня 1957 р. Антоненко-Давидович зазначає: “Мене і досі вражає той переляк, який я зустрічаю тут на кожному кроці в тих людях, що були колись цілком нормальними. Мені здається, що багато з них перелякались у роки лихоліття на все життя. Вони й тепер, коли з’явилися зовсім інші обставини, ладні на кожному своєму кроці перестрахувати себе. Не звертайте на це уваги і хай не отруюють нам ці тимчасові явища нашого робочого настрою...”⁷.

Варто зазначити: робочий настрій ніколи не залишав цю чесну і мужню людину. Листи до рідних і друзів Антоненка-Давидовича, які зберігаються в його особовому фонді, свідчать: письменник був сповнений нових творчих задумів і, очевидно, не гадав, що саме “Здалека й зблизька” стане його останньою прижиттєвою книгою. Проте з чистією злої волі письменник на схилі літ знову немов “вибув з літератури”. Прізвища Антоненка-Давидовича не знайти на сторінках письменницьких довідників 1970-х рр., а книги його, зокрема збірник “Здалека й зблизька”, надовго затрималися у сховищах спецзберігання.

Нині надбанням широкої аудиторії стали оповідання, повісті, нариси Антоненка-Давидовича: “Смерть” (1928), “Землею Українською” (1930), “Крила Артема Летючого” (1932), “Збруч” (1959), “В сім’ї вольній новій” (1960), “Завищені оцінки” (1964), роман “За ширмою” (1963) та ін. Видано посмертно “Сибірські новели” (1989) про поневіряння письменника на засланні. На жаль, недостатньо вивчено літературні портрети і нариси, створені письменником. Збірник “Здалека й зблизька” варто було б перевидати (звичайно, без купюр), доповнивши неопублікованими рукописами з фондів ЦДАМЛІМ УРСР. Не секрет, що часом у гонитві за сенсаціями на світло вихоплюється лише один який-небудь твір з багатющої спадщини того або іншого митця. Необхідне більш глибоке вивчення усього багатомірного письменницького світу. Це стосується і доробку чудового майстра слова Бориса Дмитровича Антоненка-Давидовича, зокрема його літературознавчих праць.

¹ ЦДАМЛІМ України, ф. 159, оп. 1, од. зб. 38, арк. 2.

² Там само, од. зб. 89, арк. 27.

³ Там само, од. зб. 39, арк. 6.

⁴ Там само, од. зб. 38, арк. 9–11.

⁵ Там само, од. зб. 94, арк. 1.

⁶ Там само, од. зб. 46, арк. 11.

⁷ Там само, ф. 19, оп. 1, од. зб. 196, арк. 3.

Рассказывается о литературных портретах и очерках Б. Д. Антоненко-Давыдовича, опубликованных со значительными купюрами. Приведены отрывки из рукописей, которые были вычеркнуты редакторами.

Ключевые слова: личный фонд; литературные портреты и очерки; редакторские купюры; всестороннее изучение литературного наследства.

The article discusses the literary portraits and essays of B. D. Antonenko-Davydovych, published before with considerable editorial cuts. There are given the extracts of manuscripts, clipped by editors.

Keywords: the personal fond; the literary portraits and essays; the editorial cuts; the complex studying of literary heritage.

УДК 930.253:[351.751.5+340.13](73)

Л. Л. ЛЕВЧЕНКО*

**ЗАКОНОДАВЧО-НОРМАТИВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ
ЗАСЕКРЕЧУВАННЯ І РОЗСЕКРЕЧУВАННЯ
ДОКУМЕНТІВ У США**

Автор статті на підставі законодавчих актів Конгресу США, указів Президента США, постанов військового командування армії і флоту Сполучених Штатів аналізує процеси засекречування і розсекречування документів у федеральних органах влади Сполучених Штатів з кінця XVIII ст. до наших днів. На підставі звітів органів виконавчої влади, уповноважених збирати інформацію про реалізацію політики уряду США у цьому питанні, проаналізовані цифрові показники співвідношення секретних і розсекречених документів наприкінці XX – початку XXI ст. Охарактеризовані функції і діяльність комітетів, комісій та інших структур, відповідальних за реалізацію політики уряду США щодо розсекречування документів.

Ключові слова: розсекречування документів у США; секретні документи у США; грифи секретності документів у США; режими доступу до секретних документів у США; політика уряду США з розсекречування та засекречування документів; законодавство США у галузі розсекречування документів; укази Президента США у галузі розсекречування документів; Національний центр розсекречування документів у США.

Актуальність зазначеної теми на сьогодні не викликає щонайменшого сумніву. В часи, коли людство поставлене на межу виживання, відкритість і прозорість влади відіграє ключову роль. В усіх країнах світу гостро стоїть питання про збереження національних секретів та ще гостріше – про оприлюднення життєво важливої для населення інформації. Тому вивчення досвіду Сполучених Штатів Америки, які нині відіграють роль світового лідера у міжнародній політиці та геополітичному просторі, є надзвичайно цінним. Але історіографія дослідження досвіду США у галузі засекречування і розсекречування документів на пострадянському просторі не нараховує багато публікацій. В Україні взагалі немає подібних праць. Російські вчені у свій час при-

* *Левченко Лариса Леонідівна* – кандидат історичних наук, директор Державного архіву Миколаївської області.

ділили увагу окремим аспектам даної проблематики. Т. С. Волкова (Кабочкіна) висвітлювала у своїх статтях систему правового регулювання доступності урядової інформації у США першої половини 1970-х рр., правовий режим зберігання і використання Президентської документації та інші аспекти; Л. А. Бикова та О. Г. Леонтєва – організацію доступу до архівних документів; В. Є. Сошніков – забезпечення доступу до первинних матеріалів переписів населення; О. І. Рисків – управління документами у законодавстві США, нормативне регулювання роботи з електронною документацією¹. Всеросійський науково-дослідний інститут архівної справи і документознавства (ВНІДАД) час від часу відслідковував ситуацію засекречування і розсекречування документів у США, здійснюючи переклади законодавчих актів, повідомлень Національного архіву США про чергове розсекречування, статей американських дослідників у провідних професійних виданнях архівознавчого та документознавчого напрямів. Переклади, реферати та анотації оприлюднювались і продовжують публікуватись на сторінках Інформаційного збірника статей, довідок, рефератів, скорочених перекладів і анотацій “Документознавство і архівна справа за кордоном”.

Взагалі природнім є той факт, що більшість дослідників зосереджувались на висвітленні ситуації у власній країні. От і у Сполучених Штатах наявне широке коло публікацій цього напрямку. Перш за все слід назвати ґрунтовні праці американських авторів І. Далласа та А. Квіста². Перший висвітлював нормативне регулювання засекречування документів в армії і на флоті США у другій половині XIX ст. – першій половині XX ст. Цінність роботи І. Далласа ще й у тому, що другий том його роботи фактично є збірником наказів і правил, виданих в армії і на флоті у цей період. Багатотомна праця А. Квіста “Security Classification of Information” присвячена аналізу законодавчо-нормативних актів з засекречування і розсекречування документів у федеральних органах влади США. Значний внесок у вивчення даної проблематики здійснили аналітики Конгресу США К. Р. Косар, В. Р. Гінзберг, Г. А. Ваксман, Г. М. Стівенс та Т. В. Талеман, Ф. М. Кайзер, Г. С. Рілі, Дж. К. Елсі, Л. Фішер та інші³. Кожен із них аналізував як окремі законодавчі акти, їх впровадження та результати, так і політику Конгресу і уряду США з цього питання в цілому.

На основі праць американських авторів та широкої джерельної бази, яка складається із законодавчо-нормативних актів, виданих Конгресом та урядом США, звітів Національного архіву, аналітичних оглядів автор статті ставить собі за мету здійснити аналіз політики уряду США у галузі засекречування і розсекречування документів з часу заснування Сполучених Штатів як держави до наших днів.

Політика щодо документів з обмеженим доступом регулюється низкою законодавчо-нормативних актів, серед яких акти Конгресу США,

укази Президента, нормативні документи і правила роботи, розроблені та затверджені на підставі законодавчо-нормативних актів вищого рівня державними федеральними та місцевими органами влади, державними організаціями та підприємствами, приватними компаніями.

Перші приклади встановлення урядового контролю над обігом таємної інформації знаходимо за часів Континентальних Конгресів 1774–1789 рр. 6 вересня 1774 р. Перший Континентальний Конгрес (5 вересня 1774 р. – 26 жовтня 1774 р.) прийняв резолюцію, яка застерігала його членів від розголошення суті обговорюваних питань, поки більшість не почне вимагати цього, але наприкінці роботи Конгресу інформація була оприлюднена попри застереження.

30 червня 1775 р. Другий Континентальний Конгрес (10 травня 1775 р. – 1 березня 1781 р.) затвердив “Articles of War”⁴ (Військові статті), які забороняли солдатам вести несанкціоноване листування з ворогом. З 1776 р. цивільних притягали до відповідальності за шпигунство у період війни; до них застосовувались цензура, арешти і смертна кара. 25 липня 1775 р. Конгрес уповноважив один із своїх комітетів переглянути наступного дня протокол засідання попередньої сесії з метою його оприлюднення. Періодичні публікації протоколів Конгресу почалися з 1777 р., а з 1779 р. вони стали щотижневими⁵. За часів Другого Континентального Конгресу у його складі було засновано два таємних комітети⁶. У ході конституційного процесу 1787 р. делегати не мали права повідомляти громадськості про що йдеться на засіданнях. Їх протоколи опублікували лише 1819 р.

У Конституції США (17 вересня 1787 р.) секретність згадується у статті 1, секції 5, яка уповноважує Білий Дім і Сенат публікувати журнали їх засідань, крім тих частин, що стосуються військових справ та міжнародних відносин. Право вирішення таємних військових та дипломатичних справ вже тоді належало Президенту. Вперше скориставшись наданим правом, Президент Дж. Вашингтон (1789–1797 рр.) позначив як конфіденційні документи, направлені Конгресу, про стосунки з індіанськими племенами⁷.

Виконавчі департаменти уряду від заснування відповідали за зберігання протоколів, документів, книг та інших записів, що було закріплено у статутах департаментів (наприклад, у Статуті Департаменту іноземних справ від 27 липня 1789 р.), а пізніше було узагальнено у статуті 1875 р. (перевиданому у 1966 р., зараз кодифіковано у 5 U.S.C., секція 301). Проте в цих статутах, як зазначає Арвін Квіст, мова йшла лише про зберігання документів та надання доступу до них, але не про засекречення інформації⁸. З часу війни за незалежність (1775–1783 рр.) і до громадянської війни (1861–1865 рр.) певна кількість документів створювалась під грифами “конфіденційно” та “таємно”, але це швидше використовувалось для позначення урядової, приватної та комер-

ційної кореспонденції і стосувалось отримувачів повідомлень, яких у такий спосіб просили не розголошувати інформацію публічно. Офіційно жодної системи засекречування не існувало, навіть у громадянську війну обмежували лише доступ до військових зон. Наприклад, Президент А. Лінкольн (1861–1865 рр.) радив підлеглим арештовувати порушників, перевіряти листування, забороняти збори та газети у тому випадку, якщо вони могли завадити військовим⁹.

Отже, незважаючи на вищезазначені заходи, тривалий час в історії федеральних і місцевих органів влади Сполучених Штатів не існувало жодних законів, які б регулювали питання роботи з документами обмеженого доступу. Обмеження на розповсюдження інформації стосувались лише армії та флоту.

Із середини XIX століття обмеження доступу до інформації закріплюється законодавчо. Розвиток науки, технології, індустріальна революція значно вплинули на виробництво зброї; утаємничення технологічних секретів виробництва зброї надавало перевагу одній країні перед іншою. Значний вплив на політику секретності у США мали Великобританія та Франція, які застосовували маркування секретної військової і дипломатичної кореспонденції під грифами “конфіденційно”, “приватно конфіденційно”, “таємно і конфіденційно” ще у Кримську війну (1853–1856 рр.). Значний вплив на створення американської системи засекречування інформації мали королівські правила та накази армії, опубліковані урядом Великобританії у 1868 р., та інші законодавчо-нормативні акти Великобританії. Їх запровадження насамперед було пов’язане із розробкою нових видів зброї, а саме торпед¹⁰.

В армії і на флоті Сполучених Штатів після громадянської війни звернули особливу увагу на запровадження системи засекречування інформації у мирний час. До посольств США у різних країнах були направлені військові аташе, у 1882 та 1885 рр. відповідно утворені розвідувальні підрозділи збройних сил. 13 квітня 1869 р. Головне командування армії оголосило наказ № 35, який забороняв без дозволу військового командування фотографувати форти, побудовані інженерним департаментом¹¹. Пункти цього наказу потім пізніше були внесені до армійських правил 1881, 1889 та 1895 рр. Через погіршення стосунків з Іспанією¹² військовий департамент посилив вимоги щодо оборони озер і узбережжя. Наказ Головного військового командування від 1 березня 1897 р. № 9 забороняв усім, крім офіцерів армії, флоту та осіб, що безпосередньо брали участь у будівництві, використанні та обслуговуванні військових баз, відвідувати і описувати оборонні споруди на озерах та узбережжі без дозволу уповноважених офіцерів; публікувати будь-яку інформацію про військові об’єкти, крім представленої у вже оприлюднених офіційних звітах або документах військового департаменту¹³. Невдовзі перегляд чинних вимог викликав уточнення наказу

№ 9 у наступному наказі № 52 від 24 серпня 1897 р.: допускати на військові об'єкти стали сенаторів, членів Палати Представників, якщо вони мали конкретні справи на цих об'єктах, а також губернаторів та їх генеральних ад'ютантів у разі розташування на довірених їм територіях зазначених військових баз¹⁴. Через постійні порушення наказу № 52 його текст був уточнений і врахований в армійських правилах 1901 та 1908 рр., щоправда згідно з ним дозволено було перебувати на об'єктах не тільки офіцерам та обслузі армії і флоту, а й американським громадянам, лояльним до уряду. Цей факт американські дослідники вважають першим кроком до відкритості у діяльності Військового департаменту¹⁵.

7 липня 1898 р. Конгрес видав закон про захист гаваней, фортифікаційних споруд, шахт, підводних човнів від заподіяння навмисної шкоди і заборонив збирання інформації про них та її оприлюднення або доведення до військових розвідок інших країн. Порушника засуджували до штрафу від однієї сотні до п'яти тисяч доларів, або до ув'язнення на п'ять років, або і до того і до іншого¹⁶. У 1909 р. Конгрес переглянув види покарань за порушення закону 1898 р. і встановив штраф до п'ятисот доларів, а тюремне ув'язнення – строком до шести місяців (у такому читанні дане положення закону увійшло до Кримінального кодексу США, виданого в редакціях 1909 р. та 1925 р.).

Багато американських дослідників відзначають вплив листа командуючого артилерією бригадного генерала Артура Мюрера до Військового департаменту, датованого жовтнем 1907 р.¹⁷, на удосконалення обігу конфіденційної інформації у військово-морських силах США. Його ідеї відбилися у черговому циркулярі Військового департаменту¹⁸. Гриф “конфіденційно” почали проставляти на документах, адресованих конкретній особі, яка у разі розкриття інформації, навіть через військову необхідність, брала на себе усю відповідальність за наслідки. Гриф не проставлявся, якщо інформація була адресована групі або групам осіб, але вказувалось, кому саме зміст її може бути відкритий. Персона, що отримували такі документи, мали запобігати відкриттю їх змісту неуповноваженим особам. Отже, встановлення грифу конфіденційності передбачалось не для засекречування змісту документа, а для обмеження його розповсюдження. Крім встановлення нових правил, циркуляр розсекречував п'ять таємних документів, а усі інші з грифом “конфіденційно”, видані Військовим департаментом і розповсюджені серед військових і цивільних службовців у минулому, оголошував такими, що підлягають звичайному обігові. Арвін Квіст називає цей факт першим офіційним розсекречуванням документів¹⁹.

1909 р. видано Генеральний наказ по флоту № 36²⁰, що заборонив передачу конфіденційних документів, повідомлення їх змісту особам, безпосередньо не пов'язаним із флотом; офіцери отримували копії та-

ких документів під розписку, а під час виходу у відставку повертали до бюро навігації; пересилка конфіденційних документів здійснювалась спецпоштою.

У 1911 р. Конгрес США законом **“An Act to Prevent the Disclosure of National Defense Secrets” (“Defense Secrets Act”)** (“Про превентивні заходи щодо розголошення національних оборонних секретів”) ужив заходи щодо попередження несанкціонованого оприлюднення інформації з національної оборони. Цей акт вперше оголосив суспільству про наявність секретів в американському уряді, армії, на флоті, але не визначив, що саме є таємницею. Головним чином, закон був направлений проти шпіонажу. За незаконне здобуття, передачу неуповноваженій особі, іноземному урядові інформації про суднобудівні верфі, військово-морські бази, форти, батареї, торпедні станції, арсенали та інші об’єкти, що стосувалися національної оборони, у вигляді документа на папері, малюнка, фотографії, фотонегатива, плану або спробу здійснити аналогічні дії порушника карали штрафом до однієї тисячі доларів, або ув’язненням до одного року, або обома видами покарань²¹.

У 1912 р. військовий департамент увів Правила маркування і зберігання окремих видів документів, що стосувались берегової оборони. Гриф “конфіденційно” означав, що документи не можна копіювати, слід зберігати під замком, маркувати унікальним номером та періодично інвентаризувати²². 19 травня 1913 р. Меморандум військового департаменту встановив правила подвійного пакування секретних листів, хоча їх пересилка здійснювалась звичайною поштою: на внутрішньому конверті проставлявся гриф “конфіденційно”, зовнішній не містив жодних натяків на природу змісту інформації²³. Ці вимоги стосувались телеграфних компаній, які здійснювали пересилку урядової та військової кореспонденції. Подвійного пакування конфіденційних листів вимагали й правила військового департаменту 1916 р. Цього ж року на флоті затвердили зміни до Генерального наказу № 36 1909 р., згідно з якими вперше офіцери-відставники попереджувались про можливе переслідування за порушення “Defense Secrets Act”. Разом з тим на флоті до 1918 р. термін “конфіденційно” не вживався як частина системи маркування таємних документів.

Після вступу Сполучених Штатів у Першу світову війну у квітні 1917 р. були створені американські експедиційні сили під командуванням генерала Джона Першинга. 21 листопада 1917 р. він оприлюднив Генеральний наказ № 64 про захист офіційної інформації²⁴, до якої була віднесена будь-яка інформація, що передавалась офіційними каналами. Цей наказ встановлював три види маркування. Гриф “Таємно” стосувався документів, доступних тільки тим офіцерам, яким вони надсилались. Гриф “Конфіденційно” обмежував обіг документів до необхідного мінімуму осіб, що входили до експедиційного корпусу. Документи

звичайного обігу позначали грифом “Тільки для офіційного обігу”, що означало заборону передавати документи для публікації і попереджувати їх випадкове потрапляння до рук ворогів. Грифи “Таємно” і “Конфіденційно” писали великими літерами у верхньому лівому куті документа, напис “Таємно” друкували червоним кольором. У грифі “Тільки для офіційного обігу” кожне слово друкували з великої літери. Усі ці документи знаходились в окремих теках, у робочий день ними користувались в офісах, а на ніч повертали до сейфів. Маркування визначало осіб, що отримували доступ до документів, але не встановлювало відповідності між змістом документу і грифом. Для документів з інформацією розвідувального характеру застосовувалась одна з чотирьох приміток: “не брати на лінію фронту”, “не робити копії”, “не дозволений обіг нижче ніж командуючого дивізіоном”, “не дозволений обіг нижче ніж командуючого полком”.

14 грудня 1917 р. аналогічні правила впроваджені Військовим департаментом для усієї армії Сполучених Штатів²⁵. Гриф “Таємно” стосувався документів, що персонально вручались уповноваженим офіцерам, відповідальним за виконання конкретного завдання. Документ з маркуванням “Конфіденційно” вручався тільки тій особі, якій він адресувався. Таємні і конфіденційні документи доводились до відома офіцерів тільки на підставі санкції старшого військового командування, не вносились у каталоги або публікації, які не мали відповідних грифів, не могли бути в обігу на лінії фронту. Інформація, що містилася у документах з грифом “Тільки для офіційного використання”, доводилась до відома офіційних посадових осіб, які не мали права повідомляти її громадськості або пресі. Порушення правил Військового департаменту розглядалось відповідно до законів воєнного часу. Ірвін Даллас зазначає, що гриф “Тільки для офіційного використання” стосувався не тільки інформації оборонного характеру, але й інших видів урядових документів, а призначення грифу “Конфіденційно” взагалі не було до кінця зрозумілим²⁶.

На флоті систему маркування офіційної інформації введено у лютому 1918 р. Флотські правила встановлювали три **класи** кореспонденції і інформації. Гриф “Таємно” стосувався інформації, яку повідомляли тільки тим особам, яких вона стосувалась, або тим, хто під час війни брав участь в оборонних або наступальних операціях. До такої інформації були віднесені усі інструкції і звіти діючих військ, коди, шифри, накази про пересування кораблів флоту, уся поточна кореспонденція, що була в обігу під час операцій проти ворога, а також та інформація, несанкціоноване відкриття якої могло допомогти ворогові визначити наперед природу наступальних заходів і види зброї, яку Сполучені Штати або їх союзники планували застосувати проти нього. Грифом “Конфіденційно” позначалась кореспонденція або інформація, яка мо-

гла виявитись цінною для ворога під час війни або для іноземного уряду у мирні часи, але не була життєвоважливою і такою, що не стосувалась військових дій або зброї. Також був визначений клас “не конфіденційної” інформації, що відносилась до звичайних процедур на флоті, повне знання яких могло бути використане ворогом на його користь²⁷.

Усі американські дослідники відзначають особливе значення двох законодавчих актів, прийнятих Конгресом 1917 р.: “**The Espionage Act**”²⁸ (закон “Про шпіонаж”) та “**The Trading with the Enemy Act**”²⁹ (закон “Про торгівлю з ворогом”). Перший був прийнятий на заміну “Defense Secrets Act” 1911 р. Згідно з ним до оборонної інформації належали будь-які документи, записи, закодовані книги, фотографії, негативи, блюпринти, плани, мапи тощо про стан армії, військово-морського або повітряного флоту, оборонних робіт, розміщення арсеналів, військ, телеграф, телефон, форти, будинки, офіси, дослідницькі лабораторії, інші об’єкти як вже діючі, так і такі, що споруджувались Сполученими Штатами або під їх контролем чи від їх імені. У разі доказовості, що дана інформації збиралась, доставлялась, передавалась особою на користь будь-якої іншої держави або особа мала намір здійснити такі дії, інформація була втрачена (вкрадена, знищена) внаслідок порушення особою встановлених правил або через недбалість, винні притягались до відповідальності: на них накладався штраф або вони засуджувались до 10 років тюремного ув’язнення. Особа, що здійснювала збір, передачу, доставку інформації оборонного характеру іноземному урядові з вірою в те, що вона буде використана на шкоду Сполученим Штатам, як під час війни, так і миру, засуджувалась до смертної кари чи до довічного ув’язнення, у разі якщо така шкода не була нанесена³⁰. “The Trading with the Enemy Act”, прийнятий Конгресом 6 жовтня 1917 р., надавав Президенту право оголошувати секретною інформацію про наукові відкриття і винаходи (патенти), яка може допомогти ворогові в успішному веденні воєнних дій.

У період між двома Світовими війнами в армії і на флоті США вийшов цілий ряд класифікаційних правил: армійських 1921, 1935, 1936, 1941 рр., флотських 1920, 1932, 1938, 1940 р.

Правила 1920 р. вимагали проставляти на обкладинці або титульній сторінці документа з обмеженим доступом не тільки гриф, а й термін, на який документ вважався таємним, конфіденційним або не конфіденційним, остаточне місце зберігання документа після закінчення терміну секретності, форму звітності, назву офісу або бюро, що мали компетенцію оприлюднення документа і отримання звітності. Було розширене коло осіб, які мали справу з обігом документів з обмеженим доступом. Офіцери-відставники тепер повинні були повертати отримані ними таємні і конфіденційні документи не до Бюро навігації, а своїм командуючим офіцерам³¹.

Флотські правила 1920 р. були передруковані з деякими змінами у 1932 р. Вони вимагали, щоб усі документи, повідомлення або інформація, передані у будь-який спосіб, мали одне з трьох маркувань. Гриф “Таємно” надавався документам, що стосувались національної політики або планів, організації наступальних або оборонних операцій проти чинного або потенційного ворога, оприлюднення яких зашкодило б національним інтересам. Гриф “Конфіденційно” проставлявся на документах менш життєво важливого ступеня таємності, проте розкриття яких може завдати шкоди інтересам уряду. Таємні та конфіденційні документи отримували реєстраційні номери, які розповсюджувались керівником Управління військово-морських операцій. Таємні документи пересилались спеціальним кур’єром у межах континентальних Сполучених Штатів зареєстрованим листом. Гриф “Службове” мали документи, що стосувались діяльності військово-морського відомства (the Naval Establishment) і небажано було розповсюджувати їх інформацію широкому загалу. Службові документи маркували “Службове – тільки для офіційного використання” або “Службове – тільки для обмеженого використання”. Арвін Квіст відзначає, що це був перший випадок використання слова “обмежений” (“restricted”) для маркування документів. Службова кореспонденція пересилалась звичайною поштою першим класом. Був ще й четвертий клас документів – “Не конфіденційні”, усі ті, що не належали до попередніх трьох класів³², проте на таких документах грифи не проставлялись.

Правила, розповсюджені на флоті у 1938 і 1940 рр. були ідентичними. Морське відомство використало термін “classified matter” – “секретні справи” як загальний для таємних, конфіденційних і документів з обмеженим доступом та підкреслило, що вони вимагають спеціальної охорони. Проте, на думку автора, переклад даного терміну як “секретні (таємні) справи” (або “секретные дела”) не цілком відповідає його значенню в американському законодавстві. У нашому розумінні термін “секретний (таємний)” означає один з вищих рівнів секретності, який не передбачає подальшого поділу на інші підрівні. Правильніше було б перекласти цей термін як “класифіковані справи”, тобто такі, які пройшли процедуру класифікації і віднесені до одного з трьох (або більше) видів інформації з обмеженим доступом (таємної “secret matter”, конфіденційної “confidential matter” або обмеженого доступу “restricted matter”). На відміну від класифікованих документів у законодавстві США вживається термін “unclassified” стосовно тих документів, які не пройшли відповідну процедуру або взагалі не потребували її проходження.

Правила 1938 р. визначали три категорії (а не класи) класифікованих документів³³. Таємним був документ, розкриття інформації якого могло зашкодити національній безпеці, інтересам і престижу нації або будь-якій урядовій діяльності. Під конфіденційним розуміли документ,

оприлюднення якого хоча й не зашкодило б національній безпеці, але мало б негативні наслідки для інтересів і престижу нації чи урядової діяльності. Документ з обмеженим доступом містив інформацію, яка не розкривалась з адміністративних причин. Іноді документу не надавали статусу конфіденційності, оскільки користь від надання обмеження доступу переважала цінність присвоєння грифу вищого рівня. Гриф проставлявся на першій сторінці документа, обкладинці і титульному аркуші, а також на кожній сторінці. Укладачі документа відповідали за його первинну класифікацію. Таємні документи передавались лише тим особам військово-морського відомства або урядової служби, офіційні обов'язки яких вимагали такого знання або ж за умови необхідності. Конфіденційна інформація доводилась морським офіцерам та державним службовцям відповідно до покладених обов'язків, а також іншим особам у разі спеціальних обставин, які робили оприлюднення конфіденційної інформації вигідним для флоту. Посада офіцера автоматично не надавала йому права володіти таємною або конфіденційною інформацією. Розкриття будь-якої класифікованої або некласифікованої інформації, що могла б сприяти урядові іноземної країни, заборонялось.

За армійськими правилами 1921 р. гриф "Таємно" надавали документам великої важливості, охорона яких від реальної та потенційної загрози мала найвищий пріоритет. На документі проставлялась дата встановлення грифу і підпис офіцера. Зняття грифу здійснювалось офіцером, що встановив його або вищим керівництвом із зазначенням дати і підписом. Таємні документи не вводились до жодних каталогів, публікацій у разі відсутності на останніх відповідного грифу. Пересилка здійснювалась з використанням подвійного конверту, гриф "таємно" проставлявся на внутрішньому і супроводжувався квитанцією, яка ідентифікувала відправника і отримувача. Під конфіденційними розуміли менш важливі за таємні документи, але все ж такі, що не повинні стати відомими ворогу. Документи під грифом "Тільки для офіційного використання" не оприлюднювались громадськості або пресі, проте розповсюджувались серед службовців та осіб, залучених до урядової діяльності і без сумніву лояльних і обережних³⁴.

У правилах 1935 р. армія ввела гриф "Restricted" – "Обмежено". Він стосувався документації з проведення дослідницьких робіт, створення, розвитку, виробництва, використання військової техніки або її компонентів. В основному документація такого роду створювалась технічними комітетами, керівники яких були уповноважені накладати гриф на проекти, повідомляти зацікавлених осіб (у тому числі недержавних службовців) про встановлення обмеження та організувати обіг технічних та усіх інших документів, пов'язаних із проектом, у колі осіб військової або військово-морської служби США. Будь-які порушення законодавства стосовно цієї категорії документів каралися відповідно

до “The Espionage Act”, проте гриф “Таємно” їм не надавався, оскільки у такому разі технічну документацію не можливо було б передати виробникам, які працювали з армією за контрактом. Інші класифікаційні рівні були описані в Правилах 1935 р. стосовно воєнних планів, оборонних робіт, військово-морських та авіабаз, радіостанцій, складів, арсеналів, топографічних мап. Грифи на таємних і конфіденційних документах проставляли зверху і знизу кожної сторінки. У цих же правилах вперше використали термін “reclassification” – “повторна класифікація” або “повторне засекречування”³⁵.

Єдиний стандарт маркування документів з обмеженим доступом був встановлений армійськими правилами 1936 р. На флоті використовувався гриф “Обмежено” у тому значенні, як в армії використовувався гриф “тільки для офіційного використання”. З введенням нових правил армія припинила використання грифу “Тільки для офіційного використання” і встановила визначення “Обмежено”, згідно з флотським. Значення грифів “Таємно” і “Конфіденційно” було розширене. До обох визначень долучили поняття нанесення шкоди особі. Гриф “Таємно” почали надавати не тільки документам оборонного характеру, а й документам з міжнародної політики. З визначення конфіденційного документа вилучили нанесення шкоди національній безпеці. Встановлення грифу жорстко обмежувалось, документоутворювачі повинні були враховувати найбільше коло розповсюдження документу і відповідно до нього обирати гриф секретності таким чином, щоб, з одного боку, завадити витоку інформації, а з іншого, не покласти зайву відповідальність на отримувачів цього документа. На всіх категоріях документів грифи проставлялись зверху і знизу кожної сторінки.

Описувались поняття “документ”, “зареєстрований документ”, “короткий заголовок”. Під документом розуміли надрукований типографським способом, маймеографом, друкарською машинкою, фотоспособом або написаний від руки оригінал, а також мапи, креслення, малюнки, фотографії, негативи, світлокопії, записки. “Зареєстрований документ” відповідав встановленим грифам “Таємно” і “Конфіденційно” і мав реєстраційний номер для підзвітності та проведення інвентаризації. До засекреченого документу складався несекретний заголовок, який мав абрєвіатуру офіса-утворювача оригіналу. Усім зареєстрованим документам проводили інвентаризацію кожні півроку станом на 30 червня та 31 грудня. Документи всіх категорій зберігалися у сейфах, а при перевезенні їх транспортували офіцери, не задіяні в управлінні транспортними засобами. Інформація про зміст засекречених документів не відкривалась у текстах інших документів, якщо вони не мали такого ж або вищого грифу секретності³⁶.

В армійських правилах 1941 р. визначення терміну “документ” було розширене інженерними даними, кореспонденцією і планами,

віднесеними до досліджень і реалізації проектів. У разі доведення засекречених документів особам, які не перебували на військовій службі, їх попереджали, що інформація стосується національної оборони, її передавання не уповноваженим особам заборонене і карається на підставі “The Espionage Act”. З визначення таємного документа зняли слова “нанесення шкоди особі”. Замість подвійного увели потрійне пакування, отримувач спалював зовнішні обгортки у разі відбиття на них тексту повідомлення. У кожному штабі створювалась інспекція, до обов’язків якої належала перевірка належного повернення таємних і конфіденційних документів та криптографічних машин до сховищ наприкінці кожного робочого дня³⁷.

22 березня 1940 р. Президент Ф. Рузвельт (1933–1945 рр.) вперше в історії Сполучених Штатів підписав указ № 8381 “**Defining Certain Vital Military and Naval Installations and Equipment**” (Визначення деяких життєво важливих військових і військово-морських споруд і спорядження)³⁸. Указ Ф. Д. Рузвельта базувався на законі від 12 лютого 1938 р. про захист інформації, що має зв’язок із національною обороною³⁹. Проте в своєму указі Ф. Рузвельт пішов далі положень закону: крім “фотографій, ескізів, зображень, малюнків, мап, графіків” до переліку військових та військово-морських документів, які могли бути класифіковані як “secret”, “confidential”, або “restricted”, він вніс книги, памфлети, документи (під загальною назвою), звіти, специфікації будь-яких військових або військово-морських баз, арсеналів, станцій, кораблів, інженерних мереж тощо. Фактично він затвердив напрацювання армії і флоту у даному напрямку. Указом також було надано право засекречувати інформацію не тільки військовим та військово-морським, а й цивільним структурам виконавчої гілки влади.

Від цього указу веде свою історію ціла низка Президентських указів щодо засекречування та розсекречування документів у виконавчих органах влади аж до останнього указу Президента Б. Х. Обама ЕО 13526 від 29 грудня 2009 р. Ф. Рузвельт перевидав свій указ 13 червня 1942 р. (ЕО 9182); Г. Трумен за своє президентство двічі підписав аналогічні укази: ЕО 10104 від 1 лютого 1950 р. та ЕО 10290 від 24 вересня 1951 р.; Д. Ейзенхауер – тричі: ЕО 10501 від 5 листопада 1953 р., ЕО 10816 від 7 травня 1959 р. та ЕО 10901 від 9 січня 1961 р.; Дж. Ф. Кеннеді – також тричі: ЕО 10964 від 20 вересня 1961 р., ЕО 10985 від 12 січня 1962 р. та ЕО 11097 від 28 лютого 1963 р.; Р. Ніксон – двічі: ЕО 11652 від 8 березня 1972 р. та ЕО 11714 від 24 квітня 1973 р.; по одному разу видали свої укази Дж. Форд – ЕО 11862 від 11 червня 1975 р., Дж. Картер – ЕО 12065 від 28 червня 1978 р. та Р. Рейган – ЕО 12356 від 2 квітня 1982 р.; чотири рази видавались Президентські укази про засекречування інформації при В. Клінтоні: ЕО 12937 від 10 листопада 1994 р., ЕО 12958 від 17 квітня 1995 р., ЕО 12968 від

2 серпня 1995 р., ЕО 13142 від 19 листопада 1999 р.; і нарешті Дж. Буш 28 березня 2003 р. видав ЕО 13292. Ці укази визначали коло посадовців федерального уряду, які мали право доступу до секретних документів; право накладати грифи секретності; рівні секретності; їх маркування; коли і у який спосіб інформація могла бути розсекречена тощо⁴⁰.

ЕО 9182 “Consolidating Certain War Information Functions into an Office of War Information”⁴¹ Ф. Рузвельта заснував Управління військової інформації (Office of War Information (OWI)) всередині Офісу надзвичайного управління Виконавчого офісу Президента (the Office for Emergency Management in the Executive Office of the President). Метою утворення цього Управління було інформування американського народу (функції покладені на Офіс внутрішнього управління – the Domestic Office) та народів інших країн (закордонне інформування – Overseas Branch), що протистояли нацистській Німеччині, Італії, Японії, про воєнні зусилля Сполучених Штатів, дискредитація образу ворога, пропаганда американського стилю життя. До його функцій входило збирання публічної інформації, її обробка та розповсюдження за кордоном, а також усі обов’язки, раніше закріплені за Офісом Координатора інформації. Управління нараховувало до 3 тисяч працівників, його директором Ф. Д. Рузвельт призначив Елмера Девіса. Управління координувало інформаційну діяльність усіх державних структур та видавало обов’язкові для виконання директиви. Воно ліквідоване 15 вересня 1945 р., а його функції з пропаганди невдовзі перейшли Офісу міжнародної інформації і культурних справ Державного департаменту (the Office of International Information and Cultural Affairs of the State Department)⁴². Документальна спадщина Управління складає 2295 кубічних футів і зберігається у Національному архіві США (Record Group 208).

Разом із виданням та розповсюдженням листівок, плакатів, газет, журналів, кінофільмів, радіопрограм (перша радіопрограма “Голосу Америки” вийшла за ініціативи OWI 1 лютого 1942 р.) Управління опікувалося безпекою інформаційної політики. 28 вересня 1942 р. директор OWI видав Правила № 4 (Memorandum from Elmer Davis “To the Heads of all Departments and Agencies”), які були обов’язкові для виконання в усіх цивільних установах (не застосовувались у військовому та військово-морському департаментах) і забезпечували охорону інформації. Термін “інформація” поширювався на документи, мапи, графіки, схеми, бюпринти, фотографії, моделі та інші матеріали, які містили будь-які відомості з національної безпеки, а також їх копії, у тому числі рукописні, репродукції. Термін “classified information” поширювався на інформацію, що стосувалася національної оборони (секретна, конфіденційна або з обмеженим доступом) і відповідно таку, що вимагає спеціальних заходів охорони. Інформація з національної безпеки була складовою частиною інформації з національної оборони. Меморандум

надавав право кожному керівникові федерального агентства і його уповноваженим представникам засекречувати інформацію усіх трьох категорій. Засекречені документи великого розміру скріплювали разом, чітко маркували на обкладинці, титульній та першій сторінці. Документи меншого розміру маркували зверху і знизу кожної сторінки, мапи і фотокарти – під масштабом. У разі передавання секретних документів особам, які не перебували на федеральній службі, на документі розміщували текст: “Цей документ містить інформацію, що впливає на національну оборону Сполучених Штатів згідно з статтями 31 і 32 “The Espionage Act” з відповідними змінами. Його передача або розкриття його змісту у будь-який спосіб неуповноваженій особі заборонені законом”. Усі документи після роботи поверталися до сховищ або сейфів разом з криптографічним обладнанням, а спеціально уповноважений офіцер перевіряв безпеку їх зберігання.

Меморандумом від 13 березня 1944 р.⁴³ були внесені зміни до Правил № 4 OWI. Прийняття змін було обумовлено необхідністю узгодження керування документами, класифікацією та термінологією між державами – учасниками антигітлерівської коаліції: США і Великобританією. З’явилась нова категорія секретної інформації “Top Secret Information” – “Цілком таємно”, яка мала найвищий пріоритет. Вперше замість термінів “classification” та “declassification” використано терміни “grading” – “засекречування” (присвоєння грифів секретності) та “downgrading” – “розсекречування” (пониження або зняття грифів секретності). Діяла спеціальна реєстраційна система щодо секретних документів, періодично документи переглядалися для зниження грифів або розсекречування, були чітко визначені особи, які створювали ці документи та керували документаційними процесами⁴⁴. Введені OWI Правила та зміни до них були закріплені указом Президента Г. С. Трумена (1945–1953 рр.) від 1 лютого 1950 р. EO 10104 “**Defining Certain Vital Military and Naval Installations and Equipment as Requiring Protection Against the General Dissemination of Information Relative Thereto**”⁴⁵. Указ також визначив, що першочергове право встановлення грифів секретності мають Президент, глава Департаменту оборони, секретар армії, секретар флоту та секретар військово-повітряних сил (уперше введений у EO 10104)⁴⁶.

За три роки перед EO 10104 Конгрес прийняв “**The National Security Act**”⁴⁷, підписаний Г.С.Труменом 26 липня 1947 р. і уведений в дію з 19 вересня 1947 р. На його підставі три департаменти: військовий, флоту та військово-повітряних сил об’єднано у національне військове управління (National Military Establishment, NME). 10 серпня 1949 р. NME перейменоване на Департамент оборони і йому підпорядковано армію, флот та військово-повітряні сили. А також на підставі закону 1947 р. створено Раду національної безпеки (the National Security Council,

NSC) – центральний орган виконавчої гілки влади, що надає поради Президенту з воєнних питань, внутрішньої, зовнішньої політики, і Центральне розвідувальне управління (the Central Intelligence Agency, CIA). “The National Security Act” з відповідними змінами, доктрина Трумена та план Маршала були головними компонентами труменівської стратегії холодної війни (середина 1940-х – початок 1990-х рр.).

Шостий (Sec. 601–606), сьомий (Sec. 701–705) та восьмий (Sec. 801–804) розділи “The National Security Act” стосуються захисту інформації розвідувального характеру. Термін “classified information” означає інформацію або матеріали, створені і чітко маркіровані або чітко представлені згідно із законом або указом Президента (EO) (або правилами та наказами, виданими на виконання законів або указів Президента), які вимагають спеціального ступеня захисту від несанкціонованого “розкриття” з причин національної безпеки. Термін “disclose” – “розкриття” був визначений як повідомлення, передавання, пересилання, надання, публікація, розголошення, оприлюднення інформації або інші аналогічні дії. Директор ЦРУ отримав право засекречувати документи про джерела і методи розвідки, а після прийняття Закону про свободу інформації (“Freedom of Information Act” (FOIA), 4 липня 1966 року) директор ЦРУ має право засекречувати документи Директорату оперативних дій про проведення розвідувальних та контррозвідувальних операцій, секретні зв’язки та обмін інформацією з урядами інших країн, їх розвідками та секретними службами; документи Директорату науки і технологій про методи і засоби збору інформації розвідкою та контррозвідкою; документи Управління кадрової безпеки про встановлення надійності джерел розвідувальних даних (Sec. 701 (a), (b)). Навіть у тих випадках, коли запитувачі звертаються до суду на підставі Закону про свободу інформації, ЦРУ може виграти справу у суді, довівши, що інформація засекречена в інтересах національної оборони і міжнародних відносин або здійснюваних у даний момент розвідувальних операцій. Кожні десять років директори ЦРУ і Національної розвідки повинні переглядати засекречені документи (Sec. 701 (g)) для визначення можливості їх розсекречування у цілому або частково. Такі самі права і обов’язки мають директори Національної геопросторової розвідки (the National Geospatial-Intelligence Agency, NGA), Національного управління розвідки (the National Reconnaissance Office, NRO), Управління Національної безпеки (the National Security Agency, NSA), Управління військової розвідки (the Defense Intelligence Agency, DIA)⁴⁸. Громадяни США або іноземці, що на законних підставах проживають на території США можуть на підставі FOIA, незважаючи на встановлені обмеження, запитувати інформацію про себе, будь-яку незасекречену діяльність, а також про виявлені ними порушення законодавства (законів, указів і директив Президента) у проведенні розвідувальної діяльності

вищезазначеними управліннями, а також Департаментом юстиції (The Department of Justice), комітетами Конгресу з розвідувальної діяльності (The congressional intelligence committees), Постійним комітетом з розвідки та Комітетом армійських служб Палати представників Конгресу (The Committee on Armed Services and the Permanent Select Committee on Intelligence of the House of Representatives), Сенатським комітетом з розвідки та армійських служб (The Committee on Armed Services and the Select Committee on Intelligence of the Senate), Наглядовою радою з розвідки (The Intelligence Oversight Board), Управлінням генерального інспектора Департаменту оборони (The Office of the Inspector General of the Department of Defense). Працівники установ виконавчої гілки влади, посадові обов'язки яких вимагають доступу до засекреченої інформації, повинні пройти спеціальну перевірку, у тому числі їх фінансових справ, закордонних зв'язків та подорожей, для отримання спеціального допуску. 12 вересня 1950 р. члени Конгресу, незважаючи на вето Президента Г. С. Трумена, проголосували за **“The Internal Security Act”**⁴⁹ (закон Про внутрішню безпеку), спрямований на переслідування осіб, пов'язаних із фашистськими та комуністичними організаціями. Закон передбачав кримінальну відповідальність будь-якого федерального службовця або працівника, який передавав ворогам США або неуповноваженим особам засекречену інформацію. Навіть Г. С. Трумен назвав цей закон “глузуванням над Білем про права”. Більшість його положень була скасована вже 1968 р. через їх антиконституційність⁵⁰.

З 1946 р. був уведений у дію **“Atomic Energy Act”**, підписаний Президентом Г.С.Труменом 1 серпня 1946 р. (зміни внесені 1954 р.). Цей закон увів поняття обмежених даних (“restricted data”). На створену відповідно до закону Комісію з атомної енергетики (United States Atomic Energy Commission) був покладений контроль за обігом документів і інформації з виготовлення і виробництва ядерної зброї, матеріалів для роботи атомних електростанцій. Закон також мав на меті встановлення державного контролю над науково-технічною інформацією, яка визначалась як “born secret” або “classified at birth”, тобто від початку секретною⁵¹.

На підставі наведених законодавчих актів 24 вересня 1951 р. Президент Г.С.Трумен замість ЕО 10104 видав новий указ, ЕО 10290 **“Regulations Establishing Minimum Standards for the Classification, Transmission, and Handling, by Departments and Agencies of the Executive Branch, of Official Information Which Requires Safeguarding in the Interest of the Security of the United States”**⁵² (Правила, які встановлюють мінімальні стандарти класифікації, передачі, обігу офіційної інформації, що вимагає охорони в інтересах безпеки Сполучених Штатів для департаментів і управлінь виконавчої гілки влади). ЕО 10290 практично здійснив революцію у засекречуванні інформації: по-перше,

указ розповсюджувався на будь-які департаменти, установи, організації виконавчої гілки влади, створені як інституції федерального уряду (раніше закони, військові правила або укази Президента стосувались військових федеральних агентств); по-друге, він визначив секретну інформацію як інформацію з безпеки країни “Security Information” (а не з оборони, як це було раніше); по-третє, ним встановлені вимоги до засекречення інформації у мирний час. Інформація могла бути засекречена під чотирма грифами “Top Secret” – “Цілком таємно”, “Secret” – “Таємно”, “Confidential” – “Конфіденційно”, “Restricted” – “Обмежено”. Рівень секретності документа встановлювався відповідно до його змісту і не мав жодного співвідношення з іншими документами. Гриф “Цілком таємно” передбачав організацію найвищого ступеню захисту для такої інформації через те, що її розголошення могло спричинити нанесення *виключно важкої* шкоди національній безпеці. Несанкціоноване розголошення інформації з грифом “Обмежено” не передбачало нанесення шкоди національній безпеці. EO 10290 уводив терміни “classified security information” (засекречена інформація з безпеки), “security classification” (категорія грифу секретності), “unclassified information” (інформація, яка не вимагає класифікації і спеціальної охорони), “declassify” (процедура зняття або зниження рівня секретності), “downgrade” (призначення нижчого грифу секретності, ніж попередній), “upgrade” (призначення вищого грифу секретності, ніж попередній), “marking” (фізичний акт ідентифікації рівня секретності документа). Указ встановлював три можливих варіанти для розсекречування документів та інформації. Перший, автоматичне розсекречування (“automatic”), передбачав зазначення на документі дати або назви специфічної події, після яких документ міг одержати знижений рівень секретності або він міг бути розсекречений зовсім. Другий, не автоматичний (“non-automatic”), передбачав зниження грифу секретності або розсекречування документа, коли уповноважені на це органи не бачать жодних підстав на подовження терміну перебування документа під існуючим грифом або і взагалі у стані секретності. Третій, перегляд призначених класифікаційних рівнів (“review of assigned classification”), вимагав від кожного департаменту, управління, установи, у володінні якої знаходилась засекречена інформація, організувати її перегляд з метою зниження або зняття рівня секретності так швидко, як тільки умови для перебування її на відповідному рівні секретності зміняться. Голова кожної установи був відповідальним за реалізацію в ній указу EO 10290, він також мав право встановити вищі стандарти, ніж вимагав EO.

Президент Д. Д. Ейзенхауер (1953–1961 pp.) у EO 10501 “**Safeguarding Official Information in the Interests of the Defense of the United States**”⁵³ (Охорона офіційної інформації в інтересах оборони Сполучених Штатів) від 5 листопада 1953 р. відібрав у 28 управлінь, комі-

сій, установ права на засекречування інформації, ще у 17 установ таке право було закріплене тільки за першим керівником, без можливості делегувати його своїм заступникам і працівникам. EO 10501 знову повернувся до терміна “national defense” (“національна оборона”) як базового для класифікації замість “national security” (“національна безпека”) і скасував класифікаційний рівень “Restricted” (“Обмежено”), а також визначив кожний з класифікаційних рівнів. “Top Secret” був визначений як рівень секретності, який відповідає інформації або матеріалам оборонних аспектів найвищого ступеня, і несанкціоноване розголошення яких могло спричинити *найгіршу шкоду* нації. Серед наведених прикладів такої шкоди – розрив дипломатичних відносин, який може вплинути на оборону США, напад армії ворожої країни на США та їх союзників, війна, підриг військових, оборонних планів, розвідувальних операцій, наукових і технологічних розробок, життєво важливих для національної оборони. “Secret” означав класифікаційний рівень оборонної інформації або матеріалу, несанкціоноване відкриття якого могло нанести *серйозну шкоду* нації. Серед прикладів – нараження на небезпеку у міжнародних відносинах, зниження ефективності програм і політики, життєво важливих для національної оборони, провал важливих військових або оборонних планів, наукових і технологічних розробок, розвідувальних операцій. Для визначення “Confidential” використана характеристика “нанесення згубних для оборонних інтересів наслідків”. Указ Д. Д. Ейзенхауера вперше увів поняття “trustworthy” (вартий довіри) стосовно осіб, які мали доступ до засекречених документів, передбачав їх навчання, організацію спеціальних тренінгів та орієнтаційних програм. Він вимагав від керівників призначати спеціальних працівників, відповідальних за організацію перегляду документів для зниження грифів або розсекречування.

Sec. 4 “Declassification, Downgrading or Upgrading” (Розсекречування, пониження та підвищення грифів секретності) встановлювала процедури автоматичного (a), неавтоматичного розсекречування (b), пониження і підвищення рівня секретності (f, g). У ній же було визначено, що у разі передачі засекреченого документального фонду від однієї установи іншій без надання відповідних прав щодо розсекречування та подальшої за цим ліквідації установи, що здійснила таку передачу, установа-отримувач через п’ять років після ліквідації могла самостійно розсекретити документи ліквідованої установи. Проте, якщо вона мала відомості, що будь-яка інша установа виявляє інтерес до цих документів, вона повинна була повідомити зацікавлену сторону про свій намір здійснити розсекречування. Упродовж 30 днів з моменту отримання повідомлення зацікавлена сторона мала або надати свою згоду на розсекречення або заперечити його. Та все ж установа-розпорядник документів могла на свій розсуд приймати остаточне рішення щодо

розсекречування документів, що знаходились у неї на зберіганні, або понижувати рівні їх секретності. Указ Президента Д. Д. Ейзенхауера ЕО 10501 був реальним кроком у напрямі розсекречування і звужень повноважень федеральних органів щодо засекречування інформації, а також важливим для прийняття у подальшому закону “Про свободу інформації” – “The Freedom of Information Act”⁵⁴.

Указ Президента Д. Д. Ейзенхауера ЕО 10816 від 5 травня 1959 р. **“Amendment of Executive Order No.10501 of November 5, 1953, Relating to Safeguarding Official Information in the Interests of the Defense of the United States”**⁵⁵ (Зміни до ЕО № 10501 від 5 листопада 1953 р., що стосуються охорони офіційної інформації в інтересах оборони Сполучених Штатів) увів поняття доступу до засекречених матеріалів у зв’язку з необхідністю проведення історичних досліджень. Кожен керівник департаменту або установи, у розпорядженні яких знаходились засекречені документи оборонного характеру, міг надати доступ досліднику до них за умови, якщо його дослідження відповідає інтересам національної оборони та не підлягає публікації, а стосовно самого дослідника з’ясовано, що він “вартий довіри” – “trustworthy”.

ЕО 10901, підписаний Д. Д. Ейзенхауером 9 січня 1961 р. **“Amendment of Executive Order 10501, Relating to Safeguarding Official Information in the Interests of the Defense of the United States”**⁵⁶ визначав, керівники яких федеральних органів влади мають право делегувати свої повноваження щодо засекречування документів заступникам або іншим відповідальним особам, а які повинні виконувати цю місію самостійно. Серед перших – Президент США, керівники департаментів фінансів, оборони, армії, флоту, військово-повітряних сил, юстиції, комерції, праці, комісії з атомної енергетики, федеральної авіаційної агенції, бюро бюджету, Ради національної безпеки та інші.

У 1950-ті роки проблема надмірного засекречування інформації дуже гостро постала у Сполучених Штатах. Навіть департаменти охорони здоров’я, освіти, соціального забезпечення, які не мали нічого спільного із обороною країни, засекречували свої документи. Надмірне засекречування розглядалось як “паперова завіса” і чиновники, а не громадяни вирішували, що вони будуть розповідати про свою владу⁵⁷. Безперечно, що перші серйозні кроки на шляху розсекречування документів здійснив Дж. Ф. Кеннеді (1961 р. – 22 листопада 1963 р.) своїм указом ЕО 10964 від 20 вересня 1961 р. **“Amendment of Executive Order No. 10501 Entitled “Safeguarding Official Information in the Interests of the Defense of the United States”** (Зміни до указу ЕО 10501 “Охорона офіційної інформації в інтересах оборони Сполучених Штатів”)⁵⁸. Указ Дж. Ф. Кеннеді розділив секретні документи на чотири групи. До першої групи належали документи, створені іноземними урядами або міжнародними організаціями, стосовно яких уряд Сполуче-

них Штатів не мав відповідної юрисдикції, тому вони не підлягали автоматичному розсекречуванню. До другої групи належали документи, вилучені главами департаментів з автоматичного розсекречування або пониження рівня секретності. Третю групу становили документи, для засекречування яких на певний період могло бути знайдене обґрунтоване виправдання. Такі документи автоматично переглядались з інтервалом у 12 років з метою зниження рівня секретності, але автоматично не розсекречувались. До четвертої групи належали усі інші документи, що не увійшли до трьох попередніх груп, через кожні три роки вони підлягали перегляду для автоматичного зниження рівня секретності, а через 12 років автоматично розсекречувались. Органи, уповноважені встановлювати грифи секретності, повинні були відповідним чином маркувати документи для визначення відповідної дати або події, після яких засекречені документи могли б отримати нижчі грифи секретності або бути розсекреченими. Здійснення такої процедури дало можливість встановити відповідний розклад для автоматичного розсекречування документів. У випадку, коли орган, який став ініціатором розсекречування документів раніше встановленої дати, здійснив розсекречування, він повинен був повідомити усі установи, яким ці документи були надіслані, про факт їх розсекречування для проведення відповідної процедури на місцях. ЕО 10985 та ЕО 11097 Президента Дж. Ф. Кеннеді⁵⁹ були направлені на зміни повноважень деяких установ щодо засекречування документів.

Проте Дж. Ф. Кеннеді мав нечітке розуміння прав громадськості на інформацію. Невдовзі він заявив пресі, що вороги Сполучених Штатів вихваляються тим, що найкращі розвідувальні дані вони отримують з американських газет. Головною причиною для зміни думки Дж.Ф.Кеннеді була Кубінська криза (жовтень 1962 року). У цей період жоден із журналістів не був допущений на американські військові об'єкти і уся інформація, яку отримувала преса, надходила до неї на брифінгах Департаменту оборони⁶⁰. Президент Л. Б. Джонсон (1963–1969 рр.) взагалі не любив пресу і намагався поставити її під контроль, а також вважав, що будь-яке розповсюдження небажаної для уряду інформації шкодить інтересам нації.

Після Другої світової війни документи федеральних департаментів і установ були малодоступні не тільки громадськості, а й членам Конгресу. Президент задля збереження конституційної незалежності і паритетності його гілки влади енергійно відбивав спроби Конгресу і судів отримати доступ до документів органів виконавчої влади. Повноваження Конгресу стосовно доступу до цих документів були датовані ще 1790-ми роками, а права Президента базувалися на Конституції. “The Housekeeping Statute” (Title 5, Section 301 U.S.C.), прийнятий Конгресом ще 1789 р., зобов'язував чиновників урядових установ упо-

рядковувати та зберігати документи, створені у процесі їх діяльності. Американський дослідник Дж.Дж.Мітчел довів, що чиновники розглядали це не як обов'язок, а як право не надавати громадськості доступ до документів на підставі того, що вони повинні зберегти ці документи, а використанням можна їх пошкодити⁶¹. Федеральні департаменти оборони, комерції, юстиції, праці, пошти, цивільної служби, фінансів і навіть Смітсонівські інституції та інші перекручували положення "The Housekeeping Statute" і відмовляли у доступі до своїх документальних фондів громадськості і Конгресу. Більшість з установ маніпулювали інформацією, щоб приховати порушення законодавства та недбалість і уникнути критики. Тому Конгрес був вимушений внести поправку до "The Housekeeping Statute", яка чітко вказувала, що обов'язок зберігати інформацію не є правом обмежувати доступ до неї⁶². Прийнятий 1946 р. "Federal Administrative Procedure Act" (Федеральний закон про адміністративні процедури)⁶³ хоча й уможлиблював доступ громадськості до офіційних документів, проте установи могли обмежувати цей доступ ніби у громадських інтересах, тобто рішення про доступ залежало від самої установи. Отже, не тільки американські громадяни, а й Конгрес не мав реального доступу до документів федеральних органів влади. Тож Конгрес почав шукати вирішення проблеми доступу: невдовзі відбулося прийняття чотирьох важливих для американського народу законів: "The Freedom of Information Act" (1966), "The Federal Advisory Committee Act" (1972), "The Privacy Act" (1974), "The Sunshine in Government Act" (1976)⁶⁴. Американські дослідники відзначають неоціненний внесок у розбудову прозорості і відкритості американського уряду конгресменів Дж.Е.Мосса (від Демократичної партії, Каліфорнія) та Дж.МакКормака (від Демократичної партії, Массачусетс), які були очільниками підкомітету з урядової інформації Конгресу США (the House Government Information Subcommittee), відомого як Підкомітет Мосса (Moss Subcommittee), створеного у 1955 р. Саме цей комітет розробив проект "The Freedom of Information Act" і добився підписання його Президентом Л.Джонсоном.

"The Freedom of Information Act" (FOIA) (закон "Про свободу інформації") 1966 р. виділив дев'ять категорій інформації, звільнених від обов'язкового надання за запитом громадян, а саме: 1) (a) документи, засекречені в інтересах національної оборони і зовнішньої політики; (b) документи, класифіковані як секретні згідно з урядовими постановами; 2) документи, які стосуються внутрішніх правил розпорядку і поведінки персоналу установи; 3) документи, які не підлягають оприлюдненню за іншим, ніж закон "Про свободу інформації" актом, за умови, якщо такий закон виключає вільне тлумачення і встановлює конкретні критерії для приховування інформації; 4) якщо у документах міститься торгово-промислова, комерційна або фінансова таємниця, отримана від

будь-якої особи на умовах конфіденційності або законних привілеїв; 5) листування в середині установи або між установами за умови, якщо така (такі) установи знаходяться у стані судового процесу; 6) документи про особисті справи або стан здоров'я, оприлюднення яких може розглядатись як втручання у приватне життя; 7) документи, зібрані з метою правового примусу: (a) якщо це зашкодить здійсненню правопримусових дій; (b) позбавить особу права на справедливий і неупереджений розгляд її справи у суді; (c) буде неправомірним порушенням недоторканості особистого життя; (d) дозволить ідентифікувати конфіденційне джерело, у тому числі державну, місцеву або закордонну установу, орган, приватний заклад, що надало інформацію на конфіденційній основі, або дозволить ідентифікувати джерело, що надало інформацію на конфіденційній основі у ході кримінального розслідування чи законно здійснюваних розвідувальних операцій в інтересах державної безпеки; (e) розкриє методи і процедури слідства і переслідування, що проводяться з метою правопримусу, або розкриє загальні методи слідства і переслідування, що проводяться з метою правопримусу, якщо є підстави вважати, що таке розголошення спричинить уникнення відповідальності згідно із законом; (f) поставить під загрозу життя або фізичну безпеку будь-якого індивіда; 8) документи щодо проведення перевірок, звіти, зведення, підготовлені самою установою для органів, відповідальних за регулювання та нагляд за фінансовою діяльністю, або від їх імені, або для їх використання; 9) документи, що містять геологічні і геофізичні дані та інформацію, у тому числі мапи з місцезоташуванням свердловин. Проте, будь-яка частина цього документу, звільнена від засекречених даних, повинна бути виданою за запитом. Крім того, установа може не видавати документи за запитом, якщо: проводиться кримінальне розслідування у зв'язку з можливим порушенням карного права; якщо є підстави вважати, що суб'єкт такого розслідування не підозрює про його проведення; у всіх випадках, коли може бути ідентифікований інформатор, який надає інформацію під своїм власним прізвищем; у всіх випадках, коли запит подається для отримання права доступу до документів, що ведуться ФБР і стосуються зовнішньої розвідки, контррозвідки, міжнародного тероризму.

Закон був підписаний Президентом Л.Б.Джонсоном 4 липня 1966 р., важливі для нашої теми зміни до нього вносились 1996 р. та 2002 р.⁶⁵. Він надав американським громадянам право звертатись із запитом до будь-яких федеральних органів, установ, очікувати, що у десятиденний термін їх запити будуть розглянуті, а у двадцятиденний будуть виконані, а також відстоювати свої інтереси в судах. Кожна установа повинна опублікувати у Федеральному реєстрі інформацію про свою структуру, мету діяльності, завдання і функції, плани, звіти, накази, форми для подання запитів, правила їх подання, вартість послуг тощо. На 1 берез-

ня кожного календарного року установи подають звіт спікеру Палати Представників і голові Сенату про кількість запитів та їх виконання, а Міністр юстиції представляє звіт про виконання установами положень закону “Про свободу інформації”⁶⁶.

Із врахуванням закону Президентом Р.М.Ніксоном (1969–1974 рр.) 8 березня 1972 р. був виданий указ ЕО 11652 “**Classification and Declassification of National Security Information**”⁶⁷ (Засекречування (класифікація) і розсекречування інформації з національної безпеки). Згідно з ЕО 11652 було здійснено декілька важливих змін в урядовій системі засекречування документів. До секретної належала інформація, яка вимагала захисту від несанкціонованого доступу в інтересах національної безпеки та міжнародних відносин. Уперше був використаний термін “reasonableness” (коректність, розумність) як тест для визначення рівня секретності. Для застосування грифу “Top Secret” вимагалось, щоб від несанкціонованого оприлюднення документу було “розумно” очікувати *виключно важкої шкоди* інтересам національної безпеки (нападу ворожої армії проти США або їх союзників, руйнування міжнародних відносин, що вплинули б на безпеку країни, життєво важливих оборонних планів, комплексних криптографічних та комунікаційних розвідувальних систем, зриву розвідувальних операцій, оприлюднення важливих для національної безпеки наукових і технологічних досліджень). Від несанкціонованого розголошення інформації з грифом “Secret” можливо було “розумно чекати серйозної шкоди національній безпеці”, а від “Confidential” – “шкоди”. Право на встановлення грифу “Top Secret” було відібрано у 31 установи і залишено тільки за ЦРУ, Комісією з атомної енергетики, Національним комітетом з авіонавтики і дослідження космічного простору, Агентством з міжнародного розвитку, Агентством з контролю над озброєнням і роззброєнням, Державним департаментом, а також департаментами фінансів, оборони, армії, військово-морського флоту, військово-повітряних сил, юстиції. Гриф “Secret” могли встановлювати Федеральна комісія зв’язку, Експортно-імпортерський банк США, Комісія цивільної служби, Інформаційне агентство США, Управління служб загального призначення, Рада з цивільної авіації, Федеральна морська комісія, Федеральна комісія з енергетики, Національна наукова фундація, Корпорація закордонних приватних інвестицій, департаменти транспорту, торгівлі, охорони здоров’я, освіти і соціального забезпечення.

Вперше з’явилась заборона щодо засекречування інформації для приховування неефективних дій, адміністративних помилок, попередження можливих труднощів, які можуть виникнути перед установами або особами, для обмеження конкуренції та незалежної ініціативи (Sec. 4). Також вперше стало можливим засекречувати документи частинами “portion mark” з метою сприяти оприлюдненню, цитуванню або

іншому використанню несекретних частин документа. Чітко був розписаний розклад розсекречування “General Declassification Schedule”: від “Top Secret” до “Secret” документ доходив за два роки та від “Secret” до “Confidential” ще за два. Від “Confidential” до повного розсекречення минало шість років. Проте установа, що встановлювала гриф “Top Secret”, могла виключити документ із загального розкладу розсекречування, в разі чого він спеціально переглядався через 10 років після дати встановлення цього грифу з метою можливого зниження грифу або розсекречення. До документів, з моменту створення і засекречення яких минуло 30 років і більше, застосовувалось автоматичне розсекречення. Крім того, у законодавстві з’явилося поняття перегляду вилучених із розсекречення матеріалів за запитом (“Mandatory Review of Exempted Material”). Документи, термін секретності яких був подовжений і які через це випали із загального розкладу розсекречування, після закінчення десятирічного терміну, могли бути переглянуті і розсекречені у відповідь на публічний запит. З 1995 р., з EO 12958 В.Клінтона, заявник отримав право скаржитись до Міжвідомчої апеляційної комісії (Interagency Security Classification Appeals Panel (ISCAP)).

При Раді національної безпеки був утворений Міжвідомчий комітет з розсекречування документів (Interagency Classification Review Committee), який, крім своїх основних функцій, повинен був реагувати на пропозиції і скарги установ і громадян. Він складався з членів Державного департаменту, Комісії з атомної енергетики, ЦРУ, департаментів юстиції і оборони. Подальший розвиток отримали тренувальні та орієнтаційні програми, до яких належали інструктаж для нових спеціалістів, періодична перепідготовка упродовж строку служби та вихідний інструктаж для тих, хто залишав роботу. До санкцій за порушення EO вперше було внесено адміністративне стягнення за неодноразове безпідставне засекречування документів або встановлення надмірно високого грифу секретності.

На рівні Президента країни було визнано, що за весь час існування Сполучених Штатів система розсекречування документів фактично не працювала, тому у фондах NARA накопичилась величезна кількість секретних документів. Тільки за період Другої світової війни ця цифра складала 160 мільйонів аркушів, а за період з 1946 по 1954 рр. – понад 300 мільйонів аркушів. З серпня 1971 р. Президент Р.М.Ніксон звернувся до Конгресу з проханням виділити 636 тисяч доларів для проведення робіт з розсекречування в Національному архіві. Також він ініціював видання документальної серії “Foreign Relations of the United States”, починаючи з 1861 р.⁶⁸. Указ Р.М.Ніксона EO 11714 від 24 квітня 1973 р. та указ Джер.Р.Форда (1974 – 1977 рр.) EO 11862 від 11 червня 1975 р. внесли неварті розгляду у даній статті зміни у попередній EO 11652. Вони враховували незначні поправки до “The Freedom of Information

Act”, внесені 1974 р., а також прийняття 1972 р. “The Federal Advisory Committee Act” та 1974 р. “The Privacy Act”.

“**The Federal Advisory Committee Act**”⁶⁹ (Закон про федеральні консультативні комітети), прийнятий Конгресом 6 жовтня 1972 р., не розповсюджується на консультативні комітети Центрального розвідувального бюро та Федеральної резервної системи. Президент має подати звіт Конгресу про діяльність Президентського консультативного комітету. Інформація про діяльність консультативних комітетів, їх щорічні звіти, протоколи публікуються у Федеральному реєстрі. Усі їх зустрічі повинні проводитись відкрито, а усі документи доступні для публічного інспектування у фондах Бібліотеки Конгресу США. Так само доступними для громадськості мають бути документи консультативних комітетів Національної Академії Наук та Національної Академії Публічної Адміністрації. Проте у §10 (d) та у §15 (b(3)) зазначено про можливість проведення закритих засідань, якщо обговорюване питання належить до будь-якого з дев’яти скасованих розділів закону “Про свободу інформації” (552(b) of Title 5, United States Code). Про такі засідання складається відповідний звіт для громадськості, який не розкриває суті порушених секретних питань.

Згідно з “**The Privacy Act**”⁷⁰ (Закон про захист приватного життя людини), федеральним законом, прийнятим Конгресом 31 грудня 1974 р., жодна установа не має права надавати будь-яку інформацію про фізичну особу (у тому числі відомості про освіту, фінансові операції, сплату податків, стан здоров’я, послужний список, дані про судимості, ідентифікаційний номер, фотографію, відбитки пальців або запис голосу) жодній іншій фізичній особі або установі без письмової заяви та письмового дозволу тієї особи, про яку ця інформація зібрана, за винятком тих випадків, коли така інформація надається установою, яка у межах виконання покладених на неї завдань збирає зазначені дані, бюро перепису населення, Національному архіву для постійного зберігання або експертизи цінності, органам цивільного і кримінального права у рамках, санкціонованих законом, приватним особам у разі загрози їх життю та фізичній безпеці, палатам Конгресу, Генеральному контролеру у процесі виконання повноважень Генерального звітно-ревізійного управління, на постанову суду. Кожна установа повинна вести облік надання інформації за запитом і зберігати облікові дані упродовж п’яти років з моменту виконання запиту. Установи зобов’язані надавати фізичним особам доступ до даних, зібраних про них, видавати копії цих записів, змінювати і виправляти ці дані на вимогу заявника, який має право не погоджуватись з відмовою щодо виправлення даних. Установи, які відповідають за банк даних, збирають їх у межах, необхідних для виконання їх функцій, інформують фізичні особи про свої повноваження щодо збору інформації про них, а також про мету,

напрями використання інформації, можливі наслідки, політику і практику зберігання даних, контроль за доступом і видаленням даних тощо. Суди мають право наказати будь-якій установі видати фізичній особі інформацію про неї, якщо буде встановлено незаконність відмови. Суд також має право у закритому засіданні вивчити зміст цих даних для з'ясування законності відмови.

“The Privacy Act” також визначив категорії інформації, які можуть бути вилучені керівниками установ з-під виконання статей цього закону, а саме документи та інформація розслідувань, що проводяться ЦРУ, іншими установами, що здійснюють функції кримінальних розслідувань, охорону особистої безпеки Президента США або інших фізичних осіб. Це також може бути матеріал розвідувального характеру, зібраний стосовно цивільних федеральних службовців, військових або осіб, які працюють за контрактом, з метою визначення відповідності посаді, на якій вони перебувають або на яку претендують; атестаційний або екземенаційний матеріал, що використовується для оцінювання знань при підвищенні по посаді. У кожній установі відповідно до даного закону були утворені Ради з визначення цілісності даних для нагляду та координації дій різних підрозділів установи щодо виконання “The Privacy Act”. Починаючи з 1974 р. Президент США кожні два роки подає спікеру Палати представників та голові Сенату звіт щодо виконання “The Privacy Act”.

Закон також передбачає передачу зібраних федеральними установами даних про фізичних осіб, які мають історичну цінність, на постійне зберігання до Національного архіву та адміністрації документації (NARA) США. Проте архів має право видавати дану інформацію тільки на запити установ-фондоутворювачів. Таким чином, фізична особа повинна адресувати свій запит не до NARA, а безпосередньо до установи. На цей факт вже вказувала російська дослідниця американських архівів Т.С.Кабочкіна⁷¹.

13 вересня 1976 р. Конгрес прийняв ще один важливий для відкритості федеральних органів влади закон “**The Government in the Sunshine Act**”⁷². Відповідно до положень цього закону засідання Конгресу, федерального уряду, федеральних департаментів, установ, комісій стали проводитись відкрито, крім тих засідань, які стосуються: секретних питань національної оборони та міжнародних відносин, визначених таким чином ЕО; внутрішніх правил роботи персоналу установи; комерційної або фінансової інформації, отриманої з конфіденційного джерела; обвинувачення особи у здійсненні злочину, якщо розголошення інформації зашкодить проведенню слідства або позбавить особу права на неупереджене судове рішення; слідчих дій компетентних органів; регулювання курсу валют, цінних паперів, товарів, розголошення яких приведе до фінансових спекуляцій і поставить під

загрозу стабільність будь-якої фінансової установи; приватного життя особи; цивільного позову до установи, розгляду справи установи в іноземному суді або міжнародному трибуналі; фінансових перевірок в установах і підготовлених за ними актів, звітів фінансових органів, що здійснюють контроль; запланованих заходів установи, якщо остаточне рішення щодо них ще не прийнято і установа після прийняття рішення сама оприлюднить його (Sec. (c)). Рішення щодо проведення закритих засідань або окремих частин цих засідань приймається після голосування їх учасників, оформлюється відповідним протоколом, який доводиться до відома громадськості з поясненням причин проведення закритого засідання того ж дня. Юрисконсульт установи публічно підтверджує законність рішення. Впродовж тижня установа дає оголошення про дату, місце проведення та тему засідання, інформує громадськість про тип засідання (відкрите чи закрите), надає контактну інформацію про посадову особу, відповідальну за зв'язки з громадськістю та виконання запитів, що можуть надійти у зв'язку із проведенням засідання. Установи ведуть протоколи засідань та роблять їх аудіозаписи (у тому числі закритих засідань), які повинні зберігатись упродовж двох років від дати засідання. Копії протоколів та аудіозаписи відкритих засідань знаходяться у відкритому доступі для громадськості. Суд має право переглянути рішення установи про закриття засідання та у судовій камері вивчити протоколи, документи та аудіозаписи закритого засідання. Отже, "The Government in the Sunshine Act" став значним кроком на шляху удоступлення інформації про процес прийняття рішень американського уряду для громадськості.

З урахуванням проаналізованих вище законів Президент Дж. Е. Картер (1977–1981 рр.) 28 червня 1978 р. підписав EO 12065 "**National Security Information**"⁷³ (Інформація з національної безпеки) (введений у дію з 1 грудня 1978 р.). Цей указ балансував між необхідністю задовольняти громадські інтереси у доступі до урядової інформації з необхідністю захищати від несанкціонованого розголошення визначені законом засекречені документи. Якщо існував будь-який сумнів щодо встановлення високого грифу секретності, EO 12065 вимагав надавати документу нижчий гриф, а якщо був сумнів щодо засекречування документа, його не засекречували взагалі. Вперше у законодавство було введено положення, відповідно до якого документи розсекречувались, якщо публічний інтерес до їх розсекречування переважав над необхідністю захисту такої інформації. EO 12065 встановив максимальний термін секретності документів від 6 до 30 років, який залежав від специфічних критеріїв інформації. На документах, засекречених на період понад шість років, вказувалась причина такого терміну секретності та прізвище офіційної особи, яка встановила цей термін. Документи, засекречені на період більше 20 років, підлягали періодичному перегля-

дові. Фундаментальні наукові дослідження, що не стосувались питань національної безпеки, взагалі не належали до секретних. Встановлювалась заборона на повторне засекречування вже розсекречених документів та заборона засекречування документів з метою приховування порушень законодавства. Кожна установа мала розробити довідники та інструкції з класифікації своїх документів. Інструкції з засекречування документів затверджувались посадовими особами, що мали право встановлювати гриф “Top Secret” і вважались секретними, довідники з розсекречування до секретних не відносились. EO 12065 визначав сім категорій секретної інформації, яка стосувалась: 1) військових планів, зброї та операцій; 2) іноземних урядів; 3) розвідувальної діяльності, джерел та методів; 4) міжнародних відносин; 5) наукових, технологічних та промислових проектів національної безпеки; 6) програм уряду США з захисту ядерних матеріалів та засобів; 7) інших категорій інформації з національної безпеки, які визначені такими, що вимагають захисту, відповідно до рішень Президента або уповноважених ним осіб. Критерієм визначення конфіденційної інформації став “identifiable damage” – “ідентифікована шкода”.

Право визначати політику в галузі програм з інформаційної безпеки було пріоритетом Ради національної безпеки. Адміністрація загальних служб несла відповідальність за впровадження та моніторинг цих програм. У її складі утворювалось **Information Security Oversight office (ISOO)**⁷⁴ (Управління з нагляду за інформаційною безпекою). Його директор призначався керівником Адміністрації загальних служб після затвердження кандидатури Президентом США. Управління стало правонаступником Міжвідомчого комітету з розсекречування документів (ICRC), утвореного згідно з EO 11652. 1975 р. ICRC був уведений до складу Національного архіву та Адміністрації документації (NARA), який тоді був структурним підрозділом Адміністрації загальних служб, тож ISOO також стало структурним підрозділом NARA.

ISOO відповідає за впровадження та реалізацію EO, виданих Президентом; розробляє стандарти для засекречування і розсекречування документів та принципи маркування засекречених документів, типові інструкції з охорони, також відповідає за розповсюдження засекреченої інформації серед уповноважених установ; займається освітніми і тренувальними програмами для спеціалістів режимно-секретних підрозділів; проводить інспекторські перевірки в установах на їх відповідність політиці уряду у галузі інформаційної безпеки; реагує на скарги та пропозиції установ і громадян щодо засекречування та розсекречування інформації; вносить пропозиції Президенту щодо змін в політиці інформаційної безпеки; збирає звіти з установ, узагальнює їх і готує щорічний звіт з інформаційної безпеки Президенту США⁷⁵, звіт про витрати федерального уряду на охорону секретної інформації, звіт з вико-

нання Національної програми з промислової безпеки (National Industrial Security Program (NISPP)), а також звіт щодо документів, які вилучені з публічного доступу у NARA з класифікаційних причин. 1978 р. у складі ISOO був створений Міжвідомчий комітет інформаційної безпеки (нині не чинний), до складу якого увійшли представники Державного департаменту, департаментів оборони, фінансів, енергетики, внутрішньої політики, Ради Національної безпеки, директор ЦРУ, Генеральний прокурор, Архівіст США, директор ISOO (голова комітету). Комітет був дорадчим органом і консультував директора ISOO з питань інформаційної безпеки. На сьогодні при ISOO функціонують Міжвідомча апеляційна комісія з розсекречування документів (Interagency Security Classification Appeals Panel (ISCAP)), Наглядний комітет з реалізації Національної програми промислової безпеки (National Industrial Security Program Policy Advisory Committee (NISPPAC)), робоча група з управління процесами класифікації документів (Classification Management Working Group (CMWG)), Консультативний комітет з реалізації політики інформаційної безпеки в державному, місцевих, племінних і приватних секторах (State, Local, Tribal, and Private Sector Policy Advisory Committee (SLTPS-PAC)).

Абсолютною протилежністю ЕО 12065 був указ Президента Р. У. Рейгана (1981–1989 рр.) ЕО 12356 від 2 квітня 1982 р. “**National Security Information**”⁷⁶. Президент визначив, що за найменшого сумніву щодо визначеного рівня секретності інформацію слід охороняти на найвищому рівні і очікувати при цьому на рішення уповноваженого органу щодо відповідного грифу секретності. А якщо взагалі існував розумний сумнів щодо необхідності засекречування інформації, її слід охороняти так, ніби вона засекречена, також очікуючи на визначення уповноваженого органу. Таке рішення відповідний орган повинен був прийняти впродовж 30 днів. ЕО 12356 скасовував терміни секретності (6, 20 і 30 років), встановлені указом Дж. Картера. У Sec. 1.4 (a) було визначено, що інформація мала бути засекречена так довго, як того вимагають умови національної безпеки. Указ надавав дозвіл для повторного засекречування вже розсекреченої інформації (Sec. 1.6(c)) у разі визнання, що вона вимагає захисту в інтересах національної безпеки. З усіх установ тільки Національний архів мав право проводити систематичний перегляд документів для розсекречення або пониження грифів секретності, щоразу консультуючись з керівниками установ, що створили і засекретили ці документи. Секретар оборони та директор ЦРУ повинні були розробити та затвердити спеціальні процедури для перегляду і розсекречення криптографічної інформації та документів щодо здійснення розвідувальної діяльності, джерела та методи розвідки. Фактично указ Р. Рейгана перекреслив усі зусилля щодо розсекречування накопичених документів. За 14 років його дії було розсекрече-

но 100 мільйонів аркушів документів, в той час як за три роки дії указу Дж.Картера було розсекречено також 100 мільйонів аркушів⁷⁷.

Через такий стан справ у 1991–1992 рр. у Сполучених Штатах розпалились пристрасті навколо прем'єри фільму режисера Олівера Стоуна “JFK” (Дж.Ф.Кеннеді). У фільмі висвітлюються події, що спричинили вбивство Дж. Ф. Кеннеді, та некоректне (на думку О.Стоуна) розслідування комісії Уоррена (the Warren Commission) і Спеціального комітету Білого Дому (the House Select Committee on Assassinations), у результаті якого Лі Харві Освальд був визнаний винним. За версією фільму, до змови з метою державного перевороту і вбивства Дж. Ф. Кеннеді був причетний його наступник Л. В. Джонсон. І хоча О.Стоуна ще до прем'єри критикували за вільне тлумачення подій, викладена ним у фільмі ідея спричинила гучні протести проти політики уряду, бо більшість документів стосовно вбивства Президента Дж. Ф. Кеннеді на той час вже 30 років знаходилась на секретному зберіганні у ЦРУ, ФБР, комітетах Конгресу США, Державному департаменті, департаментах юстиції, фінансів, армії, флоту, авіації, Раді національної безпеки, Управлінні з національної безпеки, Службі натуралізації і імміграції, офісі Секретаря оборони, Управлінні військової розвідки, Військовому інституті патології, Білому домі та інших установах і у кращому разі була б розсекречена тільки 2029 р. Отже, Конгрес вимушений був прийняти **“President John F. Kennedy Assassination Records Collection Act”**⁷⁸ (закон Про колекцію документів з убивства Президента Дж. Ф. Кеннеді), що набув чинності 26 жовтня 1992 р. Метою цього законодавчого акту було створення колекції документів федеральних органів влади з убивства Дж. Ф. Кеннеді у Національному архіві, розсекречування цих документів та надання вільного доступу до них громадськості. Усі установи повинні були впродовж 300 днів після виходу закону розпочати роботу з виявлення у своїх документальних фондах документів з історії убивства: несекретні і вже розсекречені матеріали відразу передати до NARA, створені третіми установами направити до документоутворювачів для відповідного опрацювання згідно із законом, розсекретити та визначитись із подовженням термінів секретності тих документів, що не могли бути розсекреченими, відтак усі документи та створені з них електронні копії передати до Національного архіву. Підставою для подовження термінів секретності деяких документів щодо вбивства Дж.Ф.Кеннеді були чіткі і обґрунтовані докази того, що оприлюднення їх може спричинити реальну загрозу національній обороні, зовнішній політиці США, проведенню розвідувальних операцій, ідентифікувати особистість агента розвідки, джерела та методи розвідки, розкрити особу живої людини, яка надала конфіденційну інформацію, буде необґрунтованим втручання у приватне життя, виявить заходи безпеки Президента та урядових чиновників. Ці докази мали бути настільки

суттєвими, щоб необхідність засекречування документів перевищила громадський інтерес до них. Усі документи, передані до NARA і внесені до колекції, ставали доступними користувачам для ознайомлення і копіювання через 90 днів після їх надходження до архіву. Для координації усіх робіт зі створення колекції та остаточних рішень щодо розсекречування документів була створена Комісія з перегляду документів про вбивство (the Assassinations Records Review Board). До складу Комісії увійшли досвідчені фахівці зі значним послужним списком: суддя штату Міннесота Дж. Р. Танхейм, почесний професор історії Колумбійського університету Г. Ф. Графф, професор історії Державного університету штату Огайо К. Л. Холл, бібліотекар Принстонського університету В. Л. Джойс, ад'юнкт історії Американського університету А. Кастен Нелсон. Комісія розпочала свою роботу 1 жовтня 1994 р. і оприлюднила офіційний звіт 30 вересня 1998 р. Результатом роботи Комісії стала колекція понад 5 мільйонів аркушів документів, фотографій, а також кіноплівок, аудіозаписів та предметів. 98 % колекції було розсекречено і надійшло у відкритий доступ у NARA⁷⁹.

Іншим важливим документом із розсекречування 90-х років був **“Nazi War Crimes Disclosure Act”** (закон Про розсекречування документів про злочини фашистів у Другій світовій війні)⁸⁰, прийнятий Конгресом 8 жовтня 1998 р. Відповідно до закону усі документи, що знаходились на зберіганні в департаментах і установах США та висвітлювали злочини фашистів проти людства у період між 23 березня 1933 р. і 8 травня 1945 р., розсекречувались і ставали доступними у Національному архіві. Для виконання поставленого законом завдання була створена Міжвідомча робоча група з перегляду документів про злочини нацистів періоду війни (Nazi War Criminal Records Interagency Working Group), до якої увійшли Архівіст США, директор Меморіального музею Голокосту, представники ЦРУ, Ради національної безпеки, Державного департаменту та інших органів. Робоча група визначила, що на зберіганні у різних установах США зберігалось понад 600 мільйонів аркушів документів з цієї тематики, з яких перегляду потребували 100 мільйонів. Найцінніші з них знаходились в ЦРУ, Департаменті оборони, ФБР та Національному архіві. До осені 1999 р. надії розсекретити близько 300 тисяч аркушів цих документів не справдились, було розсекречено 126 тисяч аркушів. Для завершення робіт з перегляду та розсекречування усіх документів до встановленого в законі строку (жовтень 2001 р.) необхідно було виділяти 38 мільйонів доларів та 600 співробітників щорічно⁸¹.

6 грудня 2000 р. Конгрес видав **“Japanese Imperial Government Disclosure Act”**⁸² (закон Про розсекречування документів японського імперського уряду), який передбачав розсекречування документів про злочини проти людства, здійснені японськими військовими у період з

18 вересня 1831 р. до 31 грудня 1948 р. Виконання робіт було доручено тій же Міжвідомчій робочій групі з перегляду документів про злочини нацистів. У різних департаментах і установах було виявлено ще 20 мільйонів аркушів документів, що стосувались злочинів японських військових і потребували перегляду, з них, за оцінками групи, потребували розсекречування 200 тисяч аркушів. На той момент у процесі перегляду знаходилося понад 10 мільйонів аркушів документів про злочини нацистів. Тому через встановлений у законі термін, один рік, групі вдалося розсекретити тільки 18 тисяч аркушів документів про японські злочини⁸³. У 2004–2005 рр. Конгрес та Президент Дж.У.Буш (2001–2009 рр.) подовжили роботу групи спочатку на рік, а потім до березня 2007 р. для проведення розсекречування документів ЦРУ⁸⁴. Остаточний звіт Міжвідомчої робочої групи був поданий Конгресу тільки у квітні 2007 р.⁸⁵, згідно з яким розсекречено 8,5 мільйона аркушів документів про нацистські злочини та 142 тисячі аркушів про злочини японських військових. Загальна вартість виконаних робіт склала 30 мільйонів доларів, тобто розсекречування одного аркуша коштувало американським платникам податків близько 3,5 долара⁸⁶. Дослідникам стали доступні 1,2 мільйона аркушів Офісу стратегічних служб (the Office of Strategic Services (OSS)), понад 114200 аркушів ЦРУ, 43500 аркушів ФБР, 20000 аркушів Корпусу армійської контррозвідки (Army Counterintelligence Corps) і понад 7 мільйонів аркушів інших документів. Розсекречування цих документів не призвело до повного перегляду історії Другої світової війни, а лише дало змогу деталізувати деякі її сторінки. Більшість документів, не дивлячись на їх поважний вік (50 і 60 років), так і залишились на секретному зберіганні. Серед причин такої ситуації голова Міжвідомчої робочої групи Ст. Гарфінкел назвав рутинність процесу розсекречування документів, бажання федеральних установ залишити на секретному зберіганні документи про діяльність розвідки, її джерела та методи, панування думки, що оприлюднення документів може нанести шкоду національній безпеці та міжнародним відносинам Сполучених Штатів, особливо в частині передавання інформації розвідувального характеру від урядів інших країн (наведений приклад передачі інформації від уряду Великобританії OSS).

Ще один негативний момент був оприлюднений Ст. Гарфінкелом. Установи часто піддавались паніці через необхідність переглядати великі обсяги старих документів, тому для виконання цих робіт, за відсутності достатньої кількості власних працівників, вони наймали контакторів, яким було вигідно залишити на секретному зберіганні настільки велику кількість документів, наскільки вони могли це зробити. Він висловив надію, що нарешті посадовці, відповідальні за прийняття рішень з розсекречування документів у ЦРУ, ФБР, Управлінні з національної безпеки, департаментах державному, оборони, армії, флоту, по-

вітряних сил, на прикладі діяльності Міжвідомчої робочої групи визнають, що державним секретам, навіть секретам розвідки, настав кінець⁸⁷.

Ст. Гарфінкел наголосив на тому, що видання цих двох законів взагалі не було б необхідним, якби стабільно діяв механізм систематичного розсекречування, і надав свої рекомендації щодо його удосконалення. По-перше, Конгресу слід було забезпечити нормальну роботу вже існуючих систем розсекречування документів, збільшити штат працівників, задіяних до виконання цих робіт, і підвищити рівень їх підготовки. По-друге, робоча група визнала, що може існувати категорія документів (про хімічну, біологічну, ядерну зброю), термін секретності яких повинен бути максимально довгим, навіть 75 років, але настає такий момент, коли захист цих документів вже є неефективним, оскільки технології і наукові секрети з часом стають широковідомі. Отже, група рекомендувала на таких документах проставляти дату повного розсекречування. По-третє, аналогічні проекти повинні, за наполяганням групи, бути націленими лише на розсекречування окремих груп документів за запитом громадськості і не розрахованими на масштабні розсекречування, оскільки тут доведена їх повна неефективність. По-четверте, потрібно законодавчо чітко визначити кінцеву мету і повноваження кожного органу, що має її реалізовувати. По-п'яте, до складу комісій з перегляду документів варто залучати представників громадськості, що забезпечить відкритість діяльності уряду і зменшить рівень скептицизму у суспільстві. По-шосте, базою реалізації подібних законодавчих актів повинно бути відповідне фінансування⁸⁸. Проте, незважаючи на достатньо незначну кількість розсекречених документів, це був рішучий крок американського уряду на шляху відкритості і прозорості після EO 12356 Р. Рейгана.

Розсекречування документів періоду Другої Світової війни та післявоєнних часів тривало і за указом В.Дж.Клінтона (1993–2001 рр.) EO 12937 **“Declassification of Selected Records Within the National Archives of the United States”**⁸⁹ (Розсекречення вибраних документів у Національному архіві Сполучених Штатів), виданого 10 листопада 1994 р. Було розсекречено 43,9 мільйона аркушів документів ФБР, морського корпусу, Офісу стратегічних служб, штабквартири американської зони окупації, театрів воєнних дій, армії, флоту, військово-повітряних сил тощо. Це був список фондів, що на той час вже зберігались у Національному архіві і складали всього 14 % від загальної кількості засекречених документів NARA. 22 лютого 1995 р. Президент В.Дж. Клінтон підписав EO 12951 **“Release of Imagery Acquired by Space-Based National Intelligence Reconnaissance Systems”**⁹⁰ (Оприлюднення кінофотодокументів, зібраних аеросистемами Corona, Argon, Lanyard Управління національної розвідки). Директору ЦРУ було доручено розробити п'ятирічну програму перегляду застарілих знімків із інших

аеросистем і щорічно звітувати Президенту про її виконання. Старі знімки із систем Corona, Argon, Lanyard були передані до NARA. Відповідно до цього указу у 2003 р. були розсекречені знімки з космічних супутників KH-7 і KH-9⁹¹.

17 квітня 1995 р. Президент В. Дж. Клінтон підписав EO 12958 **“Classified National Security Information”**⁹² (Засекречування інформації з національної безпеки), який вніс радикальні зміни у процедури розсекречування документів і забезпечив реальні стимули для перегляду засекречених документів NARA, Президентських бібліотек, федеральних органів виконавчої влади.

З виходом EO 12958 уповноважені органи перед засекреченням інформації повинні були ідентифікувати та описати очікувану шкоду від її несанкціонованого розголошення. У своєму указі В.Клінтон повернувся до положень EO 12065 Дж. Картера і визначив, що при існуванні сумніву щодо визначеного рівня секретності, інформацію слід було засекречувати під нижчим грифом, а при існуванні будь-якого сумніву щодо необхідності засекречування інформація залишалась не секретною. Найбільш значні зміни відбулися у встановленні обмежень на терміни секретності. Уповноважені органи при засекречуванні повинні були зазначати дату або подію, після якої документи розсекречувались (це положення зустрічалося і у попередніх указах), але не довше 10 років. Якщо вони не могли встановити відповідну дату або подію, документ розсекречувався через 10 років. Проте відповідні органи могли вилучити із розсекречування документи, що стосувались людини, яка надала інформацію на конфіденційних підставах, розвідувальної діяльності, джерел та методів розвідки, криптографічних систем, зброї масового знищення, найсучасніших технологій виробництва зброї, військових планів або планів з удосконалення національної безпеки та попередження надзвичайних ситуацій, міжнародних відносин, дипломатичної діяльності, захисту Президента та інших членів уряду, а також інформації, розголошення якої могло спричинити порушення законів та міжнародних угод. За шість місяців перед встановленою для розсекречування датою установа могла подати на затвердження Міжвідомчій апеляційній комісії з розсекречування документів (Interagency Security Classification Appeals Panel (ISCAP)) перелік документів, які не підпадали під вилучення, визначені EO 12958, проте на переконання установи, їх не варто було розсекречувати. В цьому переліку установа повинна була запропонувати дати або події розсекречування перелічених документів. Упродовж п'яти років з часу виходу указу всі секретні документи федеральних установ, Національного архіву та Президентських бібліотек, що мали історичну цінність, та від дня створення яких минуло 25 років і більше, автоматично переглядалися і розсекречувались. У перший рік дії указу установи повинні були розсекретити 15 % своїх

секретних матеріалів. Але і тут керівники не були позбавлені права подати заявку на вилучення документів із розсекречування. Кожна установа повинна була здійснювати систематичний перегляд документів, вилучених із автоматичного розсекречування, та тих, від дня створення яких минуло 25 років, за єдиною державною програмою. Окремі програми розроблялись Секретарем оборони щодо систематичного перегляду криптографічної інформації та директором ЦРУ щодо документів розвідувальної діяльності. Для надання доступу громадськості до інформації про розсекречені документи Архівісту США та директору ISOO доручалось створити на державному рівні єдину базу даних. Передбачалось також розсекречування документів у відповідь на запит установи або громадянина. Але документи, вилучені із розсекречування чинним Президентом та утвореними ним комітетами і комісіями Білого Дому, не могли бути розсекречені таким чином. Проте Архівіст США на виконання запиту мав право знижувати грифи секретності та розсекречувати документи колишніх Президентів. Повторне засекречування раніше розсекреченої інформації знов було заборонене.

20 квітня 1995 р. згідно з EO 12958 була створена Міжвідомча апеляційна комісія з розсекречування документів (Interagency Security Classification Appeals Panel (ISCAP)). До її складу увійшли директор ISOO (виконує функції виконавчого секретаря), секретарі державний та оборони, директор ЦРУ, Архівіст США, Генеральний прокурор, радник Президента у справах національної безпеки. Інформаційну підтримку діяльності ISCAP забезпечує ISOO. Комісія стала апеляційним органом з розгляду суперечок із розсекречування документів. Ці суперечки стосувалися зміни рівнів секретності, розгляду заяв установ щодо вилучення документів з автоматичного розсекречування та апеляцій фізичних і юридичних осіб на рішення федеральних установ утриматись від розсекречування документів у відповідь на запит. Також комісія виконує роль радника Президента у справах національної безпеки.

Цим же указом була створена Наглядова рада з реалізації політики інформаційної безпеки (Information Security Policy Advisory Council), яка складалась із семи членів, що призначалися Президентом на термін до чотирьох років, з числа працівників нефедеральних державних установ. Рада надавала Президентові та іншим державним керівникам рекомендації щодо реалізації EO 12958 та гарантувала відкритість діяльності уряду у розсекречуванні інформації.

Упродовж перших чотирьох років реалізації EO 12958 було розсекречено 720 мільйонів аркушів документів, що перевищило усі показники розсекречування минулих років⁹³. Але все ж це була невелика частина від загальної кількості секретних документів, що зберігались в архівах федеральних органів влади. Під розсекречування не підпали матеріали обмеженого доступу (Restricted Data (RD) or Formerly Restricted

Data (FRD)) за законом Про атомну енергетику (the Atomic Energy Act). Департамент енергетики повідомив, що за станом на 1995 р. у його архівах зберігається близько 8 мільярдів аркушів документів на паперовій основі і велика необрахована кількість документів на інших носіях інформації, серед яких від 2 до 3 мільярдів аркушів секретних документів. За даними ФБР, у його сховищах станом на 1998 р. нараховувалось близько 16 мільярдів аркушів секретних документів, у тому числі 4 мільярди з постійними термінами зберігання, на паперових носіях і необрахована кількість на інших носіях інформації. ЦРУ у 2002 р. повідомило, що на 1986 р. їх архів зберігав майже 912 мільйонів аркушів секретних документів на паперових носіях і 30 тисяч кубічних футів на інших носіях⁹⁴. Ніхто не обраховував загальну кількість документів з обмеженим доступом у всіх федеральних департаментах і установах США. Автоматичне/систематичне розсекречування стосувалось лише документів установ, що пройшли через експертизу цінності Національного архіву і були визначені як документи постійного терміну зберігання, і не стосувалось неоцінених документів і документів тимчасових термінів зберігання. Сила-силенна таких документів накопичилась у Федеральних центрах документації. Документи постійних термінів зберігання можна було розсекречувати через 25 років з моменту створення, або через п'ять років після того, як експертиза цінності визначила їм постійний термін. Неможливість проведення експертизи цінності документів у короткі терміни затримувала розсекречування. Наприклад, колекція документів про керовані ракети за 1944–1951 рр. з Федерального центру документації у Сьютленді, якби була віднесена у 2010 р. до категорії документів постійного зберігання, підпала б під розсекречування тільки у 2015 р. Загалом у тому ж Сьютленді за даними 1995 р. зберігалось 1,62 мільярди аркушів секретних документів різних організацій, серед яких понад мільярд з постійними термінами, 61 мільйон таких, що не пройшли ще експертизу цінності, 393 мільйони з тимчасовими термінами та 164 мільйони очікували на проведення експертизи⁹⁵.

Хоча деякі установи швидко проводили перегляд їх документів для розсекречування, були й такі, що не встигали виконати цю роботу до квітня 2000 р., як того вимагав ЕО 12958. Тому 19 листопада 1999 р. ЕО 13142 вніс поправки⁹⁶ до чинного указу, яким дозволено було переносити дату автоматичного розсекречування для установ, в архівах яких зберігались тільки їх документальні фонди, на жовтень 2001 р., і для установ, в архівах яких знаходились документи декількох установ і містилась інформація щодо розвідувальних джерел та методів, на квітень 2003 р.

14 жовтня 1994 р. був підписаний В.Клінтоном напередодні прийнятий Конгресом “Intelligence Authorization Act for Fiscal Year 1995”,

який вніс зміни до “The National Security Act” 1947 р. (розглянутий у цій статті вище разом зі змінами). Разом з тим він поклав на Президента відповідальність за визначення процедур доступу до секретної інформації. На цій підставі 2 квітня 1995 р. В. Клінтон видав указ EO 12968 “**Access to Classified Information**”⁹⁷ (Доступ до засекреченої інформації), в якому визначив процедури надання допуску працівникам федеральних установ, що мали опрацьовувати секретні документи.

27 грудня 2000 р. Конгрес прийняв “**Public Interest Declassification Act**”⁹⁸, відповідно до якого була створена Комісія з розсекречування документів, що становлять “екстраординарний інтерес” для громадськості (Public Interest Declassification Board (PIDB)). Комісія стала виконавчим органом влади, складалася з дев’яти членів, п’ять з яких призначалися Президентом, а чотири Конгресом. Її виконавчим секретарем був директор ISOO. До функцій Комісії відносилося: консультування Президента та членів уряду з питань національної безпеки, розсекречування документів та їх подальшого оприлюднення; організація широкого доступу громадськості до розсекречених матеріалів з національної безпеки; підтримка наглядових і законодавчих функцій Конгресу у галузі розсекречування, політичної ролі виконавчих органів влади у цьому питанні; забезпечення історичного аналізу і визначення нових напрямів у дослідженні питань національної безпеки.

11 вересня 2001 р. увесь світ здригнувся від терористичних актів на території США, в результаті яких загинуло близько трьох тисяч осіб. Безумовно, що ці та інші події у світі вплинули на політику США у галузі інформаційної безпеки. 26 жовтня 2001 р. Конгрес прийняв “**The Patriot Act**”⁹⁹, який у цілому вплинув на зміни в американському законодавстві тих років. Правоохоронні органи отримали права прослуховування телефонів, перегляду електронної пошти, медичних, фінансових і інших документів. У цьому контексті новий указ EO 13292 “**Further amendment to Executive Order 12958, as amended, Classified National Security Information**”¹⁰⁰ (Подальші зміни до EO 12958), підписаний Президентом Дж.У.Бушем 25 березня 2003 р., дозволяв засекречувати більшу кількість інформації і на довші терміни. Термін секретності встановлювався на рівні 10 років, проте уповноважені органи мали право засекречувати інформацію на строк до 25 років. EO 13292 повернувся до положення, що при наявності сумніву у доцільності засекречування, інформацію слід засекретити. Знов дозволялось повторне засекречування вже розсекреченої інформації. До категорій секретної інформації були додані наукові, технологічні або економічні розробки у галузі національної безпеки, що включали заходи боротьби з тероризмом; вразливість інфраструктури або служб захисту, що також стосувалися оборони країни від транснаціонального тероризму. Секретна інформація, надана іноземними урядами, зберігала у Сполучених Штатах

той ж рівень секретності, який їй визначила країна-кореспондент, або могла отримати новий гриф секретності відповідно до законодавства США. Усі секретні документи, від дати створення яких минуло 25 років і передані до Національного архіву станом на дату введення у дію ЕО 13292, розсекречувались Архівістом США відповідно до чинного законодавства та угод з керівниками установ-фондоутворювачів. Але дата автоматичного розсекречування документів переносилась з квітня 2003 р. на 31 грудня 2006 р. Кожна установа, крім ліквідованих без правонаступника, перед передачею документів постійного зберігання до Національного архіву повинна була їх розсекретити. Від Архівіста США вже не вимагалось ведення єдиної бази даних розсекречених документів, замість цього директор ISOO повинен був забезпечувати ефективне використання та взаємозв'язок між базами даних різних установ. Указ Дж.У.Буша вперше надавав віце-Президенту практично такі ж самі права у галузі секретності інформації, як і Президенту.

Фактично ЕО 13292 не тільки призупинив процеси розсекречування документів, а й повернув їх у зворотному напрямку. У федеральних органах влади швидко збільшувалась кількість секретних документів. Обмежувався доступ до інформації не тільки для громадськості, а й для членів Конгресу США¹⁰¹. 27 листопада 2002 р. Конгрес прийняв закон про створення Національної комісії з розслідування терористичних атак на Сполучені Штати (the National Commission on Terrorist Attacks upon the United States) 11 вересня 2001 р. (відома як Комісія 9/11)¹⁰². Протягом усього розслідування Адміністрація Дж. У. Буша чинила опір у наданні Конгресу необхідної важливої інформації або затримувала її; у тому числі Президентських документів. Вносились зміни у раніше прийняті законодавчі акти з метою обмеження доступу до інформації. Так, "The Presidential Records Act"¹⁰³, прийнятий 1978 р. після Уотергейтського скандалу (1972–1974 рр., закінчився відставкою Президента Р. Ніксона), оголошував усі папери колишніх Президентів надбанням американського народу. Впродовж року після закінчення президентського терміну документи, що стосувались виконання офіційних обов'язків Президентом, передавались до NARA і ставали доступними громадськості через 12 років. На момент вступу на посаду Президента Дж. У. Буша до відкритого доступу мали надійти документи Президента Р. Рейгана¹⁰⁴, проте Білий Дім кілька разів відкладав дату надання доступу до документів не тільки Р. Рейгана, а й колишнього віце-Президента Дж. Х. У. Буша. 1 листопада 2001 р. був підписаний Дж. У. Бушем ЕО 13233 "**Further Implementation of the Presidential Records Act**"¹⁰⁵, що дозволив колишнім Президентам погоджуватись або не погоджуватись на надання доступу до їх документів. 1 жовтня 2007 р. суд округу Колумбія визнав ЕО 13233 таким, що суперечить американському законодавству¹⁰⁶. Адміністрація Дж. У. Буша видала

низку директив, які дозволяли федеральним органам влади утримуватись від розсекречення у відповідь на запити організацій і громадян згідно з Законом про свободу інформації (FOIA).

Відповідно до Меморандуму керівникам федеральних департаментів Генерального прокурора Дж.Ешкрофта від 12 жовтня 2001 р. їх керівники могли утримуватись від розсекречення своїх документів у відповідь на запит FOIA, “якщо вони не мали достатньої правової основи” на їх розсекречування. Наприклад, на запити громадськості щодо документів про реалізацію Адміністрацією Дж.У.Буша Національної енергетичної політики Департамент енергетики вилучив з доступу відповідно до виключень FOIA понад 4500 документів¹⁰⁷. 19 березня 2002 р. радник Президента Ендрю Джер.Кард оприлюднив Меморандум керівникам виконавчих департаментів і установ “Action to Safeguard Information Regarding Weapons of Mass Destruction and Other Sensitive Documents Related to Homeland Security” (Дії для збереження інформації про зброю масового знищення), який здебільшого стосувався не секретних документів, а тих, що містили так звану “sensitive information”, яка не підпадала під критерії засекречування, але відносилась до внутрішньої безпеки США. Меморандум рекомендував керівникам у своїх відмовах на доступ до інформації посилались на те, що ця інформація відноситься до внутрішніх правил і практики роботи персоналу (пункт 2 статті (b) FOIA). На підставі цього пункту Департамент оборони відмовив Асоціації американських вчених у видачі несекретного звіту Центру стратегічних і міжнародних досліджень про терористичну атаку із застосуванням вірусу сибірки у 2001 р., незважаючи на те, що Асоціація розробляла рекомендації з удосконалення захисту від біотерористичних атак. Відредагований звіт був виданий через два роки, коли Асоціація вже надіслала Департаменту оборони своє рішення про відмову у проханні¹⁰⁸. 25 листопада 2002 р. був прийнятий **“Critical Infrastructure Information Act of 2002 (США)”**¹⁰⁹ (закон Про інформацію про життєвоважливі об’єкти інфраструктури), який є частиною “Homeland Security Act of 2002” (закон Про внутрішню безпеку). Закон визначив систему захисту інформації про об’єкти інфраструктури від умисних терористичних фізичних або комп’ютерних нападів¹¹⁰. На підставі цього закону федеральні органи влади, помітивши документи як “critical infrastructure information”, почали утримуватись від їх видачі за запитами FOIA.

2003 р. Адміністрація Дж.У.Буша призупинила оприлюднення документів постійного зберігання про Кубинську ракетну кризу (жовтень 1962 р.) та Корейську війну (1950–1953 рр., конфлікт Північної Кореї і Південної Кореї), хоча раніше більшість цих документів вже була розсекречена за винятком деяких фрагментів¹¹¹. Докладний аналіз політики Адміністрації Дж. У. Буша в галузі інформаційної безпеки, прийнятих змін до законодавчо-нормативних актів, вилучень документів з-під

впливу Закону про свободу інформації (FOIA) викладений у аналітичному огляді Генрі А. Ваксмана “Безпека в Адміністрації Буша”, підготовленого для Комітету з урядових реформ Палати представників Конгресу США. Порівняльний аналіз звітів ISOO свідчить, що з 1993 р. до 2010 р. у федеральних органах влади Сполучених Штатів показники засекречування документів майже у три рази перевищили розсекречування.

**Порівняльний аналіз показників розсекречування
і засекречування документів у федеральних органах влади США
за період дії EO 12356, EO 12958 та EO 13292
(за звітами ISOO, підготовленими для Президента США)**

Період дії EO	Звітний рік	Кількість засекречених документів, в аркушах	Кількість розсекречених документів за програмами автоматичного/систематичного розсекречування, в аркушах	Кількість розсекречених документів за запитами (в цілому і по частинам), в аркушах	Загальний показник розсекречених документів, в аркушах
EO 12356 (2 квітня 1982 р., Р. Рейган) (20 січня 1993 р. на пост Президента США вступив В. Клінтон)	1993¹¹²	6408688	6588456 ¹	228782	6817238
	1994¹¹³	4773897	11222780 ²	268130	11490910
	1995¹¹⁴	3579505	23538887 ³	473892	24012779
EO 12958 (17 квітня 1995 р., В. Клінтон) (20 січня 2001 р. на пост Президента США вступив Дж. Буш)	1996¹¹⁵	5789624	196058274	243684	196301958
	1997¹¹⁶	6520154	204050369	92142	204142511
	1998¹¹⁷	7294768	193155807	257610	193413417
	1999¹¹⁸	8038592	126809769	84141	126893910
	2000¹¹⁹	11150869⁴	74644993	90485	74735478
	2001¹²⁰	33020887⁵	100104990	132397	100237387
	2002¹²¹	23745329	44365711	150215	44515926

Продовження табл.

Період дії ЕО	Звітний рік	Кількість засекречених документів, в аркушах	Кількість розсекречених документів за програмами автоматичного/систематичного розсекречування, в аркушах	Кількість розсекречених документів за запитами (в цілому і по частинам), в аркушах	Загальний показник розсекречених документів, в аркушах
ЕО 13292 (25 березня 2003 р., Дж. Буш)	2003 ¹²²	14228020	43093233	299284	43392517
	2004 ¹²³	15645237	28413690	288785	28702475
	2005 ¹²⁴	14206773	29540603	137312	29677915
	2006 ¹²⁵	20556445	37647993	119194	37767187
	2007 ¹²⁶	23102257	37249390	431371	37680761
	2008 ¹²⁷	23421098	31443552	240510	31684062
	2009 ¹²⁸	54834989	28812249	271864	29084113
(20 січня 2009 р. на пост Президента США вступив Б. Х. Обама)					
ЕО 13526 (29 грудня 2009 р., Б. Х. Обама)	2010 ¹²⁹	76795945	28868683 ⁶	309693	29178376

¹ У звіті за 1993 рік подані тільки показники за програмою систематичного розсекречування.

² У звіті за 1994 рік подані тільки показники за програмою систематичного розсекречування.

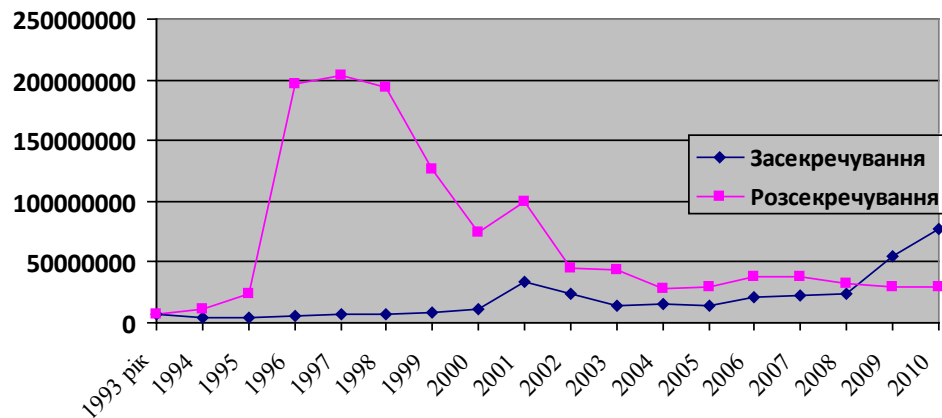
³ У звіті за 1995 рік подані тільки показники за програмою систематичного розсекречування. За аналізом, наведеним у звіті ISOO за 2010 рік, загальний показник і систематичного і автоматичного розсекречування у 1995 році складав 69 мільйонів аркушів.

⁴ Показник засекречування поданий за аналізом, наведеним у Звіті ISOO 2010 року, у звіті за 2000 рік узагальнений показник відсутній.

⁵ В аналізі, поданому у Звіті ISOO за 2010 рік, вказано, що у 2001 році засекречено 8650737 аркушів.

⁶ Крім того, федеральні органи влади за програмою “discretionary declassification” у 2010 році розсекретили 181607 аркушів документів, тому загальний показник розсекречування за цей рік складає 29359983 аркуші.

**Співвідношення показників засекречування
та розсекречування у період з 1993 р. до 2010 р.**

Отже, як впливає з аналізу, показники засекречування і розсекречування документів у Сполучених Штатах за станом на 1993 р. знаходились приблизно на однаковому рівні. З 1993 р. показник розсекречування починає зростати, і причиною цього була зміна загальної політичної ситуації у світі, пов'язаної із розпадом Радянського Союзу, усього соціалістичного табору, скасуванням військових структур організації Варшавського договору (1 липня 1991 р. у Празі підписаний протокол про призупинення дії Договору) та закінченням холодної війни. З 1995 р. показники розсекречування піднялись вгору в зв'язку із ЕО 12958 В.Клінтона та змінами політичного курсу США на так зване "світове лідерство". США пропагували у всьому світі демократію, ринкову економіку, створення зон вільної торгівлі. В.Клінтон ініціював перетворення НАТО на політичну організацію та розширення її на Схід. США брали участь в урегулюванні конфліктів у Косово, між Ізраїлем та Палестиною, Боснією і Герцеговиною. Внутрішньополітичний курс В.Клінтона у цей період був спрямований на відродження Америки і ознаменував собою завершення "неоконсервативної хвилі" (1981–1992 рр.) Президентів Р. Рейгана та Дж. Х. В. Буша-старшого. Економіка США знаходилась на підйомі, вдалося скоротити дефіцит державного бюджету, реалізувати певні соціальні програми.

1998 р. позначений різким спадом у розсекречуванні документів. Це пов'язано з невдачами політики В.Клінтона на міжнародній арені та падінням його рейтингу в країні. У 1998–1999 рр. у Перській затоці спалахнув конфлікт США з Іраком у зв'язку з відмовою Іраку від співробітництва з міжнародними інспекторами США і Великобританії. США провели проти Іраку військову операцію "Лисиця пустелі", а після її завершення іракські сили ППО почали регулярно обстрілювати

американські і британські літаки, що патрулювали повітряний простір, це призводило до жертв серед цивільного населення. 23 липня 1999 р. В. Клінтон підписав законопроект про створення системи протиракетної оборони для захисту усієї території країни від балістичних ракет великої дальності “країн-ізгоїв”: Іраку, Ірану, Афганістану тощо. Це сприяло поширенню серед населення США атмосфери непевності. У внутрішній політиці США 1998 р. пов’язаний із імпічментом В. Клінтона через лжесвідчення та перешкоджання слідству за позовом Моніки Лівінскі. Процедура імпічменту була проведена Палатою представників Конгресу США і хоча пізніше Сенат виправдав В. Клінтона і дозволив йому завершити другий термін на посту Президента, скандал не сприяв нормалізації внутрішньополітичної ситуації в країні. Тож з 1998 р. почався різкий спад відкритості та прозорості у діяльності Адміністрації В.Клінтона, а у зв’язку з цим і зниження показників розсекречування документів федеральних органів влади. І хоча 2000 р. відбулося незначне підвищення показників розсекречування, атака 11 вересня 2001 р. та реальна загроза тероризму остаточно звела нанівець усю так звану відкритість і прозорість американського уряду і врешті-решт показник засекречування документів федеральних органів влади США перевищив показник розсекречування.

20 січня 2009 р. на пост Президента США вступив Б. Х. Обама, демократ і перший чорношкірий Президент США. Його Адміністрація взяла курс на нормалізацію ситуації у країні за планом так званих антикризових заходів. У 2009 р. з державного бюджету США було витрачено 8,8 мільярда доларів на заходи інформаційної безпеки, з них 1,3 мільярда на засекречування інформації (перевірку осіб, допущених до роботи із секретними документами, їх навчання, безпеку структур, що зберігають секретні документи). Розсекречування документів, незважаючи на низькі показники, коштувало американському народу у 2009 р. 44,7 мільярда доларів¹³⁰; однак американський уряд переслідували несанкціоновані просочування інформації. Лише “Wikileaks.org’s” опублікувала on-line більше 600 аркушів урядових і дипломатичних документів часів війни в Афганістані і Іраку. Це спонукало Б. Обаму 27 травня 2009 р. видати Меморандум до керівників виконавчих органів влади “Classified Information and Controlled Unclassified Information”¹³¹ про безпрецедентні заходи створення відкритості і прозорості в діяльності уряду США, яким було визначено: засекречувати тільки ту інформацію, що відповідає інтересам національної безпеки, захищає американських громадян і їх законні права. Відповідно до Меморандуму був здійснений аналіз політики засекречування і розроблені рекомендації, які згодом втілились у EO 13526. Обговорювання рекомендацій проводилось відкрито через Інтернет-сайт Комісії з розсекречування документів, що представляють “екстраординарний інтерес” для громадськості (Public

Interest Declassification Board (PIDB)). Тільки з 29 червня до 10 липня 2009 р. на адресу сайту надійшло 150 коментарів. Крім того, 8 липня 2009 р. Комісія провела зустріч із громадськістю і усі зібрані пропозиції передала раднику Президента з національної безпеки. Після міжвідомчої перевірки стану секретності в федеральних органах влади та громадського обговорення світ побачив Меморандум Б.Обами від 29 грудня 2009 р. про введення ЕО 13526 **“Classified National Security Information”**¹³², а разом з ним і новий указ¹³³.

ЕО 13526 мав на меті створити єдину систему для засекречування, безпечного зберігання та розсекречування інформації з питань національної безпеки. Він зберіг давно впроваджені рівні секретності: цілком таємно, таємно і конфіденційно. Перелік інформації, що підлягає засекречуванню, обмежений планами військових операцій, документацією про зброю та її системи, розвідувальну діяльність, її методи та джерела; криптографічними повідомленнями, матеріалами про міжнародні відносини США, у тому числі якщо вони отримані з конфіденційних джерел; науковими, технологічними і економічними рішеннями, що мають вплив на національну безпеку; програмами уряду США щодо захисту ядерних матеріалів і обладнання; документацією про слабкі місця систем, установок, інфраструктур, проектів служб захисту національної безпеки; документами про розвиток, виробництво та використання зброї масового знищення. ЕО 13526 забороняє засекречувати інформацію з метою приховування порушень законодавства, неефективності дій та адміністративних помилок, попередження публічної ганьби посадових осіб, департаментів та установ, обмеження конкуренції, перешкоджання розголошенню інформації, що не вимагає захисту в інтересах національної безпеки. Також заборонено засекречування наукових досліджень, які безпосередньо не стосуються національної безпеки.

Збережені два етапи засекречування: “original classification” (оригінали документів засекречуються федеральними департаментами або установами, що їх створюють), “derivative classification” (засекречуються документи, створені на підставі або з використанням/узагальненням вже секретних документів іншими установами). Права “original classification” мають Президент, віце-президент, керівники майже двох десятків федеральних департаментів або особи, яким делеговані такі повноваження. ЕО 13526 проводить чітке розмежування між рівнем керівника і його правом надавати той чи інший гриф секретності. Наприклад, директор Національного управління по контролю за наркотиками має право надавати гриф секретності “Top Secret” (або будь-який гриф нижчого рівня), а міністр торгівлі може засекретити документи не вище рівня “Secret”. Усі особи, що мають право засекречувати документи, повинні проставляти на них не тільки гриф, а й свої прізвища, назви установ і посад, етап секретності (original/derivative), конкретну

дату або подію, після якої документи будуть розсекречені. Усі фахівці, що проводять засекречування інформації на етапі “original”, повинні проходити спеціальну перепідготовку щороку, на етапі “derivative” – через два роки. Встановлений термін секретності сягає 10 років, крім тих випадків коли розсекречування інформації може ідентифікувати особу, що надала її на конфіденційній основі, або інформація стосується ключових рис зброї масового знищення. Така інформація може залишатись секретною від 25 до 75 років.

Розсекречування відповідно до ЕО 13526 здійснюють установи з правами “original”. Вони можуть розсекретити документи, вилучити їх із розсекречування згідно із положеннями чинного законодавства або визначити інші установи, які мають причини залишити документи у стані секретності. Документи можуть бути розсекречені повністю або частково, не розсекречені або перед розсекречуванням відредаговані.

Виділено п'ять напрямів розсекречування. **Перший** – установа може розсекретити документи незалежно від встановленого терміну секретності, якщо причини перебування документу у секретному стані відпадуть. **Другий** – документ може бути розсекречений за рішенням Міжвідомчої апеляційної комісії (ISCAP), якщо дві установи оскаржують його секретність. **Третій** – секретні документи, з дня створення яких минуло 25 років, розсекречуються автоматично на підставі “automatic declassification”. Проте в ЕО 13526 перелічено дев'ять винятків, відповідно до яких установи можуть вилучити документи з автоматичного розсекречування, якщо розсекречення: 1) ідентифікує особу, що була джерелом конфіденційних розвідувальних даних, встановить її зв'язок з розвідками або спецслужбами іноземних держав чи міжнародних організацій, або розсекречування погіршить ефективність розвідметодів, що використовуються нині чи знаходяться на стадії розробки; 2) розкриє інформацію, яка зможе сприяти розробці, виробництву та використанню зброї масового знищення; 3) нанесе шкоду криптографічним системам США; 4) перешкоджатиме розробці нових технологій зброї; 5) розкриє назви, номери, оперативні і тактичні елементи нових воєнних планів США; 6) сприятиме погіршенню міжнародних відносин та дипломатичних стосунків США; 7) погіршить захист Президента, віце-Президента та інших посадових осіб; 8) зменшить готовність структур національної безпеки до реагування на надзвичайні ситуації, відкриє вразливості систем та інфраструктур національної безпеки; 9) порушить договори, міжнародні угоди, які не допускають автоматичного розсекречування документів через 25 років. **Четвертий** – установа, яка з певних причин вважає, що документи мають залишитись засекреченими, повинна передати їх перелік на розгляд Міжвідомчої апеляційної комісії (ISCAP) і в разі позитивного рішення, перелічені документи будуть залишені засекреченими ще на термін 50 років, після чого вони

підпадуть під систематичний перегляд для розсекречування “systematic declassification”. Щоб залишити ці документи і через 50 років в стані секретності, установа знов повинна буде подати новий запит до ISCAP. **П’ятий** – документи можуть бути розсекречені на запит представника громадськості (“mandatory declassification review”), поданий відповідно до Закону про свободу інформації (FOIA). У цьому випадку орган влади з правами “original”, що засекретив запитовані документи, повинен оцінити, наскільки вони відповідають умовам продовження періоду секретності. Певні категорії документів звільнені від розсекречування за запитами громадськості. До них належать документи, секретність яких визначена Президентом або віце-президентом, спогади розвідників тощо.

ЕО 13526 у складі Національного архіву і Адміністрації документації (NARA) заснував новий орган – **Національний центр розсекречування** (National Declassification Center (NDC)). Фактично центр працював у складі NARA вже з 2006 року. Він був заснований з метою зменшення значної кількості секретних документів, переданих до Національного архіву і не розсекречених до цього департаментами і установами. Згідно з ЕО 13526, директор центру призначається Архівістом США за погодженням з керівниками основних департаментів, що створюють секретні документи. Штат центру складається із 75 осіб. На момент виходу ЕО 13526 співробітники центру підрахували, що у фондах Національного архіву зберігається 418 мільйонів аркушів документів більш ніж 25-річної давнини, переданих установами до архіву без розсекречування. Меморандум від 29 грудня 2009 р., що супроводжував ЕО 13526, поставив перед центром та керівниками цих відомств завдання ліквідувати відставання у розсекречування до 31 грудня 2013 р.

ЕО 13526 встановив базові стандарти для допуску осіб до роботи з секретною інформацією; затвердив умови розповсюдження інформації від установи з правами “original” до інших установ, надав ISOO право видавати обов’язкові правила для захисту, зберігання, розповсюдження, передачі, знищення і обліку секретних документів. Також ISOO мав розробляти стандарти освітніх програм та програм самоконтролю для співробітників тих установ, що працюють із секретною інформацією. На виконання положень ЕО 13526 28 червня 2010 р. ISOO оприлюднив у Федеральному реєстрі Правила засекречування та розсекречування документів “**Classified National Security Information; Final Rule**”¹³⁴.

7 жовтня 2010 р. Б.Обама підписав закон Конгресу “**The Reducing Over-Classification Act**”¹³⁵ (закон Про зменшення надмірного засекречування документів, H.R. 553), направлений на зменшення кількості секретної інформації у федеральних органах, сприяння обміну інформацією між ними та розвитку освітніх програм. Причиною цього було невдале розслідування терористичних атак 11 вересня 2011 р.,

коли фактично був порушений обмін інформацією між різними установами, що унеможливило швидкий і успішний розгляд справи. У зв'язку із прийняттям цього закону 18 серпня 2010 р. Б.Обама підписав EO 13549¹³⁶, спрямований на заснування Національної програми з охорони і обігу секретної інформації про національну безпеку “Classified National Security Information Program”. Програма передбачала удосконалення зберігання та керування доступом до секретної інформації федеральних органів влади урядів штатів та органів і установ місцевих, племінних та приватних секторів.

Результатом політики Б.Обами у галузі розсекречування стало відкриття громадськості ряду важливих комплексів документів. Так, у травні 2009 р. в Національному архіві було розсекречено 150 кубічних футів документів Національної комісії з розслідування терористичних атак на Сполучені Штати (the National Commission on Terrorist Attacks upon the United States, Комісія 9/11), що становило 35 % усіх текстових матеріалів, зібраних у ході розслідування. Розсекречування цих документів продовжується Національним архівом, оскільки до встановленого Комісією терміну (січень 2009 р.) обробити усі наявні секретні матеріали архів не встиг¹³⁷. Наприкінці 2009 р. Національний архів отримав першу частину так званих “А-файлів” Американської служби громадянства та імміграції. Загальна кількість А-файлів складає 53 мільйони. В них міститься інформація про історію американської імміграції з середини ХХ – до початку ХХІ ст., фотографії, особисте листування, свідоцтва про народження та шлюб, медичні документи, візи, документи про натуралізацію тощо не тільки на тих осіб, які на законних підставах іммігрували до США, але й тих, хто прибув у країну нелегально. Нарешті громадськість отримала доступ до інформації про утримання японських іммігрантів в таборах для інтернованих громадян, про життя китайців після скасування китайського “Закону про виключення”, про людей, які подали прохання на переселення родичів на підставі “Закону про імміграцію” 1924 р.¹³⁸. Того ж 2009 р. Національний центр документів з особового складу у Сент-Луїсі оголосив про розсекречення 6 мільйонів документів федеральних цивільних службовців середини 1800-х – 1951 рр. Вони стали суттєвим доповненням до вже доступної колекції 9 мільйонів справ військовослужбовців¹³⁹. Крім того, Б.Обама видав указ про зменшення контролю колишніх Президентів та членів їх сімей над документами Білого Дому, введений 1 листопада 2001 р. EO 13233 Дж. Буша¹⁴⁰.

Проте, як зазначає аналітик Конгресу К. Р. Косар, ще рано говорити про успіх чи провал політики Б.Обами. Вже виникло багато питань, що стосуються впровадження нового законодавства. Зараз федеральні департаменти і установи переглядають внутрішні інструкції, правила, довідники із засекречування та розсекречування інформації. Управлін-

ня менеджменту і бюджету зобов'язало федеральні органи влади за-сновувати групи для оцінки інформаційної безпеки, залучати до них експертів з контррозвідки, інформаційної безпеки, які зможуть внести доречні пропозиції щодо удосконалення зберігання секретних документів і їх належного розсекречування. Конгрес мав намір провести слухання щодо розгляду звітів установ із забезпечення зберігання секретної інформації. Тож процес реформування триває, і його результати можуть бути оцінені лише з часом.

Ми розглянули основні законодавчо-нормативні акти, що регулювали процеси засекречування та розсекречування документів у США з кінця XVIII ст. донині. До середини XX ст. інформаційною безпекою опікувались армія та флот Сполучених Штатів. У другій половині XX ст. засекречувати документи стали й федеральні органи влади, а регулювання цих процесів на себе перебрали Президент і деяким чином Конгрес США. Була створена величезна кількість секретних документів, на зберігання і охорону яких витрачались мільярди доларів платників податків. Важливу роль у їх розсекречуванні відіграла активна позиція американського народу, який спонукав уряд стати на шлях розсекречування і оприлюднення життєво важливої для нації інформації. Політика уряду залежала від міжнародного становища та внутрішньої ситуації в країні. Неодноразово навіть видавались укази, відповідно до яких раніше вже оприлюднені документи ставали секретними знову. Проте кожний новий указ Президента удосконалював не тільки систему засекречування, а й систему розсекречування документів. Врешті-решт в американському законодавстві, до речі на відміну від українського, з'явилась чітко прописана система розсекречування документів. Створені відповідні органи для контролю і здійснення процедур розсекречування, консультування Президента і органів влади з даних питань, розглядів запитів і апеляцій фізичних та юридичних осіб щодо розсекречування документів. Характерно, що всі ці органи (ISOO, PIDB, ISCAP, NDC) або є структурними підрозділами Національного архіву і Адміністрації документації (NARA)¹⁴¹, або до їх складу входить Архівіст США. Отже, Національний архів здійснює безпосередній вплив на процеси розсекречування документів на державному рівні, а Архівіст США є державним експертом з питань розсекречування. Безумовно, що такий підхід сприяє кращому розумінню політики уряду американським народом, відкритості і прозорості влади.

Автор не вважає, що дане дослідження є повним і закінченим. Поза увагою залишились питання засекречування і розсекречування документів у галузях науки, атомної енергетики, банківській сфері, індустріальному комплексі, ареалі досліджень космічного простору, приватному секторі тощо. Окремого висвітлення потребують права доступу Конгресу США до документів виконавчих органів влади, про-

блеми секретності документів судової гілки влади. Інтерес становлять також внутрішні інструкції органів влади, державних установ і організацій, приватних компаній із засекречування та розсекречування. Проте, можливо, що викладений в статті досвід реформування американського законодавства у цій сфері буде корисним для удосконалення роботи з розсекречування документів у нашій країні.

¹ Волкова Т. С. Федеральный закон США “О свободе информации” и архивы. // Вестник архивиста. Информационный бюллетень. – М., 1997. – № 3 (39). – С. 91–104; Волкова Т. С. Из истории формирования системы правового регулирования доступности правительственной информации в США в первой половине 1970-х годов. // Вестник архивиста. Информационный бюллетень. – № 4 (46), 1998. – С. 113–126; Волкова Т. С. Свобода информации о деятельности исполнительной власти федерального уровня в США: правовой аспект. // Отечественные архивы. – № 6. – 1998. – С. 94–101; Волкова Т. С. Свобода информации в правовом поле США (Проблемы регулирования допуска пользователей к правительственным документам) // Труды историко-архивного института. Том 35. Архивистика на рубеже веков: XX–XXI. – Москва, 2000. Научно-техническая библиотека ВНИИДАД. – С. 151–162; Волкова Т. С. Правовой режим хранения и использования Президентской документации в США (Президентские бумаги) // Отечественные архивы. Научно-практический журнал. – М., 2005. – № 2. – С. 66–81; Волкова Т.С. Президентский архив Р. Никсона: статус, хранение, состав, доступность. // Отечественные архивы. Научно-практический журнал. – М., 2006. – № 2. – С. 52–68; Быкова Л. А., Леонтьева О. Г. Организация доступа к архивным документам в США // Отечественные архивы. – № 6. – 1998. – С. 102–109; Сошников В. Е. Обеспечение доступа к первичным материалам переписей населения в архивах США // Вестник архивиста. Информационный бюллетень. – М., 1997. – № 3(39). – С. 105–111; Рысков О. И. Об основных направлениях деятельности зарубежных архивных органов в области исследования и нормативного регулирования работы с электронной документацией // Секретарское дело. – М., 2005. – № 3 (55). – С. 75–85; Рысков О. И. Вопросы управления документами в законодательстве США // Секретарское дело. Ежемесячный профессиональный журнал. – М., 2005. – № 6 (58). – С. 38–41.

² Origin of defense-information in the Army and former War Department by **Dallas Irvine**. – The National Archives and Records Service General Services Administration. – Washington, 1972. – (49 с.); Origin of defense-information in the Army and former War Department by **Dallas Irvine**. Annexes to Staff Information Paper. – The National Archives and Records Service General Services Administration. – Washington, 1972. – (105 с.); **Arvin S.Quist**. Security Classification of Information. Oak Ridge, TN, 2002. В 4-х томах // Бібліотека федерації американських вчених (<http://www.fas.org/sgp/library/quist/index.html>).

³ **Harold C. Relyea**. Security Classified and Controlled Information: History, Status, and Emerging Management Issues. February 11, 2008. CRS Report for Congress. Order Code RL33494. – (36 с.); **Jennifer K. Elsea**. Protection of National Security Information. December 26, 2006. CRS Report for Congress. Order Code RL33502. – (27 с.); **Jennifer K. Elsea**. The Protection of Classified Information: The Legal Framework. December 21, 2006. CRS Report for Congress. Order Code RS21900. – (6 с.); **Frederick M. Kaiser**. Protection of Classified Information by

Congress: Practices and Proposals. January 27, 2010. CRS Report for Congress. Order Code RS20748. – (10 с.); *Wendy R. Ginsberg*. Access to Government Information In the United States. Congressional Research Service Report for Congress prepared for Members and Committees of Congress. August 31, 2009. – (8 с.); *Kevin R. Kosar*. Classified Information Policy and Executive Order 13526. December 10, 2010. CRS Report for Congress. Order Code R41528. (22 с.); *Wendy R. Ginsberg*. Access to Government Information In the United States. August 31, 2009. CRS Report for Congress. Order Code 97–71. – (12 с.); *Gina Marie Stevens and Todd B. Tatelman*. Protection of Security-Related Information. September 27, 2006. CRS Report for Congress. Order Code RL33670. – (30 с.); *Louis Fisher*. Congressional Access to Executive Branch Information: Legislative Tools. May 17, 2001. CRS Report for Congress. Order Code RL30966. – (59 с.); *Henry A. Waxman*. Secrecy in the Bush Administration. United States House of Representatives Committee on Government Reform – Minority Staff Special Investigations Division. September 14, 2004. – (81 с.) // Library of Congress, Washington, DC.

⁴ Articles of War, Continental Congress, Art. 28, adopted June 30, 1775 by the Continental Congress // *Journals of the Continental Congress, 1774–1789*. – Vol. 2, 1775, May 10–September 20. – Library of Congress, Washington: U.S. Government Printing Office, Washington, D.C., 1905. – С. 116.

⁵ Arvin S. Quist. Security Classification of Information. Volume 1. Introduction, History and Adverse Impacts. Prepared for the Oak Ridge National Laboratory. Oak Ridge, TN, 2002. Розділ 2 “Classification in the United States prior to World War II”, підрозділ “Colonial times through the Civil War”. – С. 10.

⁶ Серед таємних комітетів Другого Континентального Конгресу перший відповідав за придбання зброї, кораблів тощо (18 вересня 1775 р.), другий – за листування з європейськими союзниками (29 листопада 1775 р., пізніше став відомий як Комітет іноземних справ).

⁷ Arvin S. Quist. Security Classification of Information ... – С. 12.

⁸ Arvin S. Quist. Security Classification of Information ... С. 12–13.

⁹ Arvin S. Quist. Security Classification of Information ... С. 13.

¹⁰ Queen’s Regulations and Orders for the Army, HMSO, London, 1868, Sect. 5, §184; Sect. 7, Part III, § 363; Sect. 29, § 1470. Такі висновки були зроблені др. Андрю Паттерсоном у його неопублікованій праці “The Beginning of Defense-Information Marking, Sterling Chemistry Laboratory, Yale University, New Haven, Conn., April 30, 1980”, матеріали якої він передав Арвину Квісту у 1989 р. У лютому 1889 р. у британській армії видано накази, що регулювали доступ до інформації з національної оборони (“Orders to Regulate Admission to the National Defences, Position-Finding Stations, and Submarine Mining and Torpedo Establishments”). Перший британський офіційний закон про захист секретів (“Official Secrets Bill”) прийнято декількома місяцями пізніше, у серпні 1889 р. Правила британської армії 1892 р. вперше використали термін “таємно” для позначення кореспонденції. У 1893 р. вже вимагалось не тільки позначати лист, а й використовувати для пересилки два конверти, на внутрішньому зазначати адресу та гриф “таємно”, а на зовнішньому тільки адресу. Британські армійські правила 1894 р. вводили грифи “таємно” та “конфіденційно”, анулювали всі інші позначки, вимагали проставляти номер на титульному аркуші або першій сторінці документа у лівому нижньому куті та серійний номер копії зверху на титулі або першій сторінці того ж документа. У 1909 р. британці вперше використали гриф “тільки для службового користування”. Королівський флот значно відставав від армії у запровадженні системи засекречування інформації та маркуванні. На флоті використовувалась велика кількість

грифів і їх формулювання були дуже довгими, наприклад, “інформація тільки для офіцерів служби Його Величності”. У 1913 р. британці запровадили єдину класифікацію інформації в армії і на флоті та встановили три грифи “таємно”, “конфіденційно”, “тільки для службового користування” // Arvin S. Quist. Security Classification of Information. – С. 14–18.

¹¹ General Order № 35 by Headquarters of the Army. Washington, April 13, 1869 // Origin of defense-information in the Army and former War Department by Dallas Irvine. Annexes to Staff Information Paper. – The National Archives and Records Service General Services Administration. – Washington, 1972. – (105 с.) – Annex A.

¹² Мова йде про військовий конфлікт США та Іспанії через Кубу 25 квітня – 12 серпня 1898 року.

¹³ General Order № 9 by Headquarters of the Army. Washington, March 1, 1897 // Origin of defense-information in the Army and former War Department by Dallas Irvine. Annexes... – Annex B.

¹⁴ General Order № 52 by War Department. Washington, August 24, 1897 // Там само. – Annex C.

¹⁵ Origin of defense-information in the Army and former War Department by Dallas Irvine. – The National Archives and Records Service General Services Administration. – Washington, 1972. – (49 с.) – С. 6–7.

¹⁶ Акт Конгресу США від 7 липня 1898 року (3 Stat. 717) був оприлюднений у General Order № 96 by War Department. – Washington, July 7, 1898 // Origin of defense-information in the Army... Annexes... – Annex D; Origin of defense-information in the Army and former War Department by Dallas Irvine. – The National Archives ... – С. 7–8.

¹⁷ The letter № 5539/5 by Chief of Artillery. Washington, October 3, 1907 // Origin of defense-information in the Army... Annexes... – Annex E.

¹⁸ Circular № 78 War Department, Washington, November 21, 1907. // Там само, Annex G. – С. 1-2.

¹⁹ Arvin S. Quist. Security Classification of Information... – С. 21.

²⁰ General Order № 36, Navy Department, Washington, D.C., August 20, 1909. // Origin of defense-information in the Army... Annexes... – Annex S.

²¹ 36 Stat. 1084-1085, March 3, 1911. Також див. Arvin S. Quist. Security Classification of Information... – С. 36.

²² General Orders № 3 “Instructions relative to the safe-keeping of military records concerning seacoast defenses”, War Department, February 16, 1912 // Origin of defense-information in the Army and former War Department by Dallas Irvine. – The National Archives and Records Service General Services Administration. – Washington, 1972. – С. 9–10.

²³ Memorandum War Department, Office of the Judge Advocate General. May 19, 1913 // Office of the Origin of defense-information in the Army... Annexes... – Annex H.

²⁴ General Orders, № 64. Headquarters, American Expeditionary Forces, France, November 21, 1917 // Office of the Origin of defense-information in the Army... Annexes... – Annex I. – С. 1–3.

²⁵ Compilation of Orders, Changes № 6. War Department, Washington, December 14, 1917 // Office of the Origin of defense-information in the Army... Annexes... – Annex K. – С. 1–3.

²⁶ Origin of defense-information in the Army and former War Department by Dallas Irvine. – The National Archives and Records Service General Services Administration. – Washington, 1972. – С. 29.

²⁷ *Arvin S. Quist. Security Classification of Information. – Volume 1. Chapter 2 “Classification in the United States prior to World War II”. – С. 25–26.*

²⁸ 40 Stat. 217, 218 (June 15, 1917), зараз кодифіковані у 18 U.S.C. §§ 793 “Gathering, transmitting or losing defense information”, 794 “Gathering or delivering defense information to aid foreign government” // Електронні ресурси: http://www.mindserpent.com/American_History/federal/US_Code/title_18/title_18_chap37.html; <http://codes.lp.findlaw.com/uscode/18/I/37/793>; <http://codes.lp.findlaw.com/uscode/18/I/37/794>.

²⁹ “Trading with the Enemy Act”. October 6, 1917. Chapter 106 “the War Powers Act of 1917” (40 Stat. L. 411) // Електронний ресурс: <http://www.conservativeusa.org/eo/1917/enemy.htm>.

³⁰ “The Foreign Intelligence Surveillance Act” 1978 р. розповсюдив дане положення закону на інформацію про ядерну зброю, військові космічні повітряні апарати або супутники, комунікації розвідувальної або криптографічної інформації, військові плани, оборонні стратегії, інші види зброї. // “The Foreign Intelligence Surveillance Act of 1978 amendments act of 2008”. – Public Law 110-261. July 10, 2008. Електронний ресурс: <http://intelligence.senate.gov/laws/pl110261.pdf>.

³¹ *Arvin S. Quist. Security Classification of Information... – Volume 1. Chapter 2 “Classification in the United States prior to World War II”. – С. 27.*

³² Excerpt from Changes United States Navy Regulations, 1920, Reprinted, 1938, with all changes up to and including № 19. // Office of the Origin of defense-information in the Army... Annexes... – Annex Q.; *Arvin S. Quist. Security Classification of Information... Volume 1. Chapter 2 “Classification in the United States prior to World War II”. – С. 29.*

³³ Там само. – Annex Q.; *Arvin S. Quist. Security Classification of Information... Volume 1. Chapter 2 “Classification in the United States prior to World War II”. – С. 33–34.*

³⁴ Army Regulations № 330-5, War Department, January 22, 1921 // Office of the Origin of defense-information in the Army... Annexes... – Annex L.; *Arvin S. Quist. Security Classification of Information... – Volume 1. Chapter 2 “Classification in the United States prior to World War II”. – С. 28–29.*

³⁵ Army Regulations № 330-5, War Department, February 12, 1935 // Office of the Origin of defense-information in the Army... Annexes... – Annex M.; *Arvin S. Quist. Security Classification of Information... – Volume 1. Chapter 2 “Classification in the United States prior to World War II”. – С. 29–31.*

³⁶ Army Regulations № 330-5, War Department, February 11, 1936 // Office of the Origin of defense-information in the Army... Annexes... – Annex N.; *Arvin S. Quist. Security Classification of Information... – Volume 1. Chapter 2 “Classification in the United States prior to World War II”. – С. 31–33.*

³⁷ *Arvin S. Quist. Security Classification of Information... – Volume 1. Chapter 2 “Classification in the United States prior to World War II”. – С. 35.*

³⁸ EO 8381 “Defining Certain Vital Military and Naval Installations and Equipment”, (Federal Register 5, 1147). March 22, 1940 // Електронний ресурс: <http://www.fas.org/irp/offdocs/eo/eo-8381.htm>.

³⁹ Act of January 12, 1938. Зараз кодифікований у 18 U.S.C. §§ 795 “Photographing and sketching defense installations”, 796 “Use of aircraft for photographing defense installations”, 797 “Publication and sale of photographs of defense installations” // Електронний ресурс: <http://law.onecle.com/uscode/18/797.html>.

⁴⁰ *Kevin R. Kosar. Security Classification Policy and Procedure: E.O. 12958, as Amended. CRS Report for Congress (Prepared for Members and Committees of*

Congress), June 4, 2009. – (12 с.) – С. 5–6 // Електронний ресурс: <http://www.fas.org/sgp/crs/secretary/R41528.pdf>.

⁴¹ EO 9182 “Consolidating Certain War Information Functions into an Office of War Information” (Federal Register 7, 4468). June 16, 1942 // Електронний ресурс: http://www.foia.cia.gov/cgi/1942/Executive_Order_9182_13_Jun_1942.pdf.

⁴² Information control and propaganda: records of the Office of War Information. Part II. Office of Policy Coordination. Series A: Propaganda and Policy Directives for Overseas Programs, 1942–1945. Edited by David H. Culbert // A Guide to the Microfilm Edition of Research collections in the social history of communication. A microfilm project of University publications of America. General Editor Thomas Cripps. – 1986. – (104 с.) – С. xi.

⁴³ To the Heads of all Departments and Agencies, Memorandum from Edward Klauber, Acting Director, Office of Waste Information, Washington, D. C., March 13, 1944.

⁴⁴ Arvin S. Quist. Security Classification of Information... – Volume 1. Chapter 3 “Classification under Executive orders”. – С. 48–49.

⁴⁵ EO 10104 “Defining Certain Vital Military and Naval Installations and Equipment as Requiring Protection Against the General Dissemination of Information Relative Thereto”, February 1, 1950. – Електронний ресурс: <http://www.fas.org/irp/offdocs/eo10104.htm>.

⁴⁶ The Secretary of Defense – глава Департаменту оборони США, the Secretary of the Army – цивільна посадова особа у Департаменті оборони, відповідальна за усі справи армії: персонал, споруди, системи озброєння, обладнання, комунікації і фінансове управління. The Secretary of the Navy – глава Департаменту військово-морського флоту США, підпорядкований Департаменту оборони. The Secretary of the Air Force – глава Департаменту військово-повітряних сил, підпорядкований Департаменту оборони.

⁴⁷ National Security Act of 1947 (Chapter 343; 61 Stat. 496; approved July 26, 1947) as amended through P. L. 110–53, Enacted August 3, 2007 // Електронний ресурс: <http://intelligence.senate.gov/nsaact1947.pdf> (97 с.) – С. 66–87.

⁴⁸ **Управління Національної геопросторової розвідки** (the National Geospatial-Intelligence Agency, GEOINT) створене у 2003 р., правонаступник the National Imagery and Mapping Agency (NIMA), створеного у 1996 р. Отримало у спадок ще й документацію the National Photographic Interpretation Center of the Central Intelligence Agency (NPIC). Збирає, досліджує, аналізує геопросторову інформацію та дані про діяльність людства на Землі. Відоме своїми проектами у Косово, ліквідацією наслідків урагану Катріна, розслідуванням трагедії 11 вересня 2001 р., організацією штурму помешкання Осамі бін Ладена у Пакистані 1 травня 2011 р. Офіційний веб-сайт: <https://www1.nga.mil/Pages/default.aspx>. **Національне управління розвідки** (The National Reconnaissance Office) – одне з 16 розвідувальних управлінь, офіційно засновано у вересні 1961 р. як секретне управління Департаменту оборони. У вересні 1992 р. його діяльність розсекречена. До його функцій входять: моніторинг розвитку зброї масового знищення, відслідковування міжнародних терористів, наркоторговців, кримінальних організацій, розвиток високоточного наведення цілей і оцінка ушкоджень від бомбових ударів, сприяння міжнародним операціям з підтримки миру і надання гуманітарної допомоги, оцінка впливу природних катастроф, таких як землетруси, повінь, цунамі та пожежі. (Офіційний веб-сайт: <http://www.nro.gov/about/index.html>). **Управління Національної безпеки** (the National Security Agency/Central Security Service) створене у 1972 р. Унікальна агенція, яка збирає, аналізує зашифровану криптографами ін-

формацію і готує на її базі інформаційні повідомлення для уряду США, розвідувальних управлінь, Департаменту оборони тощо. Відома своїм проектом VENONA з виявлення радянських шпигунів на території Сполучених Штатів (хоча сам проект був розпочатий ще 1943 р. Army's Signal Intelligence Service, завершений у 1995 р.), та своїми діями під час Кубинської ракетної кризи у жовтні 1962 р. (Офіційний веб-сайт: <http://www.nsa.gov/about/index.shtml>). **Управління військової розвідки** (the Defense Intelligence Agency) підпорядковане Департаменту оборони, об'єднує більше 16,5 тисяч військових і цивільних службовців, що працюють в Аналітичному центрі військової розвідки у Вашингтоні (D.C.), Національному центрі медичної розвідки у Фредеріку (Maryland), підрозділі аналізу використання розвідувальних засобів у Шарлотсвіллі (Virginia), ракетно-космічному розвідувальному центрі у Хантсвіллі (Alabama) та інших структурах. Вони планують, керують та здійснюють розвідувальні операції у мирний час, під час криз і воєнних конфліктів по усьому світу. (Офіційний веб-сайт: <http://www.dia.mil>).

⁴⁹ "The Internal Security Act" (50 USC Chapter 23). September 12, 1950. Електронний ресурс: <http://uscode.house.gov/download/pls/50C23.txt>.

⁵⁰ Marc Patenaude. The McCarran Internal Security Act, 1950–2005: Civil Liberties Versus National Security. A Thesis Submitted to the Graduate Faculty of the Louisiana State University and Agricultural and Mechanical College in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Arts in the Department of History. May 2006. (86 с.) Електронний ресурс: http://etd.lsu.edu/docs/available/etd-04072006-093608/unrestricted/Patenaude_thesis.pdf. – С. 24–54.

⁵¹ Nuclear Regulatory Legislation. 111th Congress; 2nd Session. January 2011. Office of the General Counsel U.S. Nuclear Regulatory Commission Washington, DC 20555-0001. – Vol. 1, № 9 // Електронний ресурс: <http://www.nrc.gov/reading-rm/doc-collections/nuregs/staff/sr0980/v1/sr0980v1.pdf>.

⁵² EO 10290 "Regulations Establishing Minimum Standards for the Classification, Transmission, and Handling, by Departments and Agencies of the Executive Branch, of Official Information Which Requires Safeguarding in the Interest of the Security of the United States". September 24, 1951. – Електронний ресурс: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=78426#axzz1is6pXN3G>.

⁵³ EO 10501 "Safeguarding Official Information in the Interests of the Defense of the United States". November 5, 1953. – Електронний ресурс: <http://www.fas.org/irp/offdocs/eo10501.htm>.

⁵⁴ McCrann Grace-Ellen. An Examination of the Conditions Surrounding the Passage of The 1966 U.S. Freedom of Information Act. // Open Government: a journal on Freedom of Information. – Vol. 3. – № 1 (April 24, 2007). – Електронний ресурс: <http://www.opengovjournal.org/issue/view/80> – С. 7.

⁵⁵ EO 10816 "Amendment of Executive Order No.10501 of November 5, 1953, Relating to Safeguarding Official Information in the Interests of the Defense of the United States". May 7, 1959. – Електронний ресурс: <http://www.fas.org/irp/offdocs/eo/eo-10816.htm>.

⁵⁶ EO 10901 "Amendment of Executive Order 10501, Relating to Safeguarding Official Information in the Interests of the Defense of the United States". January 9, 1961. – Електронний ресурс: http://en.wikisource.org/wiki/Executive_Order_10901.

⁵⁷ McCrann Grace-Ellen. An Examination of the Conditions Surrounding the Passage of The 1966 U.S. Freedom of Information Act... – С. 4.

⁵⁸ EO 10964 "Amendment of Executive Order No.10501 Entitled "Safeguarding Official Information in the Interests of the Defense of the United States". Sep-

tember 20, 1961. – Електронний ресурс: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=58902#axzz1is6pXN3G>.

⁵⁹ EO 10985 “Amendment of EO No. 10501 relating to safeguarding official Information in the interests of the defense of the United States”. January 12, 1962. – <http://www.fas.org/irp/offdocs/EO10985.htm>; EO 11097 “Amendment of EO No.10501 relating to safeguarding official Information in the interests of the defense of the United States”. February 28, 1963. – Електронний ресурс: <http://www.fas.org/irp/offdocs/EO11097.htm>.

⁶⁰ *McCraun Grace-Ellen*. An Examination of the Conditions Surrounding the Passage of The 1966 U.S. Freedom of Information Act... – С. 8–9.

⁶¹ *John J. Mitchell*. Government secrecy in theory and practice “Rules and regulations” as an autonomous screen // *Columbia Law Review*. – Vol. 58. – № 2 (February, 1958). – С. 199–210.

⁶² *McCraun Grace-Ellen*. An Examination of the Conditions Surrounding the Passage of The 1966 U.S. Freedom of Information Act... – С. 2–3.

⁶³ “Federal Administrative Procedure Act” (Pub. L. 79–404, 60 Stat. 237, enacted June 11, 1946). Електронний ресурс: http://biotech.law.lsu.edu/Courses/study_aids/adlaw/

⁶⁴ *Wendy R. Ginsberg*. Access to Government Information In the United States. Congressional Research Service Report for Congress prepared for Members and Committees of Congress. August 31, 2009. – Library of Congress, Washington, DC. – (8 с.) – С. 1.

⁶⁵ “**The Electronic Freedom of Information Act Amendments**” (November 1, 1996 (E-FOIA)) зобов’язував усі установи, що ведуть свої документи в електронних форматах, надати до них доступ станом на 1 листопада 1996 р. та після цієї дати. Установи також повинні організувати у себе роботу електронних читальних залів, в яких забезпечити громадянам доступ до документів в електронних форматах // *The Freedom of Information Act 5 U.S.C. § 552, As Amended By Public Law No. 104–231, 110 Stat. 3048* Електронний ресурс: http://www.justice.gov/oip/foia_updates/Vol_XVII_4/page2.htm;

“**The Intelligence Authorization Act**” (November 14, 2002) вніс зміни до Закону “Про свободу інформації” під назвою “Prohibition on Compliance with Requests for Information Submitted by Foreign Governments” (Заборона надання інформації за запитом іноземних урядів) і встановив заборону на надання інформації за запитами, надісланими іноземними урядами відповідно до закону “Про свободу інформації”. Як результат такі розвідувальні управління США, як ЦРУ, Управління національної безпеки, Управління військової розвідки, Національне управління картографічних та фотовідеоматеріалів (діяло у 1996–2003 рр.), Національне управління розвідки, розвідувальні управління Департаменту оборони, розвідувальні підрозділи армії, флоту, військово-повітряних сил, морського корпусу, ФБР, департаменти фінансів, енергетики, берегової охорони, внутрішньої безпеки, бюро розвідки та досліджень Державного департаменту тощо не можуть розсекречувати свої документи для виконання запитів іноземних урядів // Електронний ресурс: <http://www.justice.gov/oip/foiapost/2002foiapost38.htm>

⁶⁶ “**The Freedom of Information Act**” (FOIA) // *Basic Laws and Authorities of the National Archives and Records Administration*. – Washington, D.C.: NARA, 2000. – С. A-37 – A-43.

⁶⁷ EO 11652 “Classification and Declassification of National Security Information”. March 8, 1972. // Електронний ресурс: <http://www.fas.org/irp/offdocs/eo/eo-11652.htm>

⁶⁸ Statement on Establishing a New System for Classification and Declassification of Government Documents Relating to National Security. (EO 11652) March 8, 1972; Memorandums About Acceleration of Publication of “Foreign Relations of the United States” Series. March 8, 1972 // Електронний ресурс: <http://www.fas.org/irp/offdocs/eo/eo-11652.htm>

⁶⁹ “Federal Advisory Committee Act”, October 6, 1972. Електронний ресурс: http://www.gsa.gov/graphics/ogp/without_annotations_R2G-b4T_0Z5RDZ-i34K-pR.pdf

⁷⁰ “The Privacy Act” (5 U.S.C. § 552a), December 31, 1974. Електронний ресурс: <http://www.justice.gov/opcl/privstat.htm>

⁷¹ Кабочкина Т. С. Федеральные центры документации США. История, современный опыт // Отечественные архивы. Научно-теоретический и научно-практический журнал. – М., 1992. – № 6. – С. 92–100 (С. 97–98).

⁷² “The Government in the Sunshine Act” (Pub.L. 94-409, 90 Stat. 1241, 5 U.S.C. § 552b), September 13, 1976 // Електронний ресурс: http://www.gsa.gov/graphics/ogp/SunshineAct_R2B-x3-g_0Z5RDZ-i34K-pR.pdf

⁷³ EO 12065 “National Security Information”, June 28, 1978 (43 F.R. 28949), as amended by EO 12148, July 20, 1979 (44 F.R. 43239); EO 12163, September 29, 1979 (44 F.R. 56673), which related to classification and declassification of national security information and material // Електронний ресурс: <http://www.fas.org/irp/offdocs/eo/eo-12065.htm>

⁷⁴ Див. офіційний веб-сайт Information Security Oversight office (ISOO): <http://www.archives.gov/isoo/about/>. ISOO замінив the Interagency Classification Review Committee (ICRC), утворений відповідно до EO 11652 “Classification and Declassification of National Security Information and Material” (підписаний Президентом Р. Ніксоном 1972 р.).

⁷⁵ На офіційному веб-сайті ISOO представлені звіти за період з 1979 р. по 2010 р. включно. Кожен звіт містить аналітичну інформацію та цифрові показники з засекречування та розсекречування документів, загальні та у розрізі установ, які здійснюють відповідну діяльність. Інформація про розсекречування документів представлена відповідно до чотирьох програм з розсекречення: автоматичне розсекречення (automatic declassification), систематичне розсекречення (systematic declassification review), дискретне розсекречення (discretionary declassification review), розсекречення за запитом (mandatory declassification review) // Офіційний веб-сайт ISOO: <http://www.archives.gov/isoo/reports/index.html>

⁷⁶ EO 12356 “National Security Information”, April 2, 1982 // Електронний ресурс: <http://www.fas.org/irp/offdocs/eo12356.htm>

⁷⁷ James David. Two Steps Forward, One Step Back: Mixed Progress Under the Automatic/Systematic Declassification Review Program. // The American Archivist. – Volume 70. – № 2. – 2007 (winter). – С. 225–226.

⁷⁸ “President John F. Kennedy Assassination Records Collection Act” (44 U.S.C. §2107) // Basic Laws and Authorities of the National Archives and Records Administration. – Washington, D.C.: NARA, 2000. – (С. 15–26). – С.16.

⁷⁹ Final Report of the Assassination Records Review Board. September 30, 1998. – Washington, ARRB, 1998. – (205 с.) // Електронний ресурс: http://history-matters.com/archive/jfk/arrb/report/html/arrb_fin_004.htm.

⁸⁰ “Nazi War Crimes Disclosure Act” (5 U.S.C. 522 note) // Basic Laws and Authorities of the National Archives and Records Administration. – Washington, D.C.: NARA, 2000. – С. 49–51.

⁸¹ Implementation of the Nazi War Crimes Disclosure Act. An Interim Report to Congress. October 27, 1999 // Електронний ресурс: <http://www.archives.gov/iwg/reports/nazi-war-crimes-interim-report-october-1999/>

⁸² “Japanese Imperial Government Disclosure Act” (P.L. 106-567). December 6, 2000 // Електронний ресурс: <http://www.archives.gov/iwg/about/iwg-title-8.html>

⁸³ Implementation of the Japanese Imperial Government Disclosure Act and the Japanese War Crimes Provisions of the Nazi War Crimes Disclosure Act An Interim Report to Congress. January 2002 // Електронний ресурс: <http://www.archives.gov/iwg/reports/japanese-interim-report-march-2002-1.html#status>

⁸⁴ *James David*. Two Steps Forward, One Step Back: Mixed Progress Under the Automatic/Systematic Declassification Review Program // *The American Archivist*. – Volume 70. – № 2. – 2007 (winter). – С. 226.

⁸⁵ Nazi War Crimes and Japanese Imperial Government Records Interagency Working Group Final Report to the United States Congress. Published April 2007 // Електронний ресурс: <http://www.archives.gov/iwg/reports/final-report-2007.pdf>. – 139 с.

⁸⁶ Там само. – С. 43, 77.

⁸⁷ Там само. – С. xi–xiii, 77.

⁸⁸ Там само. – С. 77–80.

⁸⁹ EO 12937 “Declassification of Selected Records Within the National Archives of the United States”, November 10, 1994 // Електронний ресурс: <http://www.fas.org/sgp/clinton/eo12937.html>

⁹⁰ EO 12951 “Release of Imagery Acquired by Space-Based National Intelligence Reconnaissance Systems”, February 22, 1995 // Електронний ресурс: <http://www.fas.org/sgp/clinton/eo12951.html>

⁹¹ *James David*. Two Steps Forward, One Step Back: Mixed Progress Under the Automatic/Systematic Declassification Review Program // *The American Archivist*. – Volume 70. – № 2. – 2007 (winter). – С. 226.

⁹² EO 12958 “Classified National Security Information”, April 17, 1995 // Basic Laws and Authorities of the National Archives and Records Administration. – Washington, D.C.: NARA, 2000. – С. A-9 – A-25.

⁹³ *Arvin S. Quist*. Security Classification of Information. Oak Ridge Classification Associates, LLC, 2002. – Volume 1. Chapter 3 “Classification under Executive orders”. – С. 68.

⁹⁴ *James David*. Two Steps Forward, One Step Back: Mixed Progress Under the Automatic/Systematic Declassification Review Program // *The American Archivist*. – Volume 70. – № 2. – 2007 (winter). – С. 233, 235–236.

⁹⁵ Там само.

⁹⁶ EO 13142 “Amendment to Executive Order 12958 – Classified National Security Information”, November 19, 1999 // Basic Laws and Authorities of the National Archives and Records Administration. – Washington, D.C.: NARA, 2000. – С. A-26.

⁹⁷ EO 12968 “Access to Classified Information”, August 2, 1995 // Basic Laws and Authorities of the National Archives and Records Administration. – Washington, D.C.: NARA, 2000. – С. A-27 – A-34.

⁹⁸ “Public Interest Declassification Act” (P.L. 106-567, title VII, 114 Stat. 2856). December 27, 2000. // Електронний ресурс: <http://www.archives.gov/pidb/public-law-106-567.pdf>. Незначні зміни до повноважень Комісії внесені Section 1102 “the Intelligence Reform and Terrorism Prevention Act” (закон Про реформу

розвідувальних органів і попередження тероризму), прийнятий Конгресом 17 грудня 2004 р. Електронний ресурс: <http://www.nctc.gov/docs/irtpa.pdf>

⁹⁹ “Uniting and Strengthening America by Providing Appropriate Tools Required to Intercept and Obstruct Terrorism (USA PATRIOT) Act of 2001” (Public Law 107–56). October 26, 2001 // Електронний ресурс: <http://www.gpo.gov/fdsys/pkg/PLAW-107publ56/pdf/PLAW-107publ56.pdf>

¹⁰⁰ EO 13292 “Further amendment to Executive Order 12958, as amended, Classified National Security Information”. March 25, 2003 // Електронний ресурс: <http://www.fas.org/sgp/bush/eoamend.html>

¹⁰¹ *Rep. Henry A. Waxman*. Secrecy in the Bush Administration. United States House of Representatives Committee on Government Reform – Minority Staff Special Investigations Division. September 14, 2004. (81 с.) – С. vii–viii // Електронний ресурс: <http://www.fas.org/sgp/library/waxman.pdf>

¹⁰² Дивись офіційний веб-сайт The National Commission on Terrorist Attacks upon the United States: <http://www.9-11commission.gov>

¹⁰³ “The Presidential Records Act” (44 U.S.C. Chapter 22) // Basic Laws and Authorities of the National Archives and Records Administration. – Washington, D.C.: NARA, 2000. – С. 32–35.

¹⁰⁴ Президент Р. Рейган у 1989 р. підписав EO 12667, який дозволив чинному та колишнім Президентам переглядати їх документи через 12 років після того, як вони залишили Білий Дім // Martha Joynt Kumar. Executive Order 13233 Further Implementation of the Presidential Records Act // Presidential Studies Quarterly. Center for the Study of the Presidency and Congress. – Vol. 32, № 1, March 2002. – С. 194–209.

¹⁰⁵ EO 13233 “Further Implementation of the Presidential Records Act”, November 1, 2001 // Електронний ресурс: <http://www.fas.org/irp/offdocs/eo/eo-13233.htm>

¹⁰⁶ Court Rules Delay in Release of Presidential Papers is Illegal. October 1, 2007 // Електронний ресурс: <http://www.gwu.edu/~nsarchiv/news/20071001/index.htm>

¹⁰⁷ *Rep. Henry A. Waxman*. Secrecy in the Bush Administration. United States House of Representatives Committee on Government Reform – Minority Staff Special Investigations Division. September 14, 2004. (81 с.) – С. 4–6.

¹⁰⁸ Там само. – С. 7–8.

¹⁰⁹ “Critical Infrastructure Information Act of 2002 (CIIA)” (Title II, Part B of the Homeland Security Act, Pub. L. No. 107–296). November 25, 2002 // Електронний ресурс: <http://law.justia.com/cfr/title06/6-1.0.1.1.9.html>

¹¹⁰ *Gina Maria Stevens*. Homeland Security Act of 2002: Critical Infrastructure Information Act. Report for Congress. February 28, 2003. Order Code RL31762 // Congressional Research Service. The Library of Congress. (16 с.)

¹¹¹ *Rep. Henry A. Waxman*. Secrecy in the Bush Administration. United States House of Representatives Committee on Government Reform – Minority Staff Special Investigations Division. September 14, 2004. (81 с.) – С. 11.

¹¹² The FY 1993 Report to the President is to examine the information security program under E.O. 12356. March 1, 1994. Information Security Oversight Office. Washington, DC. (38 с.) // Електронний ресурс: <http://www.archives.gov/isoo/reports/1993-annual-report.pdf>. – Summary of FY 1993 Program Activity.

¹¹³ The FY 1994 Report to the President is to examine the security classification program under E.O. 12356. May 31, 1995. Information Security Oversight Office. Washington, DC. (59 с.) // Електронний ресурс: <http://www.archives.gov/isoo/reports/1994-annual-report.pdf>. – Summary of FY 1994 Program Activity.

¹¹⁴ The “Fiscal Year 1995 Report to the President” is the last to examine the security classification program under Executive Order 12356. September 16, 1996. Information Security Oversight Office. Washington, DC. (31 с.) // Электронний ресурс: <http://www.archives.gov/isoo/reports/1995-annual-report.pdf>. – Summary of FY 1995 Program Activity.

¹¹⁵ The fiscal year 1996 Report to the President under Executive Order 12958. Information Security Oversight Office. Washington, DC. (37 с.) // Электронний ресурс: <http://www.archives.gov/isoo/reports/1996-annual-report.pdf>. – Summary of FY 1996 Program Activity.

¹¹⁶ The fiscal year 1997 Report to the President under Executive Order 12958. Information Security Oversight Office. August 31, 1998. Washington, DC. (39 с.) // Электронний ресурс: <http://www.archives.gov/isoo/reports/1997-annual-report.pdf>. – Summary of FY 1997 Program Activity.

¹¹⁷ The fiscal year 1998 Report to the President under Executive Order 12958. Information Security Oversight Office. August 31, 1999. Washington, DC. (40 с.) // Электронний ресурс: <http://www.archives.gov/isoo/reports/1998-annual-report.pdf>. – Summary of FY 1998 Program Activity.

¹¹⁸ The fiscal year 1999 Report to the President under Executive Order 12958. Information Security Oversight Office. Washington, DC. (37 с.) // Электронний ресурс: <http://www.archives.gov/isoo/reports/1999-annual-report.pdf>. – Summary of FY 1999 Program Activity.

¹¹⁹ The fiscal year 2000 Report to the President under Executive Order 12958. Information Security Oversight Office. September 17, 2001. Washington, DC. (28 с.) // Электронний ресурс: <http://www.archives.gov/isoo/reports/2000-annual-report.pdf>. – Summary of FY 2000 Program Activity.

¹²⁰ The fiscal year 2001 Report to the President under Executive Order 12958. Information Security Oversight Office. September 20, 2002. Washington, DC. (24 с.) // Электронний ресурс: <http://www.archives.gov/isoo/reports/2001-annual-report.pdf>. – Summary of FY 2001 Program Activity.

¹²¹ The fiscal year 2002 Report to the President under Executive Order 12958. Information Security Oversight Office. Washington, DC. (60 с.) // Электронний ресурс: <http://www.archives.gov/isoo/reports/2002-annual-report.pdf>. – Summary of FY 2002 Program Activity.

¹²² The fiscal year 2003 Report to the President under Executive Order 12958 as amended on March 25, 2003. Information Security Oversight Office. March 25, 2004. Washington, DC. (29 с.) // Электронний ресурс: <http://www.archives.gov/isoo/reports/2003-annual-report.pdf>. – Summary of FY 2003 Program Activity.

¹²³ The fiscal year 2004 Report to the President under Executive Order 12958 as amended on March 25, 2003. Information Security Oversight Office. March 31, 2005. Washington, DC. (36 с.) // Электронний ресурс: <http://www.archives.gov/isoo/reports/2004-annual-report.pdf>. – Summary of FY 2004 Program Activity.

¹²⁴ The fiscal year 2005 Report to the President under Executive Order 12958 as amended on March 25, 2003. Information Security Oversight Office. March 25, 2006. Washington, DC. (32 с.) // Электронний ресурс: <http://www.archives.gov/isoo/reports/2005-annual-report.pdf>. – Summary of FY 2005 Program Activity.

¹²⁵ The fiscal year 2006 Report to the President under Executive Order 12958 as amended on March 25, 2003. Information Security Oversight Office. March 31, 2007. Washington, DC. (36 с.) // Электронний ресурс: <http://www.archives.gov/isoo/reports/2006-annual-report.pdf>. – Summary of FY 2006 Program Activity.

¹²⁶ The fiscal year 2007 Report to the President under Executive Order 12958 as amended on March 25, 2003. Information Security Oversight Office. May 30,

2008. Washington, DC. (36 с.) // Електронний ресурс: <http://www.archives.gov/isoo/reports/2007-annual-report.pdf>. – Summary of FY 2007 Program Activity.

¹²⁷ The fiscal year 2008 Report to the President under Executive Order 12958 as amended on March 25, 2003. Information Security Oversight Office. January 12, 2009. Washington, DC. (32 с.) // Електронний ресурс: <http://www.archives.gov/isoo/reports/2008-annual-report.pdf>. – Summary of FY 2008 Program Activity.

¹²⁸ The fiscal year 2009 Report to the President under Executive Order 12958 as amended on March 25, 2003. Information Security Oversight Office. March 31, 2010. Washington, DC. (32 с.) // Електронний ресурс: <http://www.archives.gov/isoo/reports/2009-annual-report.pdf>. – Summary of FY 2009 Program Activity.

¹²⁹ The fiscal year 2010 Report to the President under Executive Order 113526. Information Security Oversight Office. April 15, 2011. Washington, DC. (32 с.) // Електронний ресурс: <http://www.archives.gov/isoo/reports/2010-annual-report.pdf>. – Summary of FY 2010 Program Activity.

¹³⁰ Відомості про щорічні витрати на засекречування і розсекречування інформації не доступні громадськості США. ISOO щорічно публікує у своїх звітах Президенту суми втрат на політику засекречування, проте ці суми, як вказує аналітик Конгресу К.Р.Косар, взяті зі звітів цих установ, які не перевіряються ISOO. Також звіти ISOO не містять даних щодо витрат ЦРУ, Управління військової розвідки, офісу Директора національної розвідки та інших розвідувальних структур // *Kevin R. Kosar*. Classified Information Policy and Executive Order 13526. Congressional Research Service Report for Congress. December 10, 2010. (22 с.) // Електронний ресурс: <http://www.fas.org/sgp/crs/secrecy/R41528.pdf>

¹³¹ Memorandum for the heads of executive departments and agencies “Classified Information and Controlled Unclassified Information”. May 27, 2009. // Електронний ресурс: <http://www.whitehouse.gov/the-press-office/presidential-memorandum-classified-information-and-controlled-unclassified-informat>.

¹³² Memorandum for the Heads of Executive Departments and Agencies “Implementation of the Executive Order, “Classified National Security Information” of December 29, 2009 // *Federal Register*. – Vol. 75, № 2. – Tuesday, January 5, 2010. – Presidential Documents. – С. 733–734.

¹³³ EO 13526 “Classified National Security Information”. December 29, 2009. // Електронний ресурс: <http://www.whitehouse.gov/the-press-office/executive-order-classified-national-security-information>

¹³⁴ “Classified National Security Information; Final Rule” (32 CFR Parts 2001 and 2003) (28 с.) // *Federal Register*. – Vol. 75, № 123. Monday, June 28, 2010. Rules and Regulations. – С. 37254–37280.

¹³⁵ “The Reducing Over-Classification Act”. January 5, 2010 // Електронний ресурс: http://frwebgate.access.gpo.gov/cgi-bin/getdoc.cgi?dbname=111_cong_bills&docid=f:h553enr.txt.pdf

¹³⁶ EO 13549 “Classified National Security Information Programs for State, Local, Tribal, and Private Sector Entities”. August 18, 2010 // Електронний ресурс: <http://www.whitehouse.gov/the-press-office/2010/08/18/executive-order-classified-national-security-information-programs-state>

¹³⁷ NARA Opens 9/11 Commission Records // *Informational Management*. An ARMA International Publication. – USA. – March/April 2009. – Vol. 43. – № 2. – С. 7.

¹³⁸ Immigrant Files to Become Permanent at NARA // *Information Management*. An ARMA International Publication. – USA. – September/October 2009. – Vol. 43. – № 5. – С. 19.

¹³⁹ NPRS Opens Six Million Personnel Records // Information Management. An ARMA International Publication. – USA. – September/October 2009. – Vol. 43. – № 5. – С. 19.

¹⁴⁰ EO 13489 “ Presidential Records”. January 21, 2009 // Електронний ресурс: <http://www.whitehouse.gov/the-press-office/presidential-records>

¹⁴¹ Історія і структура Національного архіву США і Адміністрації документації (NARA) висвітлена автором у попередніх публікаціях. Див.: *Левченко Л. Л.* До історії створення Національного архіву Сполучених Штатів Америки // Архіви України. Науково-практичний журнал. – К., 2009. – Випуск 6 (266): листопад–грудень. – С. 227–250; *Левченко Л. Л.* До історії створення Національного архіву Сполучених Штатів Америки (Закінчення) // Архіви України. Науково-практичний журнал. – К., 2010. – Випуск 1 (267): січень–березень. – С. 141–161.

Автор статті на базі законодавчих актів Конгреса США, указів Президента США, постановлений військового командування армії і флоту Соединенных Штатов аналізує процеси засекречивання і рассекречивання документів в федеральних органах влади Соединенных Штатов з кінця XVIII століття до наших днів. На основі звітів органів виконавчої влади, уповноважених збирати інформацію про реалізацію політики уряду США в цьому питанні, проаналізовані цифрові показники співвідношення секретних і рассекречених документів в кінці XX – початку XXI століття. Охарактеризовані функції і діяльність комітетів, комісій і інших органів, відповідальних за реалізацію політики уряду США в питанні рассекречивання документів.

Ключевые слова: рассекречивание документов в США; секретные документы в США; грифы секретности документов в США; режимы доступа к секретным документам в США; политика правительства США в рассекречивании и засекречивании документов; законодательство США в области рассекречивания документов; указы Президента США в области рассекречивания документов; Национальный центр рассекречивания документов в США.

The author of article analyzes the processes of classification and declassification the United States federal authorities' documents, by using Acts of the United States Congress, Executive Orders of the President and General Orders of the United States army and navy administration, since late 18 century till today. Based on the reports of executive authorities, accredited to collect information on the U.S. government policy realization, there have been analyzed numerical indicators ratio of classified and declassified documentation in late 20 – early 21 century. Functions and activities of the committees, commissions and other bodies responsible for implementation of the U.S. government policy in a field of documents declassification have been characterized.

Keywords: documents declassification in the U.S.; secret documentation of the United States; secret vultures of the U.S. documents; access regime to classified documents in the U.S.; the U.S. policy in a field of documents classification and declassification; U.S. law in a sphere of documents declassification; proclamations of the United States President on documents declassification; National Declassification Center.

КТО ПОКАЖЕТ ДОКУМЕНТЫ “МАТЕРЯМ ПЛОЩАДИ МАЯ”?

Мой визит в Гавану по приглашению Национального архива Республики Куба дал возможность не только подписать важное для обеих сторон соглашение о межведомственном сотрудничестве, но и посмотреть на ряд наших проблем как бы со стороны. Я много общалась с кубинскими архивистами по поводу общих профессиональных вопросов, в том числе открытости

архивов, и меня особо поразила история, рассказанная директором Национального архива Мартой Ферриоль Марченой о трагедии “матерей площади Мая”, ставшей общей болью для всей Латинской Америки.

В годы правления в Аргентине правой диктатуры было похищено и убито около 30 тысяч противников режима или просто людей, которых сочли нелояльными. 30 апреля 1977 г. в Буэнос-Айресе на площади Мая напротив здания правительства собрались несколько матерей и потребовали сообщить о судьбе своих пропавших детей. Вскоре инициатор собрания Асусена Вильяфлор была зверски убита, но это не остановило отчаявшихся женщин. Они начали собираться на площади каждый четверг, и никакие репрессии не могли остановить это движение, символом которого стала белая пеленка.

Уже давно нет в Аргентине диктатуры, многие инициаторы преступлений против собственного народа и рядовые исполнители осуждены и находятся в заключении. Но до сих пор “матери площади Мая” не могут получить доступ к ряду архивных документов госдепартамента и ЦРУ относительно тайных похищений в Аргентине. Не будем рассуждать, по каким причинам Вашингтон отказывается предоставить документы, которые смогли бы прояснить судьбу многих погибших в годы военной диктатуры (латиноамериканцы уверены, что это объясняется проводившейся в 70-х гг. ЦРУ операцией “Кондор” по передаче аргентинской диктатуре списков коммунистов и сторонников левых убеждений), но факт остается фактом. И можно сколько угодно

но взывать к необходимости “открыть архивы”, но когда речь идет о собственных интересах, США остаются абсолютно непреклонны.

Американцы понимают, что вопрос открытости архивов всегда крайне непросто, а прямолинейные действия могут принести вред национальным интересам, что доказывают и примеры из нашей истории.

Сразу после Октябрьской революции по настоянию занимавшего пост наркома иностранных дел Троцкого было принято решение об опубликовании всех секретных договоров, хранившихся в архиве российского МИДа. Реализовать это решение поручили матросу Маркину, специально для этого назначенного секретарем НКИДа. Балтийский матрос подошел к делу с революционным энтузиазмом – все секретные межгосударственные договора, найденные Маркиным в архиве на Певческом мосту, были опубликованы.

Ущерб – и ущерб колоссальный – это нанесло отнюдь не союзникам России по Антанте (сильный боится только силы), как задумывалось, а молодой советской стране. Достигнув ограниченных тактических результатов показом целей в войне бывших союзников, Советская Россия понесла неизмеримо больший и, главное, долговременный ущерб. В глазах всего мира она стала государством, с которым нельзя вести серьезный диалог, – ведь его неотъемлемой частью является сохранение конфиденциальности в определенных вопросах. Никто не признает даже ограниченно договороспособным государство, где при каждой смене власти обнаруживаются секретные договоры.

Впрочем, как известно, Троцкий особо и не скрывал, что государственные интересы РСФСР его несколько не интересуют, а дипломатию он вообще считал анахронизмом, который скоро исчезнет навсегда. Для него созданное революцией социалистическое государство было только связкой хвороста, предназначенного для разжигания костра мировой революции, остававшейся для Льва Давидовича навязчивой сверхидеей до конца жизни. Как-то он, рисуясь, сказал: “Дело мое маленькое: опубликовать тайные договоры и закрыть лавочку”.

Из-за обнаружения секретных договоров малопривлекательное реноме сохранилось у Страны Советов на долгие десятилетия и стало одним из препятствий в осуществлении эффективной политики на международной арене. С огромным трудом Кремль доказывал внешнеполитическим партнерам, что для него незыблемая догма – обеспечение необходимой конфиденциальности в дипломатии и уже никогда не повторятся действия “соколов Троцкого”.

И другой случай: уже в послевоенный период один из сотрудников МИДа предложил Молотову обнаружить запись конфиденциального разговора с видным западным политиком, в котором тот поддержал советскую внешнеполитическую линию по ряду вопросов. Вскоре этот

политик стал публично выступать с резко антисоветских позиций, и таким образом предлагалось “пригвоздить его к позорному столбу” как двуличного лжеца. Министр крайне возмущенно отреагировал на предложение своего подчиненного, высказавшись в том духе, что потом “никто с нами не захочет иметь дела”.

Эти давние события вызывают у меня прямую аналогию с современностью, когда определенные силы у нас пытаются использовать архивы (которые по определению должны быть вне политики) в нечисто плотной игре. Именно поэтому так слышны истеричные крики весьма далеких от архивного дела и объективной исторической науки людей: “Открыть все архивы!”

К сожалению, из-за подобных “радетелей” проблема открытости архивов давно перешла из плоскости спокойного профессионального обсуждения в область дурно пахнущих спекуляций. На каком уровне выступают те, кто ратует за свободный доступ к архивам, иллюстрирует любопытный факт. Когда на организованном Государственной архивной службой “круглом столе” было сказано, что современная Украина юридически есть правопреемник УССР, это явилось для них абсолютным открытием. Оказалось, им был даже неведом закон “О правопреемственности Украины” от 12 сентября 1991 г., на котором базируется все современное международно-правовое положение нашей страны, включая незыблемость существующих границ и членство в ООН.

Для подобных “специалистов” пустой звук неоднократно озвученные мною данные о том, что только 0,24 % Национального архивного фонда имеют гриф секретности. Это один из наиболее низких показателей в мире (если не самый низкий), что свидетельствует о том, насколько обоснованна хорошо срежиссированная кампания по обвинению в “закрытости” архивов Украины. Само обнародование этой цифры уже говорит о максимальной открытости наших архивов: в большинстве западных стран многие открытые у нас данные являются закрытыми.

При этом нами предпринимаются все меры, чтобы, рассекретив максимальное количество документов, снизить и эту незначительную цифру. Мешают здесь чисто технические трудности. Согласно законодательству снять гриф секретности с документа может лишь та организация, которая его присвоила. Но ряд организаций давно ликвидированы, и у многих нет даже правопреемника. Это сильно замедляет процесс рассекречивания, но тем не менее мы его активно продолжаем. Несмотря на то что архивисты предельно загружены работой, находим возможность выделять сотрудников для проведения достаточно затратного по времени рассекречивания.

Но и сейчас в документах, которые сохраняют гриф секретности, нет никакой политики: это документация на стратегические объекты,

технологическая документация и тому подобные материалы, являющиеся секретными абсолютно во всех странах.

Во многих западных архивах засекречены как раз документы именно политического характера, и срок продления грифа секретности на них может произвольно продлеваться сколько угодно раз. В Украине подобный подход совершенно невозможен, и у нас в отличие от некоторых зарубежных архивов нет секретных документов периода Второй мировой войны (а там есть закрытые документы и значительно более раннего периода).

Кстати, у нас абсолютно невозможна и привычная для многих западных архивов (особенно США) практика, когда документ формально считается рассекреченным, но фактически рассекречены в нем только несколько строк, а иногда даже только название – все остальное густо замазано черным цветом как “не подлежащее оглашению”. Зато таким образом можно заявить о “полной открытости” даже сверхсекретных документов.

Но все же стоит задать принципиальный вопрос – является ли открытость архивов абсолютным приоритетом? Приоритетом, несмотря ни на кого и ни на что? Конечно, если руководствоваться узковедомственной логикой, было бы значительно проще открыть все и для всех. Это в огромной степени облегчило бы работу архивистов и оградило их от потоков клеветы, изливаемой лишь за скрупулезное выполнение служебного долга.

Чтобы ответить на данный вопрос, следует просто определить приоритеты. А это было сделано задолго до нас – еще две тысячи лет назад. Ответ – в Евангелии от Марка, и слова эти принадлежат самому Спасителю: “Суббота для человека, а не человек для субботы”. И для меня также очевидно, что в вопросе открытости архивов всегда должны доминировать не абстрактные идеологические построения, а интересы людей, защита их основополагающих прав.

Мы много общались с руководителем союза “Народная память” (объединившим все поисковые организации Украины) Ярославом Жилкиным о доступе к архивным документам, дающем возможность определить точные координаты мест боев периода Великой Отечественной войны. Бесконтрольный доступ к ним позволяет массовое разграбление “черными археологами” мест последнего упокоения павших воинов. Потом, после деятельности мародеров, поисковики находят раскиданные кости, что является подлинным кощунством, ответственность за которое предусмотрена, между прочим, Уголовным кодексом.

Нужно ли способствовать возможным правонарушениям? Логично ограничить доступ к таким документам, чтобы их не могли использовать, к примеру “черные археологи”. Что важнее в данном случае – открыть доступ всем желающим к документам, чтобы потом отрапорто-

вать о “полной открытости” архивов, или сохранить места захоронения солдат Великой Отечественной от разграбления, предоставив возможность поисковикам вернуть имена безымянным погибшим?

Это, конечно, частный случай. Но он иллюстрирует тезис о том, что есть более важные показатели, чем формальные цифры открытости. Эту тему мы также подробно обсуждали с руководителем правозащитной организации “Спільна мета” Русланом Бортником. Руслан Олегович был последователен в отстаивании позиции – абсолютный приоритет прав человека над чем бы то ни было, включая и неограниченный доступ к архивным документам. Я не могла не согласиться, что это должно стать безусловной аксиомой для любого госслужащего, всей государственной политики.

Подобная идеология, ставящая во главу угла права человека, позволила, кстати, принять закон о защите персональных данных, который ограничил доступ к ряду архивных документов. Это защитило наших граждан от несанкционированного доступа к информации о них, которая во всех цивилизованных странах является конфиденциальной. И в государствах, где такие законы действуют давно, никому и в голову не приходит обвинять архивы в том, что не все документы в них в свободном доступе.

У нас же именно за строгое соблюдение норм законодательства необоснованно критикуются архивисты. Например, согласно законодательству в делах незаконно репрессированных есть определенные ограничения на доступ к документам процессуального характера. Это, несомненно, правильно, учитывая специфику материала, включающего доносы, зачастую написанные самими близкими людьми. Не менее осторожно следует подходить и к обнародованию различных оперативных материалов, содержащих огромное количество грязи и в которых уже невозможно отделить правду от лжи. Не стоит таким образом открывать ящик Пандоры – для понимания истории такая информация интереса не представляет, но она способна влить в наше и без того больное общество дополнительную дозу всеразрушающей ненависти.

Это уже категории морали, которые, увы, далеко не всем доступны по определению. Недаром сейчас одним из наиболее активных критиков предлагаемых нами изменений в законодательство об архивах выступает человек, который в свое время, будучи членом КПСС, направлял верноподданнические доносы Андропову на “украинских националистов” и клеймил в своих произведениях ОУН-УПА. А теперь ничтоже сумняшеся возмущается, как это “коммунистка может возглавлять архивы”.

Волнуют ли таких – рассматривающих сограждан лишь как расходный материал для выстраивания своего благополучия при любом режиме – права людей и интересы государства? Напротив, они не упус-

тят любой возможности нанести удар по общественной стабильности. Показав свою полную неспособность управлять государством, они пытаются сейчас перевернуть государственный корабль, не дать провести жизненно необходимые реформы.

Для нас же впереди еще долгий путь. Его цель – использование архивов во благо человека и государства, а не для разрушения. До сих пор мы не в полной мере осознаем, каким невероятным духовным богатством являются отечественные архивы. Они не только лучший учебник по истории Украины, но и указатель в будущее – ведь даже дерево погибает, если обрубают его корни.

И всемерно донося архивные сокровища до людей, давая возможность каждому понять их бесценность для развития Украины, не будем уподобляться матросу Маркину.

**Председатель Государственной
архивной службы Украины**

Ольга ГИНЗБУРГ

Еженедельник 2000 № 12 23–29 марта 2012 г.

О. Г. СОКИРКО*

НОВЕ ВИДАННЯ ДОКУМЕНТІВ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ

“Пакти і Конституції” Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / Відп. ред. В. А. Смолій; упорядники М. С. Трофимук, Т. В. Чу-хліб. НАН України. Інститут історії України; Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського; Державна архівна служба України; Центральний державний історичний архів, м. Київ. – Львів: Світ, 2011. – 440 с.: факсиміле.

Відомо, що наразі у вітчизняній та зарубіжній історіографії епоха й постать гетьмана Пилипа Орлика (1672–1742) найбільше

представлені у їх, так би мовити, документальній іпостасі, відчутно поступаючись, власне, конкретно-історичним дослідженням. Попри те, що публікація листування, щоденників і, зрештою, найвідомішого творіння гетьмана-емігранта – “Пактів і Конституцій законів та вольностей Війська Запорозького” – вже триває понад півтора століття, лише нині вчені та громадськість отримали до рук перше найповніше видання “Пактів”, приурочене до 300-річчя появи пам’ятки.

Історія створення цього документу напрочуд яскраво підтверджує вислів про те, що “немає пророка в своїй вітчизні” – “Пакти” творилися першим поколінням української політичної еміграції, яка після Полтавської битви разом зі своїми шведськими спільниками знайшла прихисток у володіннях сусідньої Туреччини. Після смерті гетьмана

* Сокирко Олексій Григорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету ім. Т. Шевченка.

Івана Мазепи у вересні 1709 р. вибори нового очільника відбувалися бурхливо, хоча всі претенденти усвідомлювали: в їхньому становищі омріяна булава стане не так символом реальної влади, як невимовно важким тягарем. На плечі новообраного гетьмана мали б лягти не лише фінансові проблеми емігрантів, залагодження конфліктів із турецькими владами й мінливими в настроях шведськими союзниками, але й, що найголовніше, повернення законної влади до “бідної України”, її звільнення з-під російської зверхності. В умовах, коли вигнанці не мали для реалізації своїх намірів достатньої сили, найперша надія покладалася на сусідні держави, котрі могли б виступити дієвими союзниками, підтримавши військом і фінансами – Туреччину, Францію, Швецію. Щоправда, останні не поспішали із допомогою, зважаючи кожна свою обіцянку з огляду на власну вигоду. Подібного “інвестування” у власні національно-державні проекти шукали й інші сучасники мазепинців, котрі стали першими поколіннями європейської політичної еміграції – вигнані з батьківщини польський король Станіслав Лещинський та угорський князь Ференц Ракочі, кожен з яких у свій спосіб обстоював суверенітет своєї країни, змагаючись чи то з російським, чи то з австрійським пануванням.

У виборчих перегонах, котрі завершилися 5 квітня 1710 р., булава дісталася 38-річному генеральному писарю Пилипу Орлику (1672–1742). Саме йому, судячи з деяких повідомлень, і належало авторство угоди, ухваленої того ж дня поміж новообраним гетьманом – керівником держави та старшиною й козацтвом – “політичним народом”. Сама форма такої угоди не була чимось новим для українського політикуму: її взірцем стали т. зв. *Pacta Conventa* (“договірні пакти”), котрі уклалися сеймом при виборах щонового короля в Речі Посполитій, застерігаючи його права і стосунки із політичною елітою. Відтепер влада, як результат договору між володарем і політичною верхівкою суспільства, юридично закріплювалася і в козацькій державності – Орлик, подібно до польських монархів, отримуючи булаву, мав присягнути на дотримання “договірних пактів”.

Як відомо, текст угоди розпочинався з історичної преамбули про витoki козацько-руської державності, потугу й могутність якої шанували ще візантійські імператори, а хоробрістю і войовничістю польські королі прирощували собі нові землі. Послугувувались нею і московські царі, але, забувши страх Божий, вирішили уярмити вільних козаків, звівши їх у солдати і встановивши в Україні свої порядки. Така своєрідна історична візитівка підводила до головної ідеї, точніше образу ідеальної державності, побудову якої брав на себе гетьман-володар разом із “козацьким народом”. “Пакти”, подібно до свого історичного прототипу, містили й чимало ситуативних положень. Втім, головне місце конституція відводила каркасу й вузлам державного механізму, гідного

“вільної нації”. Як це не дивно, але сам Пилип Орлик заклав у нього і певні обмеження гетьманської влади, які забезпечувалися традиційною системою старшинських виборних урядів. Саме верхівка козацького стану – старшина – мала творити верхню палату українського парламенту (Генеральну раду), до якої долучалася палата “послів”-депутатів, обраних від реєстрового козацтва і запорожців. Гетьман мав право вирішувати всі найважливіші справи лише спільно із радою, скликаючи її не рідше трьох разів на рік. Генеральна рада силою “прав і вольностей” мусила недремним оком стежити за зверхником держави, утримуючи його від самоуправства (старшині добре були пам’ятні спроби практично всіх володарів гетьманської булави встановити спадкову владу в формі “козацької монархії”).

Очільник козацької держави зберігав за собою право її репрезентації на зовнішньополітичній арені, координування діяльності генеральної та полкової старшини, командування збройними силами. Істотно поступився він своїми правами у фінансовій та економічній сферах: з настанням миру мав бути проведений тотальний перепис (ревізування) всієї державної власності, а при гетьманах відновлювався інститут міністра фінансів – генерального підскарбія, який дублювався в усіх провінціях країни відповідними урядниками місцевого рівня. Генеральна рада також мала переглянути і наявні податки, аби вони не шкодили ані торгівлі, ані ремеслу, ані нужденній українській людині. Зберігаючи за гетьманом нагляд за дотриманням законності, конституція все ж ставила над ним верховну судову владу – Генеральний суд, котрий відтепер мав стати гарантом справедливості “хоч би яке неприхильне, а проте безсторонне рішення він ухвалив”.

Видання “Пактів”, що є корпусною публікацією всіх відомих донині редакцій (їх відомо чотири) і списків (їх виявлено сім), стало можливим завдяки співпраці Інституту історії України, Національної бібліотеки ім. В. Вернадського та Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, – що уможливило залучення до роботи багатьох фахівців: істориків, джерелознавців, архівістів, лінгвістів та правознавців. Все це, поза сумнівом, якнайкраще відбилося на фаховому рівні підготовки самих текстів і ґрунтовності коментарів до них. Видання відкривається розлогою вступною частиною, до якої увійшли Вступне слово академіка Валерія Смоля, а також трьох вузькофахових передмов – археографічної (Геннадій Боряк, Ольга Вовк, Людмила Демченко та Мирослав Трофимук), мовознавчої (Василь Німчук) та текстологічної (Павло Гриценко), що детально роз’яснюють та аналізують джерелознавчо-мовознавчі особливості “Пактів”.

Основну частину складають публікації текстів (Розділ Тексти) з коментарями істориків Андрія Гурбика та В’ячеслава Станіславського, а також їхні переклади сучасною українською (тут подано переклади різ-

них редакцій Мирослава та Олександра Трофимуків, а також колективу авторів за редакцією Станіслава Семчинського), англійською (Богдана Будуровича, Ольги Купрієвич та Юрія Кудінова), німецькою (Крістіана Вайзе), російською (Тетяни Таїрової-Яковлевої, Тетяни Ткаченко й Тараса Чухліба) та французькою мовами (Володимира Степанківського).

Надзвичайно важливим стало нарешті академічне оприлюднення оригіналу “Пактів”, віднайденого у 2008 р. співробітниками Центрального державного історичного архіву України в м.Києві Ольгою Вовк та Ганною Путовою у Російському державному архіві давніх актів, яке остаточно зніме привід для спекуляцій ласих на сенсації істориків та журналістів. Варто підкреслити, що тут маємо справу із мало не ідеальним типом публікації: фаховим метаграфуванням всіх списків, виконаних за останнім словом сучасної археографії, й паралельним вміщенням факсиміле оригіналів. Таке поєднання робить публікацію універсально придатною як для істориків, правників та літературознавців, що традиційно найчастіше звертаються до змісту документів, так і для мовознавців та джерелознавців, котрих зацікавить ще й лінгвістична та дипломатична форма пам’ятки. Тож подібного роду публікація дійсно створює в читача ефект присутності, дозволяючи скласти уяву про Пакти, максимально наближену до реальних оригіналів.

Звертає на себе увагу достатньо великий за обсягом Додаток: до нього увійшли договірно-правові пам’ятки 1710–1711 рр., які творили, так би мовити, дипломатичні передумови обрання нового гетьмана та укладення “Пактів” (привілеї шведського короля Карла XII, договір між Кримським ханатом та Військом Запорозьким тощо). Вміщення до нього факсимільної публікації статті Миколи Василенка “Конституція Филиппа Орлика” (1929), хоча й не було конче необхідним (фактично, вона є републікацією, вже оприлюдненою раніше у виданих 2006 р. “Вибраних творах” Миколи Василенка), але до певної міри вказує на невтішну ситуацію із недостатнім аналітичним опрацюванням “Пактів” вітчизняною історіографією, де за період після виходу роботи Василенка не з’явилося жодної однопорядкової за глибиною та масштабом спостережень роботи. Значною мірою це підтверджує й вміщений слідом за статтею бібліографічний покажчик орликіани (підготовлений Олею Алексич, Тетяною Добко, Валентиною Матях та Володимиром Омельчуком).

Показником гарного археографічного рівня став і словопоказчик до тексту “Пактів” (укладач Юрій Осінчук). Втім, сама книжка значно б виграла, якби видавництво не пошкодувало часу на створення ще й іменного та географічного індексів (далебі, її зміст не обмежується лише власне орликівськими текстами: статті й передмови укладачів складають не менше третини обсягу, що утруднює пошук потрібних прізвищ або назв).

Як відомо, гетьманським *Pacta Conventa*, ухваленим у березні 1710 р. у молдавському містечку Бендери, випала символічна роль. З одного боку, їх норми офіційно не набрали чинності, оскільки Орлик та його прибічники лише спорадично контролювали деякі українські території, так і не спромігшись вибороти собі владу в “материковій” Україні. З іншого боку, більшість положень, котрі були в них прописані, реально діяли і до, і після їх укладення – козацькі правники й політики просто узгодили їх між собою й законодавчо закріпили на рівні документу. Тож з точки зору застереження соціальних прав козацтва, організації економіки й фінансів Лівобережна Гетьманщина, котра лишалася під російською протекцією, продовжувала жити за мазепинськими, за своїм духом, Пактами та Вольностями. Зрештою, прийняття козацькою державою такого роду зведення прав, і найголовніше – перше озвучення власної тожсамості, свідчило про політичну зрілість її “вільної нації”. “Козацький народ” не лише зважився заявити про свою ідентичність, але й формально закріпити її на рівні владних інститутів. Саме тут найвідчутнішим виявився відгомін мазепинства як ідейної начинки і *сredo* козацької старшини: інтереси Вітчизни раз і назавжди ставилися вище від інтересів володаря, яким би він не був на поточний момент – гетьманом чи монархом.

Насамкінець залишається лише пошкодувати з приводу невеликого накладу потрібного видання “Пактів” (усього лише 1000 примірників), котрий, очевидно, міг би бути більшим, якби видавці та Державний комітет телебачення і радіомовлення України спрямували кошти саме на тираж книжки, а не на дорогу й пафосну її оправу, що більше личить подарунковим виданням, аніж суспільно й науково значущим книжкам, за профілем яких ця публікація, власне, й отримала бюджетне фінансування. Сподіватимемося на те, що документальна орликіана в недалекому майбутньому збагатиться новими публікаціями високого рівня, котрий засвідчив рецензований корпус, а дослідницька традиція – глибшими й різноманітнішими розвідками.

М. Г. БАГНЮК*

ЗБІРНИКИ МАТЕРІАЛІВ ПРО ІСТОРІЮ І СУЧАСНІСТЬ ВОЛИНСЬКОГО КРАЮ

Минуле і сучасне Волині та Полісся. Волинське полісся та Маневиччина в Європейській та українській історії. Науковий збірник. Випуск 38. Матеріали XXXVIII Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції, смт. Маневичі. Упоряд. А. Силук, П. Хомич. – Луцьк, 2011. – 317с.: іл. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Волинь у 1941 році: люди, події, факти. Сторінки історії Іваничівщини. Науковий збірник. Випуск 39. Матеріали XXXIX Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, смт. Іваничі. Упоряд. А. Силук, Л. Куль. – Луцьк, 2011. – 362 с.: іл. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Старовижівщина та її населені пункти в історії України та Волині. Випуск 40. Матеріали XXXX Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, смт. Стара Вишівка. Упоряд. А. Силук, В. Недзельський. – Луцьк, Галяк Жанна Володимирівна, друкарня “Волинь поліграф” тм, 2011. – 384 с.: іл.

У 2011 році вийшли друком три збірники матеріалів наукових історико-краєзнавчих конференцій, в роботі яких брали участь архівісти Волині. Проведені конференції якнайкраще демонструють спільне прагнення дослідників, краєзнавців, науковців, архівних працівників, студентів, вчителів та учнів загальноосвітніх шкіл, представників громадськості до написання правдивих сторінок як суперечливої української історії, так і кожного регіону та населеного пункту, зокрема. Статті та повідомлення наукових збірників пропагують чітке бачення майбутнього крізь призму різномірних надбань і набутого досвіду минулих поколінь, виховуючи щемні почуття духовних зв'язків, спонукаючи громадян, особливо молодь, до відродження глибинної історичної пам'яті, пробуджуючи сонні струни любові до отчого краю, та стверджують думку Вільяма Фолкнера: “Клаптик рідної землі, навіть завбільшки в поштову марку, заслуговує того, щоби про нього писали, і не вистачить життя, аби сказати про нього все”.

* Багнюк Марія Григорівна – заступник директора Державного архіву Волинської області.

XXXVIII Міжнародна наукова історико-краєзнавча конференція “Минуле і сучасне Волині та Полісся. Волинське полісся та Маневиччина в Європейській та українській історії” – науковий захід, присвячений 20-річчю Незалежності України, який був проведений 13–14 травня 2011 року і став помітною та визначальною подією в регіональному краєзнавчому житті. Це вже четверта наукова конференція з історії Маневицького краю.

Організаторами заходу виступили управління культури і туризму Волинської облдержадміністрації, Маневицька районна державна адміністрація, Маневицька районна рада, Волинський національний університет імені Лесі Українки, Відділення Інституту Дослідів Волині у Вінніпезі при ВНУ, Волинський краєзнавчий музей, Маневицький краєзнавчий музей, Державний архів Волинської області, Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України, ДП “Волинські старожитності” ДП НДЦ “Охоронна археологічна служба України” Інституту археології НАН України, Волинська обласна редакційна колегія тому “Звід пам’яток історії та культури Волинської області”.

Науковий збірник матеріалів складається з таких основних розділів: Волинське Полісся та Маневиччина у європейській та українській історії; загальні питання історичного краєзнавства.

Статті та повідомлення учасників конференції розповідають про археологічні пам’ятки та про історію храмів, про народні звичаї та обряди краю, про події Першої світової війни та Великої Вітчизняної війни на території Маневицького району. Працівники Держархіву Волинської області підготували повідомлення на основі архівних документів, зокрема про партизанський рух на Маневиччині, його зародження, становлення та кількісне зростання (директор архіву Володимир Гика); про православні храми містечка Чарторийськ (головний спеціаліст відділу інформації та використання документів НАФ Любов Коць). Використання архівних джерел у поданих матеріалах підтверджує науково-історичну цінність публікацій.

XXXIX Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція “Минуле і сучасне Волині та Полісся. Волинь у 1941 році: люди, події, факти. Сторінки історії Іваничівщини” – науковий форум, який був проведений 22 червня 2011 р., присвячений 20-й річниці Незалежності України та 70-річчю початку Великої Вітчизняної війни.

Організаторами заходу виступили управління культури і туризму Волинської облдержадміністрації, Іваничівська районна державна адміністрація, Іваничівська районна рада, Волинський національний університет імені Лесі Українки, Відділення Інституту Дослідів Волині у Вінніпезі при ВНУ, Волинський краєзнавчий музей, Іваничівський історичний музей, Волинський регіональний музей українського війська

та військової техніки, Державний архів Волинської області, Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України, ДП “Волинські старожитності”, ДП НДЦ “Охоронна археологічна служба України” Інституту археології НАН України, Волинська обласна редакційна колегія тому “Звід пам’яток історії та культури Волинської області”.

Науковий збірник матеріалів складається з таких основних розділів:

- сторінки історії Іваничівщини;
- Волинь в роки Другої світової війни: люди, події, факти;
- загальні питання історичного краєзнавства.

Статті та повідомлення учасників конференції розповідають про археологічні дослідження та про історію населених пунктів краю. Значна частина матеріалів висвітлює події періоду Великої Вітчизняної війни, а саме – події червня 1941 року, які передували початку Великої Вітчизняної війни; виселення цивільного населення із західних областей України у 1939–1941 рр., особливості репатріації радянських громадян після Другої світової війни (український вектор). Стаття “Волинь і Іванівський (колишній Порицький) район напередодні та в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 роки)” директора Державного архіву Волинської області Володимира Гики, підготовлена на основі архівних документів, глибоко висвітлює життя населення Порицького району передвоєнного періоду, тяжких років окупації та труднощі відбудови району після звільнення від німецьких окупантів.

XXXX Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція “Минуле і сучасне Волині та Полісся. Старовижівщина та її населені пункти в історії України та Волині”, яка була проведена 20 грудня 2011 року, присвячена 20-й річниці Незалежності України, 45-й річниці утворення Старовижівського району, 500-й річниці першої згадки с. Паридуби, 490-й річниці першої згадки с. Чевель, 480-й річниці першої згадки с. Буцин, 140-й річниці церкви різдва Пресвятої Богородиці с. Чевель. Це вже третя конференція з історії краю.

Науковий збірник матеріалів складається з таких основних розділів:

- сторінки історії Старовижівщини;
- історія та сучасність населених пунктів Старовижівщини;
- етнографія Старовижівського краю;
- загальні питання історичного краєзнавства та волинезнавства.

Статті та повідомлення учасників конференції розповідають про археологічні пам’ятки та про історію населених пунктів, про історію храмів та про народні звичаї і обряди краю; висвітлюють перебіг воєнних подій на Старовижівщині в роки Великої Вітчизняної війни, зокрема невідому битву солдат – “штрафників”. Серед інших повідомлень чіль-

не місце посідають основані на архівних джерелах роботи волинських архівістів: про церковні храми Старовижівщини (підготовлена директором архіву Володимиром Гикою), про історію Старовижівського району (підготовлена співробітником трудового архіву Старовижівської районної ради Сергієм Карпуком), про архівне будівництво на теренах Старовижівського району (підготовлена начальником архівного відділу Старовижівської райдержадміністрації Надією Кручковською).

Окрім архівістів, участь у конференціях взяли дослідники, краєзнавці, науковці, студенти, вчителі та учні загальноосвітніх шкіл, представники громадськості.

Ці видання стали вагомим внеском у вивчення та дослідження багатогранної історії мальовничого Волинського краю і можуть бути корисними як для істориків, архівістів, працівників музеїв, бібліотек, краєзнавців, студентської та учнівської молоді, так і для всіх охочих доторкнутися до невичерпних джерел власної історії. Водночас участь архівістів Волині у цій справі підтверджує високу місію архівів – сприяти справі збереження людського історичного досвіду.